

Historisch Voorburg

Jaargang 16

2010

Nummer 1

Prinses Marianne kunstenaars, dominees en een pelgrimage

Kees van der Leer en Marieke Spliethoff

Prinses Marianne

kunstenaars, dominees en een pelgrimage

Inhoud

Van de redactie	3
Kees van der Leer	
Dominee Van Laak en prinses Marianne, een levenslange vriendschap	4
Brieven en een gedicht voor een schildersfamilie	36
Een vorstelijke pelgrimage naar het Heilige Land	52
Marieke Spliethoff	
De Oosterse schatten van dominee Van Senden	78
Literatuur	86
Noten	87
De auteurs	95
De prinses Marianne-exposities	95
Colofon	96

*Prinses Marianne
in rijkostuum.
Pastel vermoedelijk
F. Krüger, 1836.
Particuliere collectie*

Van de redactie

Op 9 mei van dit jaar was het 200 jaar geleden dat een zeer prominente Voorburgse ingezetene het levenslicht zag: Prinses Marianne, dochter van koning Willem I. In Polen en Reinhartshausen wordt het heuglijk feit met tal van activiteiten gevierd en ook ons vaderland laat zich in dit Mariannejaar niet onbetuigd. Eerder dit jaar verscheen al *Prinses Marianne, een leven van liefde en kunst* van de hand van Kees van der Leer (mederedacteur van dit tijdschrift) en Tiny de Liefde-van Brakel en inmiddels staat een dubbelexpositie op het programma: in het Stads museum Leidschendam-Voorburg (voorheen Museum Swaensteyn) komt de kunstcollectie van Marianne centraal te staan, terwijl Museum Paleis Het Loo te Apeldoorn een collectie bijzondere souvenirs en kunstvoorwerpen toont, meegevoerd van de reis die Marianne met haar gevolg bracht aan het Heilige Land. In deze aflevering van Historisch Voorburg wordt de prinses eerst zelf aan het woord gelaten. Zij onderhield een vriendelijke en heel persoonlijke briefwisseling met W.F.C. van Laak en diens echtgenote en kinderen, een dominee die enige tijd op het buiten Meivliet (nabij huize Drievliet) heeft gewoond. Tegenover de bevriende dominee was Marianne vaak opvallend mededeelzaam over haar eigen wel en wee. Ook uit de (eerst zeer onlangs ontdekte) brieven die zij stuurde aan de kunstschilder Gerrit Postma en diens familie blijkt de grote vertrouwelijkheid waarmee de prinses met haar kennissen omging. Met warmte en hartelijkheid volgt zij de wederwaardigheden van haar correspondenten. Bij het 12½-jarig huwelijksfeest van Postma dichtte zij hoogstpersoonlijk een vrolijk gelegenheidsgedicht. Wie eenmaal een vriend van Marianne was geworden, kon rekenen op een trouwe vriendin. In het tweede deel van deze aflevering staat de reis van Marianne naar Palestina centraal. In de verslagen die haar reisgenoot dominee G.H. van Senden daarvan in zijn brieven aan zijn familie en vrienden thuis gaf, komen tal van interessante details voor, die licht werpen op de pelgrimsreis, maar vooral ook op de reizigster en haar leven. Marieke Spliethoff, conservator van Paleis Het Loo, belicht daarna de collectie souvenirs die dominee Van Senden kon verwerven op kosten van zijn vorstelijke reisgenote.

Dominee Van Laak en prinses Marianne, een levenslange vriendschap

Kees van der Leer

Dat prinses Marianne veel contacten onderhield met dominees is bekend. Steevast wordt in boeken en geschriften uitvoerig stil gestaan bij haar passie voor predikanten als dominee Van Oosterzee en dominee Van Voorthuijsen. Merkwaardig genoeg wordt haar vriendschap met dominee Van Laak zelden genoemd. Toch heeft zij deze predikant het langst van allen gekend. Zij had hem ooit in 1827 ontmoet en het contact was sindsdien gebleven.¹

*Huize Meyvliet ofwel
Meivliet aan de Vliet
tegenover Voorburg.
Foto, omstreeks 1890.
Collectie auteur*

Dominee Van Laak zou de prinses, ondanks zijn zwakke gezondheid, enkele jaren overleven. Veel van Mariannes brieven aan hem, aan zijn zoon en aan zijn dochter zijn bewaard gebleven. In een van die brieven noemt zij deze dominee ‘een van mijn oudste en trouwste vrienden’. De meeste brieven dateren uit de periode dat Van Laak, als gepensioneerd predikant, verbleef in het door hem gehuurde Meyvliet, een buitenplaatsje naast Drievliet, dus dichtbij Mariannes Rusthof te Voorburg. In een van die brieven komt de kast ter sprake met de door de prinses zelf geborduurde stichtelijke tekst, die de prinses had geschonken aan een bedroefde domineesweduwe. Dat aan deze brieven tot nu toe weinig aandacht werd besteed, komt wellicht doordat ze vaak moeilijk leesbaar zijn. Maar wie de moeite en het geduld opbrengt om ze te ontcijferen, wachten vele verrassingen. Hieronder zullen enkele van deze brieven de revue passeren.

Een dienstbare predikant

Willem Frederik Christianus van Laak werd op 19 februari 1800 in Breda geboren.² Hij was genoemd naar zijn vader. Zijn moeder heette Adriana Coomans. Na voltooiing van een theologische opleiding, werd hij in 1823 uit een drietal kandidaten als predikant beroepen door de protestantse gemeente van Vught. Bij zijn intrede koos hij als bijbeltekst Johannes 3 vers 30: ‘Hij moet wassen [groeien], en ik minder worden’, daarmee doelend op de dienstbaarheid van het domineesambt, dat Christus als Heer boven alles stelt. Op 2 juli 1829 trad de dominee in het huwelijk met de 10 jaar jongere Geertruida Johanna van Galen. Het jonge paar ging wonen op Huize Leeuwenstein te Vught, aldus de huwelijksadvertentie.³

Getrouwd:

W.F.C. van Laak, V.D.M.⁴

en

G.J. van Galen⁵

Den huize Leeuwenstein te Vught, 2 Julij 1829.

Zo’n zes jaar heeft Van Laak de gemeente van Vught gediend. Op 12 november 1829 ontving hij een beroep uit de groeiende protestantse gemeente van Antwerpen, dat hij aannam. Op 7 maart 1830 hield Van Laak zijn afscheidsprek uit Handelingen 20 vers 36: ‘En toen hij [de apostel Paulus] dit gezegd had, knielde hij neer en bad met hen allen.’ Op 28 maart 1830 volgde de bevestiging

te Antwerpen. Ditmaal preekte Van Laak over Handelingen 18 vers 9b en 10a: ‘Wees niet bevreesd, maar spreek en zwijg niet, want ik ben met u.’ Kort daarna aanvaardde Van Laak ook ‘de zorg voor de Protestantsche Garnizoensgemeente’.⁶ Al snel verspreidde zich de faam van deze welbespraakte predikant en drong ook door in koninklijke kringen, die regelmatig in Brussel of een andere zuidelijke stad vertoefden. Onder zijn gehoor bevond zich zo nu en dan niemand minder dan Hare Koninklijke Hoogheid Marianne, prinses der Nederlanden. Bij hem nam ze zelfs deel aan het Heilig Avondmaal. Het waren overigens roerige tijden voor het Koninkrijk der Nederlanden. De Vlamingen en de Walen in de zuidelijke Nederlanden hadden grote bezwaren tegen de regeerstijl van koning Willem I en wilden onafhankelijkheid, desnoods met geweld. In 1830 barstte de bom en braken de eerste straatgevechten uit. Temidden van al deze onrust trouwde op 14 september van hetzelfde jaar prinses Marianne met haar neef Albert

Dominee Willem Frederik Christianus van Laak. Foto, ongedateerd. Collectie auteur

*Boven:
Huwelijksprent prins Albert
(Albrecht) van Pruisen en
prinses Marianne, 1830.
Minerva houdt elk van de
echtelieden een krans boven
het hoofd. Linksboven is
Cupido afgebeeld. Litho
L. van de Wildenberg, 1830.
Collectie Stads­museum
Leidschendam-Voorburg*

*Onder:
De kerk van Oudshoorn begin
negentiende eeuw. Naast de
kerk staat de pastorie De
Herdershaven. Ets A. Brouwer,
1800. Collectie auteur*

van Pruisen. Eigenlijk zou het huwelijk plaatsvinden in Brussel. Maar door al het ‘volksrumoer’ der Belgen werden de plechtigheden wijselijk verplaatst naar het Paleis Noordeinde te Den Haag. Zekerheidshalve had Marianne al haar bezittingen meegenomen naar deze residentie. ‘Ze zullen geen speld van mij krijgen’ had de aanstaande bruid daarbij uitgeroepen, doelend op de muitende Belgen. Kort na haar huwelijk vertrok de prinses met haar kersverse echtgenoot naar Berlijn, van waaruit zij de gebeurtenissen in België met spanning volgde. Haar vader, koning Willem I en diens oudste zoon, de kroonprins van Oranje, probeerden tijdens de Tiendaagse Veldtocht, van 2 tot 12 augustus 1831, de Belgische opstand te onderdrukken. Militair gesproken met succes, maar door de dreiging van Frans militair ingrijpen verkreeg België kort daarna toch de onafhankelijkheid, die door Nederland eerst in 1839 werd erkend. De Oranjegezinde dominee Van Laak was met het oog op de toenemende onrust in België vanuit Antwerpen teruggekeerd naar Huize Leeuwenstein in Vught, waar het domineesechtpaar sinds hun huwelijk had gewoond. Op 1 juli 1831 werd hij aangesteld als veldpredikant bij de 2de divisie. Als legerpredikant trok hij mee met de Tiendaagse Veldtocht. Daarbij werd

hij voor zijn dappere inzet onderscheiden met de Militaire Willemsorde. Dat het echtpaar toen reeds vriendschappelijk omging met Marianne, bleek uit de felicitaties die Van Laak eind april 1831 had gestuurd aan de prinses ter gelegenheid van haar verjaardag op 9 mei. De gelukwensen gingen gepaard met een aardig presentje: een mandje dat door mevrouw Van Laak zelf was vervaardigd.

Een vorstelijke reactie

Uiteraard bedankte Marianne het echtpaar met een eigenhandig geschreven brief, die zij op 11 mei vanuit Berlijn stuurde aan Huize Leeuwenstein in Vught.

[Aan] Den Wel Eerwaardigen Heer Wfb. van Laak V.D.M.⁷

Leeraar der Protst. Gemeente van Antwerpen te Leeuwenstein te Vucht.⁸

Met veel belangstelling UwEerw. brief van den 26en April jl. ontvangen hebbende, ontwaar ik daaruit met genoegen niet alleen de gelukwensen, welke U, ter gelegenheid van mijnen geboortedag, mij aanbiedt, maar tevens de verzekering, dat deze dag in het dierbaar Vaderland niet vergeten wordt, maar dat bij blijde zegeningen menig stil gebed voor God is uitgestort tot bevordering van mijn levensgeluk. Ik erken daarin met diep gevoel de gehechtheid en liefde der ingezetenen van Noord Nederland en vertrouwen met U dat hunne opregten gebeden door den hemelschen Vader, tot onzer aller vreugde, zullen worden verhoord, terwijl ik U in het bijzonder mijnen meesten Dank betuig voor al hetgeen door U tot mijne bemoediging en geruststelling is gezegd. Aangenaam is het

mij de genoegens, welke Uwe leerrijke predikatiën en vooral de bijwoning van het Heilig Avondmaal mij vroeger verschaft hebben aan U hierbij kenbaar te kunnen maken. Het door Uwe Echtgenoot met zoo veel smaak vervaardigd werkmandje is mij wel geworden, ik neem hetzelfde niet alleen met veel genoegens aan, maar ik verzoek U tevens haar deswege uit mijnen naam te willen bedanken en de verzekering bij te voegen, dat hetzelfde mij steeds eene herinnering aan haar en het geliefd Vaderland zal blijven.

Berlijn, den 11en Mei 1831. Marianne Prinses Albrecht van Pruisen geboren prinses der Nederlanden

In maart 1832 werd op Leeuwenstein het eerste kind van dominee Van Laak geboren. Gemakshalve werd als enige kennisgeving een geboorte-advertentie geplaatst. Dat de kleine de namen Wilhelmina Adriana Frederika kreeg, werd in het bericht niet genoemd.

Op den Huize Leeuwenstein, te Vucht, is den 9den Maart 1832 door Gods goedheid zeer voorspoedig van eene welgeschapene DOCHTER bevallen, Vrouwe G.J. VAN GALEN, hartelijk geliefde Echtgenoot van W.F.C. van LAAK, Predt. Van Antwerpen, thans Veldprediker der 2de Leger-afdeeling, beroepen te Oudshoorn.

Voor familie en Vrienden bekleed dit bericht de plaats der afzonderlijke kennisgeving.⁹

Uit dit familiebericht blijkt tevens dat Van Laak, toen nog predikant te Antwerpen alsmede veldpredikant, een beroep had ontvangen van de kerkenraad te Oudshoorn. Of hij daar lang over heeft moeten nadenken, is niet bekend, wel dat hij uiteindelijk het beroep heeft aangenomen en dat hij op 25 maart 1832 te Oudshoorn werd bevestigd.¹⁰ Hier bewoonde hij met zijn gezin de pastorie met de toepasselijke naam De Herdershaven. Vermeldenswaard is dat Van Laak lid werd van 'Het Nut' en dat hij diverse voordrachten hield voor dit befaamde genootschap. Via Het Nut en via aange trouwde familie waren er ook contacten tussen Van Laak en Nicolaas Beets. In juni 1836 werd het gezin Van Laak verblijd met een tweede geboorte. Wederom werd deze gezinsuitbreiding medegedeeld in een advertentie, als enige kennisgeving. Dat de pasgeborene de voornamen van zijn vader kreeg, stond er ook nu niet bij.

Den 9den Junij 1836, beviel van eenen welgeschapen ZONN, Vrouwe G.J. van GALEN, geliefde Echtgenoot van F.C. van LAAK, Pred. te Oudshoorn. Eenige kennisgeving.

Zoals vaker voorkwam in die tijd woonde ook Van Laaks moeder Adriana in bij haar zoon op de pastorie. Hier overleed zij in februari 1839.

In den gezegenden ouderdom van 78 jaren, na eene spoedig toegenomene verzwakking, ontsiep, in de hope der zaligheid, ADRINA COOMANS, Wed. van Fred. Will. van Laak; naar hare Moederlijke waarde betreurd door hare eenige en liefhebbende Kinderen.

W.F.C. van LAAK, V.D.M. en G.J. van LAAK, Geb. van GALEN. Oudshoorn, den 11den Februarij 1839.

Prinses Marianne in haar eerste huwelijksjaren. Schilderij C.J. Begas, 1832. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn, in bruikleen van de gemeente Den Haag.

*Boven:
De Sint Jan te Maastricht, de
kerk waar dominee Van Laak
gedurende 20 jaar voorging.
Ets, ongedateerd.
Collectie auteur*

*Midden:
Dominee Joachim Willem
Suringar, predikant te
Maastricht van 1841 tot 1881.
Foto, ongedateerd.
Collectie auteur*

Verhuizing naar Maastricht

Ook Oudshoorn bleek niet de eindbestemming voor dominee Van Laak. Dat werd Maastricht. In deze zuidelijke garnizoensplaats speelden militairen vanouds een belangrijke rol. Vandaar dat de protestantse gemeente van deze stad graag voormalige legerpredikanten aanstelde. En dus werd Van Laak in oktober 1840 verzocht naar Maastricht te komen, een beroep dat hij gaarne aannam. Op 14 februari 1841 deed hij zijn intrede in de Limburgse hoofdstad met een leerrede over Epeze 4 vers 11 en 12: 'En hij [Christus] is het die apostelen heeft aangesteld, en profeten, evangelieverkondigers, herders en leraren, om de heiligen toe te rusten voor het werk in zijn dienst.' Overigens was Van Laak in de protestantse gemeente van Maastricht niet de enige herder en leraar: hij had twee collega-predikanten, dr. Joachim Willem Suringar en dominee Willem Laatsman. Ook Van Laaks vrouw liet zich niet onbetuigd en richtte met enkele andere dames de Vereniging Dorcas op. De vereniging stelde zich ten doel het 'ondersteunen van behoeftigen in den ruimsten zin des woords, zonder onderscheid van kerkgenootschap; alleen behoudt zij zich voor het recht van onderzoek en uitsluiting van onwaardigen.' De 'zeerrijke arbeid' van deze Dorcasdames bestond uit 'het vervaardigen van kleding en ligstukken die kostenloos ter beschikking werden gesteld aan behoeftigen, of tegen een billijke vergoeding aan minderbedeelden.' Wat je gedaan moest hebben om als 'onwaardige' uitgesloten te worden van deze zeerrijke producten stond niet aangegeven, maar het al of niet voldoen aan de toen gebruikelijke zedelijke en fatsoensnormen zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld.¹¹

In het jaar van de verhuizing werd weer een zoon geboren, wiens komst, naar goed gebruik, wederom in een krantenbericht werd gemeld.

Door Gods goedheid is zeer voorspoedig van eenen ZOON bevallen, G.L.J. VAN GALEN, geliefde Echtgenoot van W.F.C. van LAAK, V.D.M. Maastricht, 22 November 1841.¹²
De jongeling kreeg een Latijnse naam: Aemilius.

Dat dominee Van Laak niet altijd klakkeloos de traditionele paadjes wilde bewandelen bleek in 1844. Hij stelde voor om op de avond van Goede Vrijdag het Avondmaal te bedienen in plaats van op Eerste Paasdag. Hij vond dat meer in overeenstemming met de bijbelse gegevens, volgens welke Jezus het laatste avondmaal met zijn apostelen deelde voorafgaand aan zijn lijden en sterven, zoals dat op Goede Vrijdag werd herdacht. Over dit voorstel dreigde echter een groot meningsverschil te ontstaan, zowel met de kerkenraad als met de collega-ambtgenoten, waarna Van Laak het voorstel introk 'om der eensgezindheid wille'. Meer succes had hij in 1852.

Tot dan toe was het gebruikelijk om op zondag drie godsdienstoefeningen te houden, een 's morgens om 10 uur, een tweede 's middags om 2 uur en een derde om 5 uur. Van Laak stelde voor om gedurende de wintermaanden de ochtenddienst een half uur later te beginnen. Ditmaal werd het voorstel aangenomen en uitgevoerd. Maar zijn voorstel, gedaan in 1855, om uit bezuinigingsoverwegingen de 'woensdagavondbeurt' te vervangen door een 'woensdagmorgenbeurt' stuitte wederom op verzet. Hetzelfde gold voor zijn voorstel om die woensdagbeurt door toenemend gebrek aan belangstelling tijdens de wintermaanden maar helemaal te laten vervallen. Vooral collega-dominee Suringar was tegen. Die wilde die woensdagbeurten nieuw leven inblazen door te bepalen dat deze bijeenkomsten door de bedeelden moesten worden bijgewoond. Dat Van Laak zijn overtuiging niet zomaar opgaf, openbaarde zich in maart 1855 toen hij weer terug kwam op 'de meer stichtelijke viering van den Goede Vrijdag'. Ditmaal stelde hij voor om op die dag in de ochtenddienst de Voorbereiding en in de avonddienst het Avondmaal zelf te houden, gevolgd door een tweede Avondmaalsbediening op de Tweede Paasdag. Dit voorstel werd ditmaal wel aangenomen met meerderheid van stemmen. Dat collega-dominee Suringar ook principieel was, bleek uit diens verzoek om een aantekening in de notulen, dat hij zich met dit besluit niet kon verenigen.¹³ Een aanhoudend punt van zorg was

de overstap van protestantse gemeenteleden naar de katholieke kerk, vaak uit geldelijk belang of wegens een gemengd huwelijk. En in verpleeginrichtingen werkten de katholieke 'Zusters van Liefde', die er een eer in stelden de protestantse zieken tijdig voor hun overlijden nog te bekeren tot het katholicisme. In 1843 was reeds een commissie benoemd die naspeuringen moest doen naar deze opdringerige bekeringsijver, de zogenaamde proselietenmakerij. In januari 1850 kwam de kerkenraad ter ore, 'dat een brigadier der Marechaussee, v.d. B., in zekeren brief zijn verlangen zou hebben te kennen gegeven, om tot de Roomsche Kerk overtegaan.' Dominee Van Laak, die deel uitmaakte van de proselietencommissie, 'nam op zich dien man daarover te onderhouden.' Een half jaar later was er 'stof tot verblijding in deze zaak, aangezien v.d. B. in gedrag en in gezindheid bewijzen van verbetering gegeven heeft, weshalve hij tot de Tafel des Heeren [het Avondmaal] zal worden uitgenodigd.'²⁴ En dit laatste gold uiteraard als een openlijk bewijs van goed gedrag.

Een buitenlands reisje naar Weisswasser

En dan, in 1859, was er ineens weer een levensteken van prinses Marianne. Ongetwijfeld zal er sinds die eerdergenoemde brief van 1831 vaker contact zijn geweest tussen Marianne en de domineesfamilie Van Laak, maar bewijzen daarvan ontbreken tot op heden. Op 4 november 1859 schreef Marianne een brief aan Willem van Laak, de oudste zoon van de dominee. In deze brief schrijft ze over de elfde verjaardag van haar zoontje Johannes Willem (soms afgekort tot J.W.) en zijn verjaardagsfeestje te midden van de dorpskinderen en hun ouders. Johannes Willem had de domineeszoon eveneens een brief geschreven over zijn verjaardag en de mooie cadeautjes die hij had gekregen. Willem studeerde sinds kort ook voor dominee, maar met deze studie kon hij ook leraar worden. Hij had toch maar besloten lid te worden van een studentenvereniging en had dus ook de ontgroening meegemaakt. Marianne hoopte dat haar zoontje eveneens voor dominee zou gaan studeren, maar daar had hij

*Links:
Prinses Marianne op 49-jarige leeftijd. Foto in kleur, 1859.
Collectie Stadsmuseum
Leidschendam-Voorburg*

*Rechts:
Johannes Willem van
Reinhartshausen op
12-jarige leeftijd.
Schilderij toegeschreven aan
L. L. Kleijn, omstreeks 1861.
Collectie Paleis Het Loo
Nationaal Museum,
Apeldoorn, in bruikleen
van de Geschiedkundige
Vereniging Oranje-Nassau*

blijkbaar nog niet zo'n zin in. De prinses hoopte nu maar dat het goede voorbeeld van Willem en de contacten met hem de jonge Johannes Willem zouden stimuleren een dienaar van het Evangelie te worden. Die veelgeprezen academische vrijheid was toch niet zo ideaal als vaak werd gedacht. Mariannes zoon Albrecht (Albert) moest er sowieso niets van hebben. Spijtig dat hij, in tegenstelling tot Willem, nooit een ouderlijk huis heeft gekend met harmonieuze ouders. De afgelopen dagen hadden Willems vader, dominee Van Laak en zijn vrouw, bij Marianne gelogeerd op haar Jachtslot Weisswasser, dat zij vaak vertederend haar 'Boerenhuisje' noemde. Tot groot genoegen van Marianne had haar gast regelmatig een stichtelijk woord gesproken, niet alleen op zondag maar ook doordeweeks. Jammer dat hij nu al weer snel zou vertrekken, terug naar Maastricht, waar de gelovigen zijn preken node moesten ontberen en Willems zusje Wilhelmina en zijn jongste broertje Aemilius hun ouders missen. Willem zou de kerstdagen bij zijn ouders in Maastricht doorbrengen, terwijl Marianne zich moest troosten met de stem van haar intendant Hof's die haar een preek zou voorlezen uit een bundel, waarvan Marianne er diverse in haar bibliotheek bezat. Als afzender had Marianne een mooi sluitzegel geplakt met haar gekroonde M. Hier

Slot Weisswasser na een verbouwing van 1906 in opdracht van Mariannes dochter Alexandrine. Foto O.E.H. baron Bentinck, 1999

volgt de brief aan Willem in de spelling zoals Marianne die neerschreef.

Kasteel Weisswasser of Boerenhuisje den 4de November 1859
Het was daags vóór dien waarop wij Johan Willem zijn bereikte Elfde Jaar vierden dat ik Uw Brief, voor dien dag bestemd ontving, beste Willem en wel was het Feest in ons huis. Onverwijld werden Uwe letteren gelezen en Uwe lieve Ouders stelden niet lang uit U daarvoor te danken, maar mij wilde het niet gelukken, zulks vóór heden te doen. Den 30st hadden wij groote drukte, eerst [eerst] met de Godsdienstoefening en dan met de Verzameling van Kinderen die met hunne ouders het Feest kwamen opluisteren. Dat hij reeds tien Jaar oud is en dus in het Elfde treed, kan J.W. evenmin als ik begrijpen; hoe spoedig is dit eerste Kroonjaar gekomen hoe veel spoediger zal het tweede er zijn, en wie van ons zal dan nog in zijne Nabijheid zijn. Hij heeft U gisteren geschreven en zal ongetwijfelt van zijne Geschenken en in het bijzonder van het Gewehr met Jagt Tas, Kruidhoorn hebben gewaagd als van het genoeg dat hij ging smaken van mede op de Jagt te gaan, heden kan ik er bijvoegen dat hij twee Hasen heeft geschoten en ze beide getroffen waar over hij niet weinig te vreden is, zoo als Gij ligt denken kunt. Dat J.W. ons aller Lieveling is, is U wel bekend en Gij kunt dus wel beseffen dat zijn Vertrek uit mijn Huis zoo laat mogelijk zal plaats grijpen maar ééns zal toch het Scheidings Uur slaan, voor hem, zoo wel als voor U en voor een ieder onzer. Den 31st Maandag zijnde, werd de eerste Latijnsche Les genomen en heden was reeds de derde, ik profiteer daar ook van en moet betuigen dat J.W. er groot genoeg in heeft, mogt het maar van duur zijn. Het Akademie leven heeft nog niet veel aantrekkelijks voor U, hoe weinig zal het zulks voor J.W. hebben! Albrecht wilde even min als U van die zoo hoog geprezen Vrijheid iets weten, hij noemde het losbandigheid en wilde zich niet vernederen door er aan deel te nemen, weshalve hij de tijd niet konde afwachten waar hij de Hoogeschool mogt verlaten en naar zijne Cameraden te Potsdam en Berlijn terug keeren en hij heeft toch geen ouderlijk huis zoo als het Uwe en dat van J.W., de arme Jonge heeft vader en moeder nimmer vereent gezien!
Eene hoogeschool zal J.W. moeten bezoeken, maar welke het zal zijn? Dat is nog niet te bepalen en zal van de omstandigheden afhangen waarin hij zal verkeren wanneer daar toe het tijdstip aangebroken zal zijn en van de Geest die er dan in de verscheidene Landen en Akademien zal heerschen. Met belangstelling hebben wij vernomen dat U buiten de

beide Partijen had trachten te blijven, maar geëindigt hebt van er een te kiezen en dus U hebt moeten onderwerpen aan de ontgroen partij. Ik congratuleer de Heer oud Student en wenscht dat dit en alles tot zijn best en welzijn mag strekken. [...] Het doet mij zeer leed dat Uwe lieve Ouders ons reeds aanstaande Maandag verlaten, ik ben aan hunne zoo aangename en gezelligen omgang zoo zeer gewoon geraakt, dat ik ze smartelijk zal missen! Ook voor onze Huis altaar betreur ik het vertrek van Uwe beste Vader, die niet alleen des Zondags maar ook in de Week ons met een Avond oefening stichtte en opbouwde, dat is nu voorbij!!! Zoo vliegt ons leven heen, met haar liefelijks en smartelijks en wij staan aan het einde eer wij het vermoeden. Ach! Konden wij zoo meenig verbeuzelt Uur terug roepen maar helaas! Verloren Uuren, zij doorknagen het hart met nabrouw te spade. Vervlogen zijn deze laatste drie Weken, hoe gaarne zag ik ze weder beginnen, en zulks onmogelijk zijnde, wilde ik toch het Verblijf Uwer Ouders rekken, maar Papa moet zijne Beurten te Maastricht vervullen, Mama moet Huishouden, Wilhelmina en Aemilius verlangen naar de lieve ouders, ik moet dus zwijgen en mag niet klagen dat zij ons verlaten, maar dankbaar zijn voor het grote Voorregt hen onder mijn dak bezeten te hebben. Een groote Maand na hunne terugkomst, verwachtte zij U te Maastricht, dat zal eene blijdschap zijn, en welke genoegelijke Kerstdagen zult Gij met hen doorbrengen. Wij zijn dan hier weder alleen, maar de Feestelijke stemming zal hopelijk niet vermist worden, al moeten wij ons begenoeogen met eene Voorlezing door onze goede hr Hofs gedaan van eene Preek van een onzer bekwaamste Predikanten, het geen nimmer het levend woord vergoed. Ach hoe goed deden ons allen en mij in het bijzonder de Godsdienst oefeningen door Uw Papatje gehouden! God loone het hem. Indien ik zoo lang leef, tot Gij Uw Examen als Proponent doet, dan hoop ik U ook bij mij te mogen hooren preken, beste Willem maar voor dien tijd, moet Gij immers de Letterkunde studeren, en wie weet of Gij niet in de onderwijzers vak blijft en de Kansel laat varen!!! Maar neen, Gij voelt er immers de roeping toe en zult niet op halve wege blijven steken. Uit J.W.

zie ik tot nog toe geen Dominee groeijen. Maar... Wat bij den Mensch onmogelijk is, is mogelijk bij God. Welligt U ziende en met U meer omgang hebbende, zal de lust in hem ontwaken van een dienaar des Evangelies te worden. In het bezit der voorregten dezer Wereld leert men het best hunne nietigheid erkennen en gevoelt innig en diep, dat Geld, Aanzien en al wat de Wereld ons geven kan, niet in staat is om ons waarlijk gelukkig te maken, maar dat het waar geluk bestaat in het besef een nuttig lid der christelijke maatschappij te zijn [...]. Mijn Brief is langer geworden als ik er toe genoopt was, een bewijs dat ik volgaarne met U kout; zie daar, beste Willem! Zoo ik hoop eene blij dat ik U waarlijk niet voor een Schooljonge houd of als zulks een betracht, maar mij met genoegen noem, Uwe hartelijke toegenezene M.¹⁵

Vervroegd pensioen

In oktober 1860 verzocht de 60-jarige dominee Van Laak om 'wegens verzwakte gezondheid' met emeritaat ofwel met pensioen te mogen gaan 'tegen den aanvang van het volgende jaar'. Omdat er een goede vervanger aanwezig was, mocht hij op zijn verzoek direct stoppen met de pastorale werkzaamheden. De kerkenraad gaf 'met dankbaarheid voor al het goede, door hem gesticht en bevorderd, volgaarne getuigenis dat Zijn Eerwaarde gedurende een twintigjarigen dienst in deze gemeente steeds met den meesten ijver en trouw zijn ambt als herder en leeraar heeft waargenomen en wenscht hem van harte toe, dat de rust van zijn dienstwerk hem nuttig en genoeglijk zij en hij steeds God's beste zegeningen tot tijdelijk en eeuwig heil geniete.'¹⁶ Ongetwijfeld gaf het emeritaat de dominee meer gele-

Boven:
Woorden des Levens, een preekbundel in rood leer met goudopdruk, geschreven door dominee J.J. van Oosterzee, tweede druk, 1851. Marianne had diverse van dergelijke bundels in haar bibliotheek. Collectie auteur

Midden:
Gerardus Johannes Hofs, intendant van prinses Marianne. Foto, omstreeks 1870. Particuliere collectie

Albrecht (Albert) van Pruisen, de enige, in 1837 geboren zoon uit Mariannes huwelijk met prins Albert. Foto, omstreeks 1865. Particuliere collectie

Kasteel Camenz. Detail ansichtkaart, omstreeks 1900. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

genheid om te corresponderen met zijn geliefde prinses. Eind oktober 1865 schreef hij twee brieven aan Marianne, die door haar, met enige vertraging, uitvoerig werden beantwoord vanuit haar Jachtslot Weisswasser. In deze brief schrijft zij over zeer persoonlijke zaken als de blijdschap van Johannes van Rossum als zij na wat langere afwezigheid weer thuiskwam. Ook de soms heftige discussies met haar Duitse kinderen komen ter sprake.¹⁷ De bouw van kasteel Camenz, dat Marianne in Neder-Silezië liet bouwen, was in volle gang. Omdat dit kasteel uiteindelijk bedoeld was voor haar zoon Albert, werd hij betrokken bij de inrichting van dit kasteel. Ook dat leverde nogal wat meningsverschillen op tussen de eigenzinnige Marianne en haar soms wat weifelende zoon Albert. Om verdere diepgaande discussies te voorkomen kwam Albert nooit alleen naar zijn moeder, maar altijd in gezelschap van zijn dienaren. Leuke ontmoetingen waren het niet, maar gelukkig, als ze weer terug was, thuis in Weisswasser, waren daar haar vertrouwde vrienden en bekenden, waaronder Johanna Hofs,¹⁸ die met haar pianospel en haar liederen voor de nodige vrolijkheid zorgde.

Jagtslot Weisswasser 10 November 1865

Wel Eerwaarde Heer en Vriend!

Op den 1n dezer werd ik aangenaam begroet door Uwe vriendelijke letteren van den 26n en 30st l.l. [laatstleden] en zoude onverwijlt er op herschreven hebben had ik iet of wat te vermelden gehad wat voor U of de Uwen van eenig belang konde wezen; maar ik had zedert den 25st van Wijnmaand niets hoegenaamd ondervonden of beleeft dat het beschrijven waard was, al was er veel bij dat mij weldeed. Ik zie daarbij op mijne terugkomst alhier op den 28st des avonds, omstreeks 7 Uur, nadat mijn Zoon Camenz had verlaten, de blijde ontvangst van den Heer van Rossum die inmiddels was herstelt en mij verzocht U en de Uwen vriendelijk te groeten. Meer dan eene Maand had ik hier ontbroken aan het Huishouden en de goede man verlangde naar zijne oude gewoonten niet minder dan ik er naar verlangde met hem te ontbeiten, te kouten, te eten en uit te rijden of te wandelen. Nu zijn de Bijeenkomsten met mijne Pruisische Telgen voor minstens zes Maanden gestaakt en dus rust en vrede weergekeerd in ons dagelijks bedrijf en wie weet wat het aanstaande Jaar zal baren. De omstandigheden zijn van dien aard dat een Wolkenlooze Bijeenkomst met de Kinderen van Prinz Albrecht van Pruisen met hunne moeder niet denkbaar is, nemen wij dus er

het beste van en getroosten wij ons met de Gedachte dat God de Zonden vergeeft maar hunne gevolgen niet weg neemt. In de laatste dagen op Camenz werd besproken hoe de Kamers en Zalen van de Eerste verdieping gemeubileert zouden worden. [...] De Toiletkamer van den Prinz, het welk bruinrood behangen is, krijgt donker groene Stoffage. [...] De Blauwe niche¹⁹ Kamer met Goude rozen, krijgt Blaue Stoffage, zijnde het schrijf Kabinet van Z.K.H. De Kamer daarnaast met Leder behangsel versiert met Goude Arenden en Naamcijfer, zal purperrood fluwelen Gordijnen bekomen. [...] In de Zaal komen Kersroode Gordijnen. Op de andere zijde van de Banket Zaal schildert Peter nog even de Voorstelling uit de Roman van Bulwer²⁰ de laatste dagen van Pompei genaamd, dus is daarvoor nog niets bestemt kunnen werden. [...] Albrecht heeft zorgvuldig vermeden van mijn Gezelschap anders dan met Gevolg, aan Tafel Morgens, Middags en s' Avonds te genieten, heeft even zoo zorgvuldig vermeden van met mij uit te rijden, het Gezelschap zijns Adjudants boven de mijne stellende, et aussi du reste. Maar ik klaag er niet over, het is de Macht van de Goeden raad zijner Pruisische Vrienden en der omstandigheden die sedert 1842 zijn in het leven getreden. Onbevredigt verliet ik Camenz, want als een Vreemde had er mijn Zoon naast mij gestaan, hij kwam er voor Camenz, hij kwam er niet voor zijne moeder. Na soortgelijke Bijeenkomsten kan ik niet verlangen te meer daar ik om die te hebben mijn Tehuis moet missen. Dit vind ik dan ook met welgevallen den 28st Oktober terug en wij genieten den Rustdag en rust met onze Viertjes. Johanna Hof's is de draagster der Levendigheid en Vrolijkheid in onzen Kring en door haar musikaal Talent doet zij ons meenig Uurtje aangenaam slijten.

Mariannes lievelingszoon Johannes Willem was op 30 oktober 1849 op Sicilië geboren, een buitenechtelijk kind waar Marianne zich niet voor schaamde en dat zij openlijk aan haar omgeving wilde tonen, omdat hij, naar zij zelf zei, was geboren uit haar oprechte liefdesrelatie met Johannes van Rossum, haar bibliothecaris. Deze in die tijd ongebruikelijke houding veroorzaakte grote problemen zowel met haar aangetrouwde Pruisische familie, als met haar eigen Oranjeverwanten en in hun voetspoor diverse Hollandse aristocraten. Op de kerstavond van 1861 was haar oogappel echter onverwacht op 12-jarige leeftijd overleden. Maar ieder jaar opnieuw vierde zij zijn verjaardag en wilde niet treuren, omdat deze 'bloem van haar ouderdom' veel levensstormen waren bespaard ge-

bleven en hij nu gelukkig was in de Hemel, waar hij bad voor zijn geliefden die op aarde waren achtergebleven en waar hij geduldig wachtte op het komende weerzien.

Op den 30st gedachten wij de blijde viering van weleer op dezen dag en ik had een Nieuw japon voor dien dag laten maken, die voor mij eene blijde dag gebleven is, want op dien dag ontving ik het dierbaar pand het welk mij twaalf Jaar leven deed omdat ik voor hem leefde en thans als Hemelling mij naar den Hemel doet opzien, als naar het Vaderhuis, waar wij elkander weder nader komen om nimmer meer te scheiden. Op den 1ste dezer ontving ik Uw Schrijven en betreur in den begin deszelfs te zien, dat Gij U ongerust maaktet over mijn lang uitstellen op Uwe laatste te antwoorden, maar ben wederom verblijd dat Gij mij waardig acht om over mij ongerust te wezen, zoo is er toch nog iemand, (namelijk mijn Emeritus) die belang in mijne welvaart stelt, zonder er zelf belang in te hebben. Wel meen ik geene reden tot klagen te hebben dat ik in mijn 56e jaar niet meer ben wat ik op 26 en zelfs 36 was, de stoffelijke Ligchamen moeten slijten en hunne slooping is de bevrijding des Geestes, die men gewoonlijk dood noemt. Onze dierbare Johannes Willem heeft eene zulke Slooping niet behoeven te verduren. Hij werd als pas ontloken bloem van hier genomen eer de stormen en orkanen hem teisteren konden. Wat al moeite en verdriet, wat al verzoekingingen zijn hem bespaart door dien heengang naar het Eeuwig Zalig leven. Oh, zoo als Gij, stel ook ik mij voor hoe de lieve Knaap het Halleluja zingt in het Chor der Verlosten en voor ons bid om Verlossing van zonde en dood. Ja Johannes Willem heeft ons, zijne ligchamelijke ouders en zijne Vrienden in den Hemel niet vergeten. Ik geloof de Gemeenschap der Heiligen en zoude de dood des Ligchaams die verstoren, waar bleef die Gemeenschap! Neen, onze vooruitgesnelde Geliefden, die wij in onverderfelijkheid lief hebben zijn van ons slechts ligchamelijk gescheiden, zij zijn ontheven aan de Verzoekingingen die ons nog niet bespaart konden worden, maar wij weten dat ook wij door God beroepen tot gelijke Zaligheid, naar volbragten loop ook daar komen zullen, waar zij zijn.

Ondertussen bleef het aardse leven met Mariannes Duitse kinderen nog wel de nodige aandacht vragen. Dochter Alexandrine stond op het punt te gaan trouwen, maar zoon Albert liep nog niet zo hard. Ex-echtgenoot Albert, de vader van deze kinderen, was inmiddels getrouwd met Mariannes voormalige hofdame Rosalie von Rauch, met wie Albert een langdurige relatie had.

Marianne te paard in amazonezit. Schilderij F. Krüger, 1836. Particuliere collectie

Volgens de Pruisische regels had hij, nadat de rechtbank hem in mei 1849 schuldig had verklaard aan de scheiding, niet mogen hertrouwen. Hij echter omzeilde dit verbod door simpelweg in een niet-Pruisische staat in het huwelijk te treden. Over haar 24-jarige nichtje Marie, een weinig aantrekkelijk en doof nakomertje van haar broer Frederik,²¹ maakte zij zich zorgen of deze wel tijdig aan de man zou komen. Daarom was het prettig dat zij het huwelijk van Alexandrine zou bijwonen, samen met haar ouders. Hoe vaak kwam van een huwelijk immers niet een tweede huwelijk?

Op 9 December, zoo het niet al weder word uitgesteld, huwt Alexandrine met Willem von Mecklenburg, van een huwelijk voor mijn Zoon is nog geen sprake geweest en ik zal mij wel wachten van de een of ander voorwaarde te stellen in zake die mij hoegenaamd niet raakt.²² Of dacht Gij, Wel Eerwaarde Heer en Vriend, dat ik gevraagd werd in het geen mijner Kinderen betreft? zij zijn Pruisen, ik Nederlander. Punktum. Dat is voldoende. [...] Wat aangaat het huwelijk van mijner Kinderen Vader, dat is eene zaak die mij niet raakt. Volgens de Pruisische Wetten konde hij, als schuldig deel aan onze echtscheiding, niet hertrouwen, maar de Hoven vinden het goed van mijn Bestaan te ignoreren, zij mogen het verantwoorden, ik wasch er mijne handen van af door dien ik die Hoven niet hoef te ontzien, en wel zonder grol of bitterheid. Mijn Broeder

met Vrouw en Dochter zullen den Bruiloft heden vier Weken bijwonen en ik wenschte dat Marie bij deze gelegenheid ook een Gemaal vind, zij is wel is waar reeds verbloeit, maar een weduwnaar met Kinderen behoeft ook geene frische Vrouw, slechts eene Moeder voor de Kinderen. [...]. Ondertussen was Johannes van Rossum als een bijbelse Nimrod²³ op jacht in de bossen bij Camenz. Verder had Marianne het erg druk met etentjes en uitstapjes. Zoon Albert ofwel Albrecht had bezoek gekregen van Martius, de architect die zich met de bouw van Camenz bezig hield. Maar in plaats van tijd uit te trekken voor de verdere inrichting was hij van plan om zes maanden vakantie te nemen. Maar al met al, de hartelijke groeten, ook aan vrouw en kroost van een oude, trouwe vriendin.

Na acht dagen mist en regen zien wij de vriendelijke zoon weder schijnen, na het vallen van de eerste Sneeuw, en onzen Nimrod is op Jagt en Visscherij op Camenz. Ik gedenk er ook per Rijtuig te komen, maar niet dan naar het Slot en hier weder te eten, terwijl de Heer Van Rossum op Diner en Whist-

Boven:
Johannes van Rossum.
Kopie-schilderij C.F. Philippeau,
naar een origineel van J. Ph.
Koelman. Deze kopie werd
door Johannes van Rossum
geschonken aan zijn lievelings-
zus Maria Hendrica.
Foto RKD/IB, Den Haag

Onder:
Alexandrine, de in 1842
geboren dochter van Marianne,
in haar huwelijksjaar.
Litho F. Krüger, 1865.
Collectie Stads museum
Leidschendam-Voorburg

spel bij Exis is genoodigt. [...] Voor alsnog wil de Heer Van Rossum slechts hooren van een Uitstapje naar Weenen, maar wanneer? Hij en de Dames laten U wederkeerig groeten. [...] Martius heeft zijne opwachting bij mijn Zoon gemaakt toen hij door Berlijn trok, zijne Familie verwacht hem aanstaande Week terug en Albrecht meld dat hij aanstaande Zomer zes Maanden verlof zal nemen. Is het zoo dan zullen wij het Mobilair voor het Kasteel aan andere bekwame Handen moeten toevertrouwen! Het ware jammer, maar met onwillige Ossen is slecht ploegen. [...] Maar dat ik eindige met het Verzoek Vrouw en Telgen vriendelijk te groeten vanwege Uwe hoogachtende trouwe ouwe vriendin Marianne.²⁴

Kort na zijn emeritaat besloot Van Laak uit Maastricht te vertrekken.²⁵ Op 27 april 1863 verhuisde hij naar Utrecht.²⁶ Precies tien jaar later vertrok hij wederom, dit keer om de grote stad te verruilen voor een landelijk gelegen buitenhuisje. Wanneer hij precies op dit idee kwam is niet bekend, maar zeer waarschijnlijk heeft prinses Marianne hem erop gewezen dat het buitenplaatsje Meyvliet te huur was, rustig gelegen aan de Vliet in Stompwijk, dichtbij haar eigen buitenplaats Rusthof aan de andere kant van de Vliet. Ongetwijfeld vond zij het een plezierig idee: zo'n vertrouwde dominee op loopafstand. Hij kon dan regelmatig 'haar huissaltaar bedienen' door op Rusthof een stichtelijk woord te komen spreken, zoals hij dat ook deed toen hij in Weisswasser op bezoek was. En was het op zo'n buitentje voor een emeritus met een niet al te florissante gezondheid niet veel prettiger en gezonder wonen dan middenin een grote stad als Utrecht? De dominee heeft er waarschijnlijk niet lang over hoeven nadenken en dus huurde hij vanaf mei 1875 Meyvliet om er met zijn vrouw en dochter Wilhelmina rustig te gaan wonen.²⁷

Het buitentje Meyvliet

De buitenplaats Meyvliet werd omstreeks 1700 aangelegd door de Rotterdamse burgemeester Johan de Mey, heer van Ysselmonde. Het buitentje lag aan de Vliet, nog net op het grondgebied van Stompwijk, tussen de buitenplaatsen Zeerust en Drievliet dat aan de oostgrens van Rijswijk lag. Via vererving kwam Meyvliet in handen van een kleindochter Johanna Wilhelmina de Mey, die in 1712 was gehuwd met Johannes van der Hoeven. Hun dochter Johanna Maria trouwde in 1756 met ene Jean de Loche uit

het Franse Bergerac. Uit deze periode dateert een mooie beschrijving van Meyvliet: 'Een Heerehuysinge met aan de straat een speelhuys [theekoepel], moestuinen en boomgaard alsmede een hegte en sterke huysmanswooninge annex de Heerehuysinge, stallinge voor 28 à 30 koebeesten, wagenshuur, dorsvloer, paardestallinge, twee bargaen [hooibergen], boomgaard, potinge en beplantinge staande en gelegen bij de Nieuwe Toll, met diverse partijen wey, hooy en teelland groot 25 morgen [21,29 hectaren].' Toen De Loche overleed, hertrouwde de weduwe met een andere Fransman, François Goutier de Biran. In 1803 was er een nieuwe eigenaar, George Frederik Alsche, weesmeester en later baljuw te Den Haag.

Boven:

De buitenplaats Zeerust aan de Vliet bij Stompwijk. Rechts naast Zeerust ligt Meyvliet, waarvan vermoedelijk de koepel is te zien. In de verte de Nieuwe Tolbrug. Litho P. J. Lutgers, 1855. Collectie Gerard Duijvestein

Onder:

De Hoge Brug ofwel de Nieuwe Tolbrug, schuin tegenover Meyvliet. Ansichtkaart, 1905. Collectie auteur

Fragment kadastrale kaart met uiterst links de buitenplaats Meivliet. Daarnaast achtereenvolgens Zeerust, Zuyderburch, Leeuwenberg en De Honaart met bovenaan de Vliet. Kaart begin negentiende eeuw. Collectie Kadaster Zuid-Holland

Omstreeks 1812 werd er een mooie kadastrale kaart getekend waarop is te zien hoe fraai het bescheiden buitentje, dat inmiddels werd geschreven als Meivliet, was gelegen naast grote buitenplaatsen als Zeerust en Zuyderburch.²⁸ In 1861 erfde zoon Adam George Camille Alsche, officier van justitie te Den Haag, Meivliet. Omstreeks 1883 zou de buitenplaats worden gesloopt waarna Wilhelmina Adriana la Lau, de echtgenote van Alsche de eerste steen legde voor het huidige gebouw Meyvliet met stal en toebehoren.²⁹

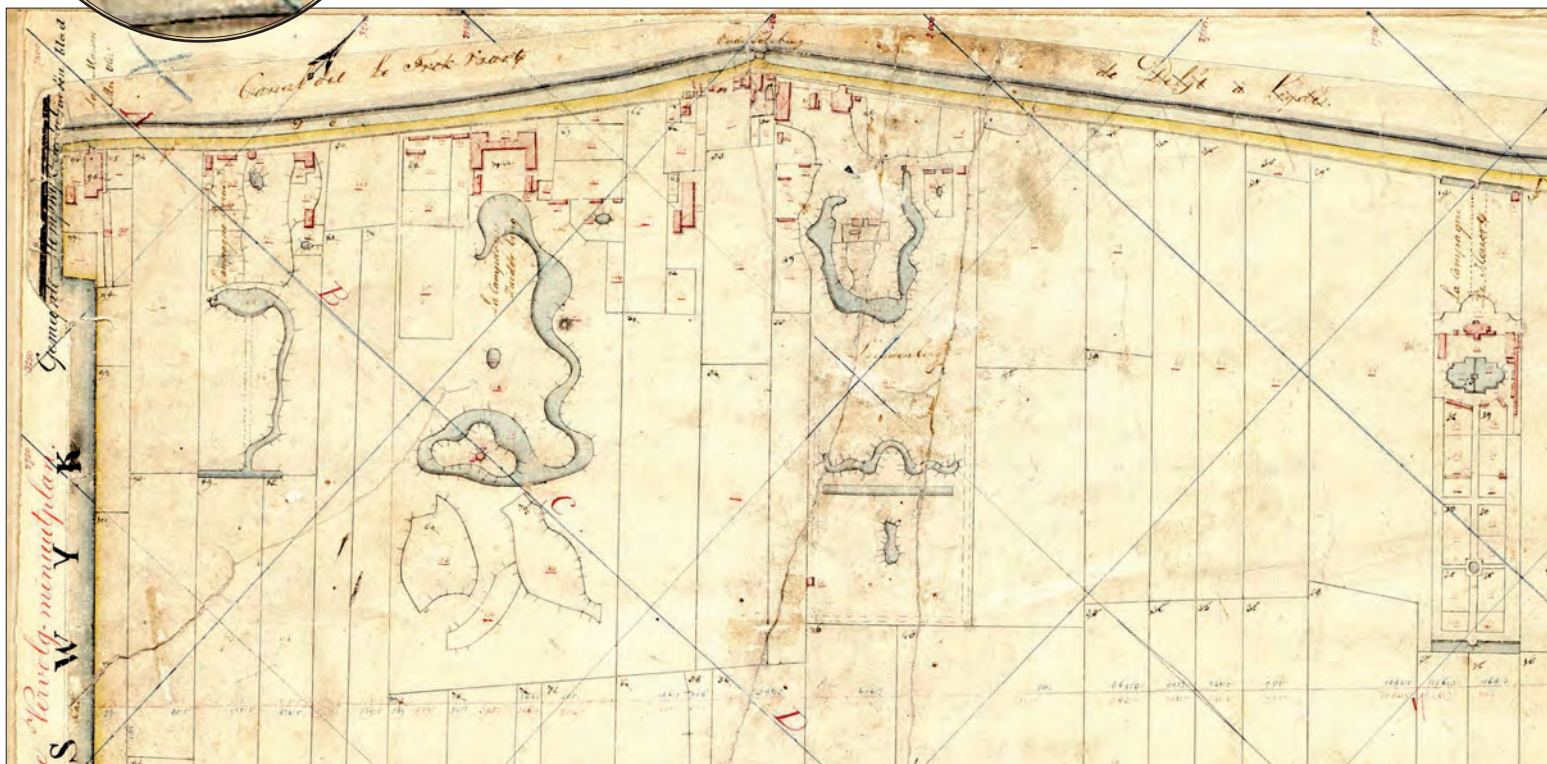
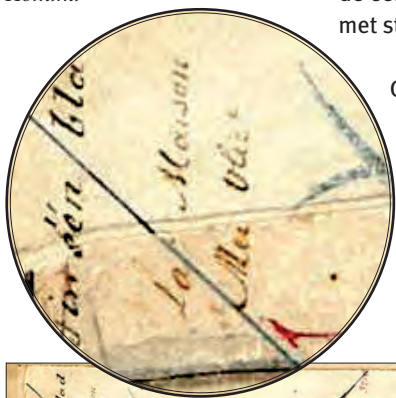
Laak, Meijvliet onder Voorburg, Nederlanden. Wilhelmina's man was echter net overleden. Evenals Marianne, die Johannes van Rossum had verzorgd op zijn laatste ziekbed, had ook zij haar echtgenoot Jan zelf verpleegd. In januari zou Marianne weer op Rusthof zijn en dan zou zij graag even naar Meivliet komen om Wilhelmina persoonlijk te spreken. Gelukkig had de kersverse weduwe haar kinderen en haar beide ouders nog om de leegte op te vullen.

Reinhartshausen 20 December 1875

Lieve Wilhelmina

Het Oogenblik zoo lang verwacht is U toch zonder twijfel onverwacht overkomen. [...] ik gevoel welk eene Voldoening het voor U is van geene hulp te hebben behoeft en tot het laatste toe Uw Jan te hebben kunnen alleen oppassen en voor hem Alles te zijn. Ik kom U dan ook niet troosten, want dat kan geen Mensch den Anderen maar ik kom U zeggen dat ik met [...] U voel en U vragen van mij te ontvangen in de eerste dagen van January al ontvangt Gij anders geen

Gezien de hierboven staande geschiedenis van Meivliet was Adam Alsche de eigenaar die de buitenplaats of een gedeelte daarvan verhuurde aan dominee Van Laak. De eerste brief van Marianne waarin Meivliet wordt genoemd is een brief aan domineesdochter Wilhelmina, die gehuwd was met Jan Gerrit Mulder.³⁰ Marianne adresseerde de brief dan ook aan Mevrouw Mulder geb. Van

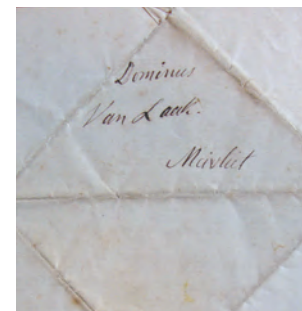
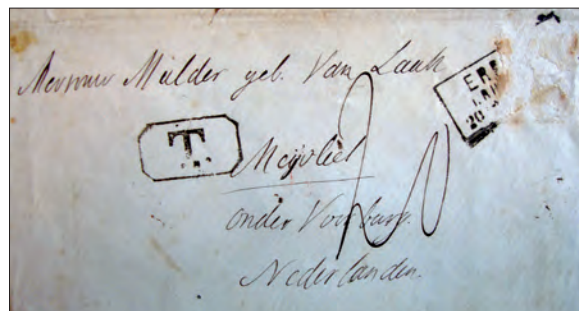
Mensch. Ik heb behoefte U te zien, te spreken. Papa heeft mij zoo veel van het Geduld des Lijden geschreven [...]. Wie zoo heen gaat, dien is zalig te prijzen want hij Geloof in het Woord Gods en wij weten dat het Geloof ons toegerekend word tot Regtvaardigheid. Even zoo zag ik Van Rossum heengaan na dat wij steeds van het Heengaan met elkander gesproken en ons versterkt hadden in Geloof Hoop en Liefde. Echter kan ik de Ledigheid die mij omgeeft niet overwinnen, die Leegte word hoe langer hoe ondragelijker en kan door Niemand en niets aangevuld worden. Dat zult Gij ondervinden, nothans in minder Mate want Gij hebt Uwe Kinderen en ook nog Uwe lieve Ouders voor wien te leven U opgelegd is. Gode zij en blijve met U en hen, met deze Bede sluit Uwe opregte en liefhebbende Marianne.³¹

Een ongeluksgetal met dubbele pech

In januari 1877 schreef Marianne op Rusthof een brief die zij op Meivliet liet bezorgen. Op de buitenkant van deze brief noteerde zij aan wie de brief was gericht: 'Dominus Van Laak Meivliet. De dominee was op Rusthof wezen eten en de prinses vreesde dat hij daarbij had kou gevat, waardoor zijn oude kwaal weer zou kunnen opspelen. Zij had het kunnen weten want zeven was een ongeluksgetal en de twee zevens in het toenmalige jaar 1877 betekenden kans op dubbele pech. Terugkomend van Huize de Paauw te Wassenaar, waar haar broer Frederik woonde, had ze direct een briefje geschreven, want door een misverstand waren haar orders, om eens te gaan vragen op Meivliet hoe het met de dominee, zijn vrouw Geertruida en hun kleindochter Marie ging, niet uitgevoerd. Door de dichte mist zou ze verder maar thuis blijven, wat gezien het vele werk goed uitkwam.

Wel Eerwaarde Heer en Vriend!

Uw Briefje heeft mij nogal bezorgd gemaakt, dat ik door het Diner van l.l. Woensdag 24 January de Schuld heb van Uwe terug gekeerde Hoest en verzocht deswegen den heer

Lintz bij U aan te rijden en mij Tijding te kunnen geven; tot mijn leedwezen was deze niet genoegelijk daar ik vernemen moest dat U vòôr Uwe Etens Uur te Bed waart gegaan.

Gisteren meende ik gezegd te hebben van bij U te gaan vragen, toen ik om 1/2 1 na den Middag naar Huis de Paauw reed, maar terugkomende er geen Tijding vindende werd mij gezegd dat ik wel bevolen had Schnurtje uit te leiden maar niet van naar Meivliet te gaan. Op dat mij heden het zelve niet gezegd worde, schrijf ik deze, want er is voor mij zeer veel gelegen van te vernemen hoe het met U, met Uwe Geertruida en met Marie Mulder gaat. Bij al het voor mij treurige van dit jaar 77 is nu noch de dood van den jongen Hertog Eugen van Wurtemberg gekomen, die eene jonge Weduwe met tweelingdochters van nog geen Jaar achterlaat. Het spreekwoord word bewaarheid die Luid: De booze Zeven, te meer omdat dit Jaar twee Zeven heeft. Heden, Vrouwendag, is de Mist zoo zwaar als zelden te vooren en zoo die niet opklaart blijf ik te Huis, hetgeen mij te pas komt voor mijn Werk, Lintz heeft mij Rekeningen en Verantwoordingen tot goedkeuring gebracht en ook brieven ter beantwoording liggen in mijn Schrijfboek. Volgens een Schrijven van Hofs is hij reeds zoo ver gevordert dat mijn verschijnen op Reinhartshausen gewenscht word, maar hij kan ook zonder mij verder gaan. Steeds als van Ouds mij in Uwe Gebeden aanbevelende verblijf ik met Opreghtheid Uwe oude trouwe Marianne.³²

Linksboven:

Envelop december 1875 in handschrift prinses Marianne, waarop Meivliet wordt vermeld. Collectie Koninklijk Huisarchief, Den Haag

Rechtsboven:

Buitenkant van een persoonlijk op Meivliet vanuit Rusthof bezorgde brief januari 1877. Collectie Koninklijk Huisarchief, Den Haag

Midden:

Prinses Marianne op latere leeftijd. Foto in carte-visite formaat, Ferret, Nice, 1874. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

Op 15 mei 1877 bevond Marianne zich inderdaad weer op Reinhartshausen. Van hieruit schreef ze een brief waarin wederom Meivliet ter sprake kwam. Dit keer was de brief gericht aan domineeszoon Willem. Die had blijkbaar toch maar besloten predikant te worden en was beroepen te Nieuw-Helvoet, dichtbij Rotterdam gelegen.³³ Zo'n 10 jaar geleden was hij in het huwelijk getreden met juffrouw Elberta Elisabeth Catharina Abeleven, na eerst keurig in ondertrouw te zijn gegaan. Kort daarna werden twee kinderen geboren, eerst een meisje, daarna een zoon, die naar zijn vader en zijn grootvader Willem werd genoemd. Van deze familiegebeurtenissen verscheen steeds een kort berichtje in de krant³⁴.

*Ondertrouwd: Amsterdam, 26 September 1867.
W.F.C. VAN LAAK, ber. Pred. te Nieuw-Helvoet, met
E.E.C. ABELEVEN*

*Getrouwd: W.F.C. VAN LAAK met E.E.C.
ABELEVEN Amsterdam, 10 October 1867.*

*Voorspoedig bevallen van eene DOCHTER
E.E.C. VAN LAAK-ABELEVEN Nieuw-Helvoet, 10
Augustus 1868.*

*Voorspoedig bevallen van een ZOON E. VAN
LAAK-ABELEVEN. Nieuw-Helvoet, 13 October 1872.*

Op het moment dat Marianne de brief schreef aan Willem junior bevond deze zich in Zwitserland te Lausanne aan het Meer van Genève, ofwel Le Lac Léman, een plek vol gezonde lucht. Maar Marianne had ook niet te klagen want over twee weken zou zij weer op Rusthof zijn met zijn schaduwrijke bomen en zijn eigen stille meertjes waar je zo ontspannen mijmeren kon. Wat gezonde lucht betrof, telde ook Meivliet zeker mee. Toen Marianne begin april vanuit Rusthof was vertrokken naar Reinhartshausen, had zij eerst afscheid genomen van de familie Van Laak. Daar trof zij ook de kleine Willem aan, de zoon van de domineeszoon, die sinds september 1876 bij zijn grootouders op Meivliet woonde.³⁵ Dat was stukken gezonder dan wonen in een stad als Rotterdam, want die

koopmansstad kon uiteraard niet op tegen de frisse buitenlucht van Meivliet³⁶.

Reinhartshausen, 15 Mei 1877

Op den 9de dezer Maand ontving ik met een groot aantal Brieven ook de Uwe, beste Willem, die mij Uwe Geluk en Zegen wenschen bragt en wel van het Meer van Genève, tegelijk ontving ik ook een Lettertje van Uwen Vader die van zwakheid van Gestel bij helder hoofd en hart getuigt; hem heb ik reeds geantwoord, maar daar kwam een Rejsje naar Dillenburg om de Willemstoren aan de Familie Exis te toonen en zoo stelde ik mijnen Dank voor Uw Schrijven tot heden uit. Ja ik weet het Vader en Zoon zijn aan mij gehecht en dit Bewust zijn is mij vlijend, en verlangt van mij niet zeer veel, om er mij waardig van te toonen en het ook te zijn. [...] Ik wensch U geluk met Uw Pensionsleven aan het Meer Leman, de Gezonde Lucht met plotselinge zware Regenbuien, die de heerlijke Gezichten doen verdwijnen, maar verheug mij over Veertien dagen op Rust Hof te zijn, met de Groene weiden voor Oogen, de Lommerrijke Boomen over mij en dan aan het stilstaand Water van de Vijver neder gezeten te lezen, te schrijven of een Handwerk te doen zonder mijn Geest te pijnigen met Taal Studie zoo als Gij het zoo plezierig vind te doen. [...] Van Uwe Kinderen ontvangt Gij zeker geregelt tijding. Willem vind ik zeer gunstig ontwikkelt toen ik op Meivliet 8 April afscheid kwam nemen, ik vertrouw dat voor zijne Zuster even zeer veel Zorg werd gedragen als Uwe Zuster voor hem heeft, maar Rotterdam is Meivliet niet en de Buitenlucht voor Jong en Oud gezonder dan die van de Koopstad. Geduld maar, Geduld en Gij omarmt de Sproten weder en scheid dan niet meer van hen.³⁷

Een zorgelijk afscheid

De zomer en de herfst van 1877 bracht Marianne grotendeels door op Rusthof. Toen zij in oktober terugreisde naar Reinhartshausen, viel het gebruikelijke afscheid nemen op Meivliet extra zwaar, want de bejaarde dominee was ziek en verzwakt zodat zijn laatste uren aangebroken leken. Toen vier jaar geleden, in april 1873, Johannes van Rossum overleed, putte de prinses troost uit haar overtuiging dat zij hem spoedig zou volgen en weerzien. Zoals ieder jaar zou Marianne op 30 oktober, de geboortedag van haar overleden zontje Johannes Willem, bloemen leggen op zijn marmeren grafkist. Zij was er heilig van overtuigd dat de overleden geliefden in de Hemel baden voor hen die op de aarde waren achtergebleven. Waarschijnlijk zou Marianne eind december weer in Voorburg zijn. Hoe zouden de zaken er dan voor staan?

Reinhartshausen 28 Oktober 1877

Dank lieve Wilhelmina voor de Woorden toegevoegd aan die van Uwen Vader die mij niet weinig in Sorg verzetten! Het is goed dat Willem komt, maar Vader moet het weten, hij is kalm en bereid om heen te gaan, maakt hem het scheiden niet zwaarder dan noodig, zoekt ook kalm voor hem te verschijnen en laat Uwe lieve Moeder denken zoo als ik Vier Jaren geleden: Ik zal hem spoedig volgen daarin ligt de beste Troost. Ik schrijf haar niet weder, maar denk niet des te min aan haar en aan hare droefheid en aan haar gevoel van Verlatenheid, al heeft zij U en haar lieve Zoonen, U drie Van Laaks Kinderen weenen met haar, zorgen met haar. De mijnen weenden niet [in] 1873. Overmorgen vieren wij de Geboortendag van Johannes Willem door bloemen op zijn Marmer Zerk te brengen, 28 Jaar zijn het geleden van dien dag op Cefalu en reeds 16 dat wij het met hem hier vierden voor het laatst. Uw Vader voelt met mij en dat doet zeer goed, wanneer ook dat hart zal te kloppen opgehouden hebben zal ik om een Trouw vriend op aarde, armer, bij God, rijker geworden zijn. Hier bidden wij voor hem; Daar bidden zij voor ons. Ik Geloof aan de Gemeenschap der Heiligen.

Marmeren graftombe Johannes Willem van Reinhartshausen in het kerkje te Erbach. Op gedenkdagen werden bloemen en linten op de sarcofaag gelegd. Foto auteur, 2010

Pagina 18, linksboven: Rusthof met vijver en schaduwrijke bomen omstreeks 1890. Foto collectie Gerard Duijvestein

Pagina 18, linksonder: Vijver en hoge bomen bij een van Mariannes Voorburgse buitenplaatsen. Ansicht, omstreeks 1900. Collectie auteur

Mijne Huisgenooten laten allen U en de Uwen Kracht, moed en troost wenschen en nemen hartelijken deel aan Uwer aller droefheid. Mij is het dubbel leed, verre te zijn en nog verder te gaan, maar het baatte toch niet zoo ik terug keerde. Afscheid is genomen, heden acht dagen op dat Uur kwam ik op Meivliet, 30 December zoo God wil keer ik terug! Hoe zal het ons dan zijn? [...] En nu tenslotte de vernieuwde verzekeren die Gij niet behoeft dat wat ook verander, wat verkeer, de oude Marianne de zelve blijft voor Van Laaks.³⁸

Bij de brief was ook een briefje gevoegd aan de moeder van Wilhelmina, waarin de prinses enige bemoedigende woorden sprak en eindigde met de wens:

Blijft mij in Liefde gedenken, ik ben in den Geest in Uw midden op het stille Meivliet en wensch U versterkt naar Lichaam en Geest Zondag 30 December weder te vinden. [...] Uwe U opregt liefhebbende Marianne.³⁹

Jacoba Helena gravin Bentinck-van Reede-van Ginkel, gouvernante van Marianne. Schilderij H. Abel, ongedateerd. Foto RKD/IB, Den Haag

Op 17 november daaropvolgend ontving Marianne alweer een brief van Wilhelmina. Vanuit Camenz antwoordde de prinses reeds de volgende dag. De toestand van de emeritus bleef onverminderd zorgelijk, maar God zou hem ongetwijfeld de kracht geven tijdens dit ziekbed. In Camenz was het zomers. Jammer dat de oude dominee hier niet was, want de fraaie tuin en de frisse lucht zouden hem goed doen. Juffrouw Donner, Mariannes hoofd der huishouding en administrateur Lintz leefden ook erg mee met de zieke.

Kasteel Camenz 8 November 1877

De Gisteren ontvangen Brief van Uw hand, lieve Wilhelmina, heeft mij niet verrast want mijn laatst bezoek heeft mij niet anders doen verwachten, dan dat de Brief van Papa dien ik op Reinhartshausen ontving de laatste wezen zoude. Zegt hem dank dat hij de mijne door zijne lieve Dochter deed beantwoorden en ontvang ook zelve mijnen Dank voor den Inhoud van Uw Schrijven beste Wilhelmina! Eens Bedlegerig, in zijne Jaren, met Verzwakking en ontbreken van Eetlust is niet te denken dat Uw Vader lang zal moeten Lijden, maar al ware het, God zal hem de Kracht geven tot het Einde om zonder morren te dragen wat Hij zeker in Zijne Liefde, hem oplegt. De Koorts was in Oktober verleden Jaar begonnen en de Hoest nog vroeger. [...] Wij hebben als het ware Zomersche dagen en nachten, azuren Hemel, Goude Sterren maar nog al veel Wind, maar zelfs deze is niet Koud, jammer maar dat Uw Vader daar van niet gebruik kan maken om het Tuintje te bezoeken, die Goede Lucht deed hem zeker goed. Jufvrouw Donner en de Heer Lintz laten Uw Vader en Moeder en U zelve groeten ook Willem, zij zijn neder geslagen over de Tijding en wenschen U Geduld en Volharding toe om de goeden Man te verplegen, want de Adem zal al korter en korter worden en Benaauwdheden bij te woonen, waarbij men niet helpen kan, is een Foltering waarvan wij het al weten. Maar dat ik sluite want U hebt anders te doen dan mijn gekrabbel te lezen. Ik denk onphoudelijk aan Meivliet. M.⁴⁰

De opflikkering van een brave man

Geheel tegen de verwachting in ontving Marianne van de domineesdochter het bericht dat er verbetering was opgetreden in de zorgelijke toestand van haar oude vader. De verheugde prinses vreesde echter dat dit slechts tijdelijk was. Want wat kan je nu nog verwachten bij een verzwakte 77-jarige! En dominee Van Voorthuisen, van wie de prinses onlangs een brief ontving, dacht er al net

zo over. Toch zou het mooi zijn als Marianne op de aanstaande Nieuwjaarsdag de emeritus de hand zou kunnen drukken.

Jagdhuis Weiswasser 20 November 1877

Juist had ik Willems Brief beantwoord toen ik gisteren de Uwe ontving lieve Wilhelmina! met de blijde Tijding van beterschap in den Toestand Uwer dierbaren Vader. Ja ik verheug mij met U over elke opflikkering van den braven Man maar op zijn Leeftijd kan het slechts eene flikkering zijn waarvan wij Gode de Eer geven, die hem zijn Sterfbed zacht schud en ons hem nog laat houden tot onze vertroosting en heil. Oester en Wijn mogen hem nog genoeg doen, Quinine de Koorts voor eene tijd verbannen maar de Jaren laten niet toe op herstel te rekenen al wenschen wij die nog zoo zeer en Uw Docter zal u daar mede ook niet gevlijt hebben, naar het geene Dominus Van Voorthuysen mij schreef denkt hij daar juist zoo als ik over. Des niet te min zal het mij blijdschap zijn zoo ik mijn oude Vriend op Nieuw Jaarsdag de hand mag drukken zegt hem dat met vriendelijke Groeten, ook Uwe lieve Moeder wensch ik geluk met het Zonnetje dat in Uw huis is komen schijnen, maar hoopt niet wat niet te verwachten is bij 77 Jarigen Leeftijd en Verzwakking. [...] Uwe Liefhebbende Marianne.⁴¹

Toch bleek Mariannes pessimisme niet terecht. Het voorzichtige herstel zette zich steeds sterker door en al snel kon de dominee weer enkele regels aan de prinses op papier zetten. De hoop hem op Nieuwjaarsdag nog onder de levenden aan te treffen nam dus toe. Op Camenz had Marianne haar dagelijkse besognes, binnenkort hoopte zij weer op Reinhartshausen te zijn om eind december, via Hannover, weer naar Rusthof te reizen. Ondanks alle drukte miste zij Van Rossum nog steeds, aldus vertrouwde Marianne openhartig Wilhelmina toe. Maar gravin Bentinck, de gouvernante uit haar jeugd, had de prinses altijd voorgehouden om steeds een glimlach op de lippen te houden en de dood en geliefde doden diep in het hart te begraven.

Jagdhuis Weiswasser 4 December 1877

Onuitsprekelijk heb ik mij verblijd over de vaste hand waarmede Uwen lieve Vader onder aan Uw Brief eenige Woorden heeft gevoegt die van Zijne trouwe Vriendschap voor mij getuigen. Wie zoo nog schrijven kan is zijn Einde nog niet zoo nabij als ik het na lang sukkelen van hem had veronderstelt, en ik koester gaarne de hoop hem op Nieuwjaarsdag op Meivliet te mogen bezoeken, wanneer ik U en Uwe lieve Moeder mijne terugkomst groet

kom aanbieden. [...] Zedert mijn Brief van 20 November ben ik wat door Wind en Weder gereden, den 21st was hier Hertejagd en ik reed met de Dames naar Javernig om aldaar Intekooopen. Op Vrijdag 23 waren wij bij Pastor Buttner op Koffij Visite te Camenz en Zondag 25 waren al de Camenzer hier aan de Tafel met de Pastoor van Weiswasser en Docter Zeisler alzoo weder 14 Couverts. [...] Woensdag 28 vertrok des Avonds den trouwen Heer Lintz dien ik hartelijke Groeten voor de Meivlietjes opdroeg die hij dan ook wel zal besteld hebben. [...] Donderdag 29 reden wij naar Seitenberg, spijsden om 1 Uur aldaar bezochten daarna Marmmerwerken en Glasfabriek en eindigden den dag bij de Familie Lemp. [...] Zaterdag bezochten wij de Kerk te Landek en van daar keerden wij hier terug zeer te vreden van onzen Uitstap en bij de The ontving ik Uw Brief te midden der Ambtenaren die voor het laatst hier aten daar ik aanstaande Zaterdag 8st dezer

Kasteel Camenz in de negentiende eeuw. Foto, ongedateerd. Particuliere collectie

te vertrekken gedenk. Algemeen weer de verrassing ten goede van Uws Vaders bijschrift te ontdekken, alle die hem kennen feliciteerden er mij mede en niet zonder grond. Wat ons hier betreft wij zijn Gezond en bezochten gisteren het Armenhuis Karlshof en een goed deel der Berchen heden de Dorpsschool waar ik zeer tevreden van Meester en Kinderen was en nu zet ik mij neder om verschillende Brieven te beantwoorden tot Eten en tevens Posttijd. [...] op ieder geval wil ik Zondag 16 op Reinhartshausen zijn want Maandag 17 verwacht ik bezoek en Zondag 23 Avonds moet ik naar Hannover vertrekken om er den 24st te zijn en van daar kom ik zoo God wil op Rust Hof. Van Zijnen Zegen hangen wij, ja hangt Alles af. Hoe lang blijft Willem nog? Exsens blijven hier tot dat ik zelve vertrek. Alleen met Jufvrouw Donner was het wel Eentoonig geweest maar of er Menschen zijn of niet ik blijf Eenzaam zedert 10 April 1873 dat kan niet anders. Zulks ondervond ik bijzonder smartelijk in Seitenberg waar ik gewoon was twee ja zelfs drie keer per dag aan Van Rossum te schrijven die meest op Weiswasser bleef en Boden te zenden .. nu had ik niet te schrijven, niet te berigten, niets had belang voor mij en ik was zeer Wee te moede echter bestreed ik mij zelve om mijne Reis Gezellschaft het genoeg niet te verminderen. Dat heete Gravin Bentinck mijne Gouvernante Avoir le sourire sur les lèvres et la mort dans le coeur; dat heb ik van haar gehoord en van het Leven geleerd. [...] Maar dat ik sluit, lieve Wilhelmina verblijvende Uwe liefhebbende Marianne.

Kasteel Reinhartshausen bij Erbach omstreeks 1900. Het oude kasteel staat dwars op de Rijn. Rechts daarnaast staat de museumvleugel die prinses Marianne er omstreeks 1858 aan liet bouwen. Foto particuliere collectie

Aan deze brief voegde Marianne nog enkele regels toe voor de herstellende zieke, waarbij zij er aan herinnerde dat zij nu al 50 jaar vriendschap deelden.

Tot Sinterklaas komen deze letteren in Uwe handen en moeten U dank zeggen voor de Woorden aan het Einde van Wilhelmina's Brief van den 29st November nedergeschreven. [...] Wilhelmina heb ik alles geschreven omtrent ons doen en laten alhier waarmee zij U zoo veel zal mede deelen als Gij verkiest ik wil U dan ook niet vermoeijen met een lang geschrift maar slechts betuigen dat ik na Vijftig Jaar en altoos blijf en hoop te blijven Uwe Opregte Vriendin Marianne.⁴²

Reinhartshausen, een huis voor Reinen van hart

Enige tijd daarna ontving Marianne weer een brief van de oude dominee. Ze had graag direct willen antwoorden maar daartoe hadden de krachten haar ontbroken. Voor zijn verjaardag had de prinses de dominee een felicitatietelegram gestuurd, door Marianne beeldend de 'Electricque Vonk' genoemd. Nu het weer zoveel beter ging met de dominee hoopte zij dat hij binnenkort weer eens kwam logeren op Reinhartshausen, haar kasteel dat de prinses met een mooie bijbelse woordspeling aanduidde als 'het Huis der Reinen van hart'.

Reinhartshausen 22 December 1877

Wel Eerwaarde Heer en Vriend!

Heden zijn het acht dagen geleden dat ik verblijd werd met Uwe letteren van 14de dezer door eene so ferme vaste hand geschreven dat er geen naderen van het Eindpaal des Levens in te duiden is en gaarne had ik dadelijk in Uwe dankbaarheid jegens God, hier over, ingestemt, ware ik aan het Schrijven gegaan, maar daar toe ontbraken mij de Krachten. Op Uw Jaarfeest poogde ik te schrijven wat de Electricque Vonk U overbragt en gisteren werd ik verblijd door een vernieuwt bewijs van Uwen Welstand en toenemen aan krachten niet alleen, maar van Uwe dankbaarheid jegens God die Uwe Kracht vernieuwt, gelijk des Arends Jeugd. [...] Van 10 tot 10 opzittende is eene heele Ruk en ik verbeeld mij dat er toch wel een Dutje naden Eten er bij te pas zal komen, maar dan nog, welk een gunstig verschil met de laatste Weken en wel moogt Gij roemen op een goed en onbedorven Gestel en ik wensch U toe dat het nog meenig Jaar zoo blijven mag en ik U nog eens in Zomersche dagen hier op het Huis der Reinen van harte zal mogen zien komen, geleid door Uwe lieve Wilhelmina of eene harer Dochters. [...] Dat Aemilius op den 19de op Meivliet niet

heeft ontbroken konde ik wel bevroeden [...] wij hopen dat de Winter Maanden zullen voorbij snellen met vriendelijke Zonestralen in de Vensters van Meivliet zendende tot de Meidag zon U koestere en stoove tot eene nieuwe Lente, waarde Heer en Vriend, van Uwe oude trouwe Marianne.⁴³

Ondertussen werd ook Willem niet vergeten. In april schreef Marianne hem een brief vanuit Rusthof. Willem had zijn dochtertje bij zijn ouders op Meivliet ondergebracht, zoals eerder ook al met zijn zontje was gebeurd. De reden hiervoor wordt niet genoemd. Willems zuster Wilhelmina had ook zo de nodige kwalen. Marianne zou binnenkort weer naar Reinhartshausen vertrekken, maar moest weer tijdig op Rusthof terug zijn want zoon Albrecht zou daarnaartoe komen voor zijn gebruikelijke zomerzebaden in Scheveningen. Van de klap die Mariannes gezondheid de afgelopen wintermaanden had opgelopen was niet veel meer te merken. Maar sowieso vielen alle aardse zorgen in het niet bij het eeuwige heil dat haar wachtte.

Huize Rust Hof 6 April 1878

Wat al wederwaardigheden heeft de Mensch op aarde, en wat zijn wij gelukkig die weten dat zij slechts Beproevingen zijn van God onze Vader ons opgelegd tot opleiding voor het Eeuwige Leven onze heerlijke bestemming. Uw Vader heeft mij alles omtrent Uw dochtertje mede gedeeld en ik wensch dat deze beter voldoen mag bij hun Grootmoeder en Over grootmoeder. Uwe Goede Ouders meenen Uw Willem niet te bederven en ik hoop zulks voor U en het Kind. Uwe Zuster heeft ernstige Ongerustheid gebaart door haar Ongesteldheid, Gode zij dank zij is beter en Uwe lieve Ouders leven er van op. De schoone Lente dagen hebben hen des niet tegenstaande nog niet buiten het Huis gelokt en het is welligt beter dat zij daarmede nog wachten. Maandag zal ik hen Vaarwel gaan zeggen om Dingsdag naar Reinhartshausen te vertrekken en acht dagen later naar Hannover, den 24 dezer naar Silesie voor Vier Weken en dan, zoo God wil, hier terug te keeren om Albrecht af te wachten die voor de Zebaden met July naar Scheveningen komen [wil] tot het laatst van Augustus. Van den Stoot die mijn sterk gestel l.l. Winter door heeft gestaan is niets meer te merken, maar het zal zich toonen of de Krachten nog dezelfde zijn bij de Vermoeijensissen dien ik thans te gemoet ga, ik verg er nog al veel van voor 68 jarige Leeftijd, wie niet waagt, die niet wint. [...] Wat zijn alle Ondermaansche zorgen bij het Heil der Eeuwigheid en hier naar strekt zich de Geest uit van Uwe Welwillende Marianne.⁴⁴

Geheel onverwachts overleed op Huize Meivliet in september 1878 op 68-jarige leeftijd Geertruida van Galen, de echtgenote van dominee Van Laak. In een familieadvertentie werd van deze droevige tijding kennis gegeven.

**** Heden overleed, na langzame verzwakking, in den ouderdom van 68 jaren, mijne dierbare echtgenote, de geliefde moeder mijner drie kinderen, Vrouwe GEERTRUIDA JOHANNA VAN GALEN, na eene echtverbintenis van bijna 50 jaren.
HUIZE MEIVLIET, bij 's Hage, W. F. C. VAN LAAK,
15 Sept. 1878. Emer. Pred.
Eenige kennisgeving aan familie en vrienden.**

Uit een tweede brief van Marianne aan Willem blijkt dat hij, tegen haar advies in, naar het buitenland was vertrokken. Vader en kleinzoon hadden kort geleden bij haar op Rusthof gegeten. Met zus Wilhelmina ging het ook weer niet zo goed.

Huize Rust Hof 28 January 1879

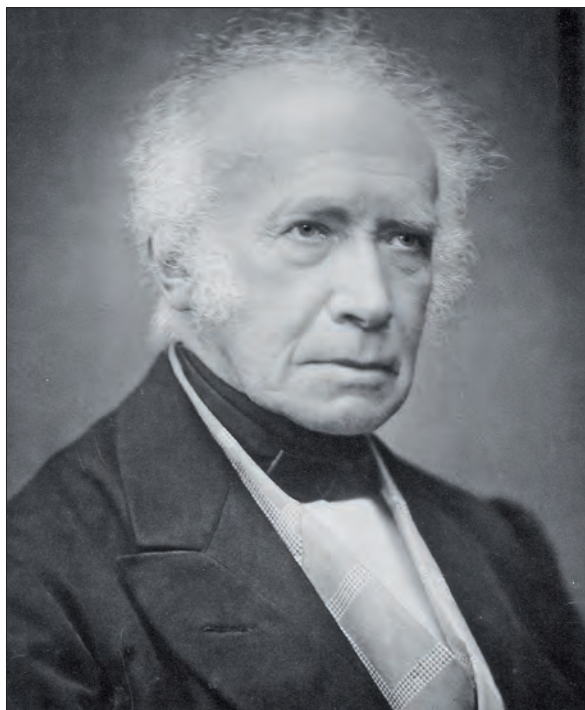
Uwe uitvoerige Brief van den 20st heb ik den 23 ontvangen en daar uit Uwe Vrees erkent mij te hebben ontevreden gemaakt, door Uw vertrek naar het Buitenland in plaats van te wachten tot in het eigen Land eene Plaats voor U open komt. Ik heb U ongeveer mijn meening hierover gezegd gewoon als ik ben, mijne Gevoelens te bekennen en U hebt daar na niet geluistert, thans kan ik alleen nog wenschen dat ik mij vergist heb en U beter in het Buitenland moogt slagen dan ik het verwacht. [...] Uw Vader en Uw Zoon hebben de twee laatste Zondagen ten mijnent gegeten in de best mogelijke Welstand. Uw Zuster echter heeft weder te Bed gelegen met Koorts en Rheumatische pijnen en ziet er zeer afgevallen uit, wat mij voor haar doet vrezen en wat moet er van Uw Vader worden zoo dit Kind hem ontvalt! [...]

Uwe Welwillende oude Vriendin Marianne.⁴⁵

Onredelijke familieleden

Enkele maanden later ontving de bejaarde dominee Van Laak vanuit Rusthof een even uitvoerige als persoonlijke brief waarin Marianne haar verdriet uitsprak over 'de onredelijke behandeling' die zij nog steeds ondervond van haar Oranjefamilieleden, op wie zij toch zo gesteld was. In de brief geeft zij een minutieus chronologisch overzicht van de onaangename wijze waarop zij met name door haar broer Frederik ofwel Fritz was behandeld.⁴⁶

*Overlijdensadvertentie
Geertruida Johanna van Galen,
echtgenote van dominee Van
Laak. Collectie Centraal Bureau
Genealogie, Den Haag*

Ze overwoog nu maar de raad van de dominee op te volgen en te breken met haar onredelijke broer. Hier volgen enkele korte passages uit deze brief, de langste uit de bewaard gebleven collectie.

Huize Rust Hof 15 Maart 1879

Innig dankbaar voor Uw schrijven van gisteren wenschte ik wel in de Stemming van vroegere Jaren te verkeren en mij boven de onredelijke behandeling der Leden mijner Familie te verheffen, maar deze behandeling ergert mij om mijn Broeders wil. Hij, de zoo algemeen geachte Prins Frederik, hij, de Zoon mijner brave, welwillende, christelijke Ouders, hoe kon hij zoo bitter tegen zijn eenige Zuster zijn en blijven! 1850, toen ik van Palestina hier terug keerde, ontving hij mij met open armen, waarschuwde mij van mij niet aan te melden bij Koningin Anna [Paulowna] noch bij Koningin Sophie, om rede [dat] hem bekend was dat beiden openlijk verklaart hadden mij niet meer te willen zien. [...] 1855 toen ik regten voor Johannes Willem kwam vorderen, zag ik mijn Broeder weliswaar niet en zulks nam ik hem niet kwalijk, want mijne Vorderingen waren en moesten mijne Familie ten hoogste onaangenaam zijn. Fritz zond zijn Rechtscon-

sulent om mij af te raden van op dat spoor voort te gaan, maar ik liet mij er niet van afbrengen, zulks Johannes Willem schuldig zijnde. [...] [18]61 was ik Maanden lang met Johannes Willem van Reinhartshausen, zijn Leeraar en den Heer Van Rossum hier op mijn Rust Hof, bezocht Broeder en Schoonzuster op het Huis De Paauw en Fritz kwam bij mij Dejeuneren. Het laatste Jaar mij voor het Paleis des Konings ontmoetende daar Johannes Willem bij mij in het Rijtuig was, schreef hij mij Indien ik U mijne Zuster nog eens met die Jonge ontmoet, of U voortgaat in het publiek met hem te vertoonen, wil ik U niet meer in mijn Huis zien. [...] Kersmis 1861 verliet Johannes Willem dit Benedenrond, en ik keerde niet meer terug voor 1870 dat ik hier kwam om zaken af te handelen en bezocht mijne stervende Schoonzuster, na wien den 6 December van dat Jaar ik weder kwam om mijn Broeder en zijn Dochters mijne Deelneming te toonen. 1872 bragt ik een Maand op Rust Hof door met den Heer Van Rossum. [...] 1877 was Albrecht alleen hier en Frits alles behalve Vriendelijk jegens hem zoo dat het mijn Zoon opviel en hij er met mij over sprak. Een Woord gaf het Ander en zoo kwam ik er ten laatste toe de bewuste Brief van mijnen Broeder met mijne Randbemerkingen mijnen Zoon mede te deelen. Dien ten gevolge nam Albrecht zich voor mij in mijne Familie te Rehabileren en Schuwde daar voor de Tooren mijns Broeders niet. Dat zelfde Jaar in December was ik schijnbaar mijn Aardsch Loopbaan nabij. 10 January [18]78 kwam mijn Zoon mij op Reinhartshausen bezoeken en stoomde van daar naar Nieuwied om Fritz te spreken dien hij zoo verre bragt dat hij naar Reinhartshausen overkwam. Prins Frederik op Reinhartshausen! Wie had dat ooit gedacht. Thans heeft mijn Broeder mij gezegd niet te zijn gekomen zoo hij niet geloofd had dat ik heen ging en dus niet meer van Reinhartshausen af zoude komen niet meer naar Nederland komen zoude en daarom blijde was geweest in vrede van mij te scheiden. Deze vrijmoedige Bekentenis lokte bij mij diens gelijke uit met de Woorden Zoo berouwt het U. maar, lieve Fritz! ik kan mij toch niet dooden om U plaisier te doen maar moet blijven tot God mij oproept, hoe eerder, hoe liever, want hier beneden heb ik niets meer en verlang dus naar de Eeuwigheid. Dezer Woorden volgde eene Uitbarsting van Zijne Koninklijke Hoogheid waarop te antwoorden onder mij was. Ik ging dan ook weg bemerkende: Ik bleef toch zijne Zuster, de dochter van Neerlands eerste Koning, de Moeder van Pruisische Kinderen, de Tante van Willem den derde, hoe leed het hem

Prins Frederik, de broer van Marianne. Foto, 1880. Particuliere collectie

ook zijn moge. [...] Nu raad U mij Wel Eerwaarde Heer en Beweerde Vriend! Die liefderijken Broeder te laten varen, en van zijn Coureux Royal geen verder notitie te nemen. Deze raad stemt geheel overeen met mijne Neiging. Verzekert van Gods Genade door het lijden en Sterven van Jezus Christus heb ik Niemand en Niets van Node dat ik een Getrouw Woord en aller aanneming waardig, dank zij U daarom mijn Emeritus en tot Wederzien heden Avond of morgen na Kerk tijd want ik blijf nog voor de Godsdienstoefening pas Zondag 4 Uur 26 van hier vertrekkende om zodoende Maandag 2-28 te Hannover te zijn en slechts Vijf preken van Van Voorthuyzen te missen.

Van Uw Wel Eerwaarde de oude Vrouwe Marianne.⁴⁷

Een nieuw orgel met aanloopproblemen

Eind april 1879 volgde weer een brief aan Willem junior. Deze was inmiddels terug in Nederland en woonachtig aan de Kerkstraat te Amsterdam. In 1877 had prinses Marianne aan de Oude Kerk van Voorburg een nieuw orgel geschonken. Op 14 april 1879 werd het orgel officieel overgedragen, maar in het begin bleken er toch nog wel wat kleine problemen. Wat Willem precies over dit orgel had geschreven, is niet bekend. Marianne reageerde er als volgt op:

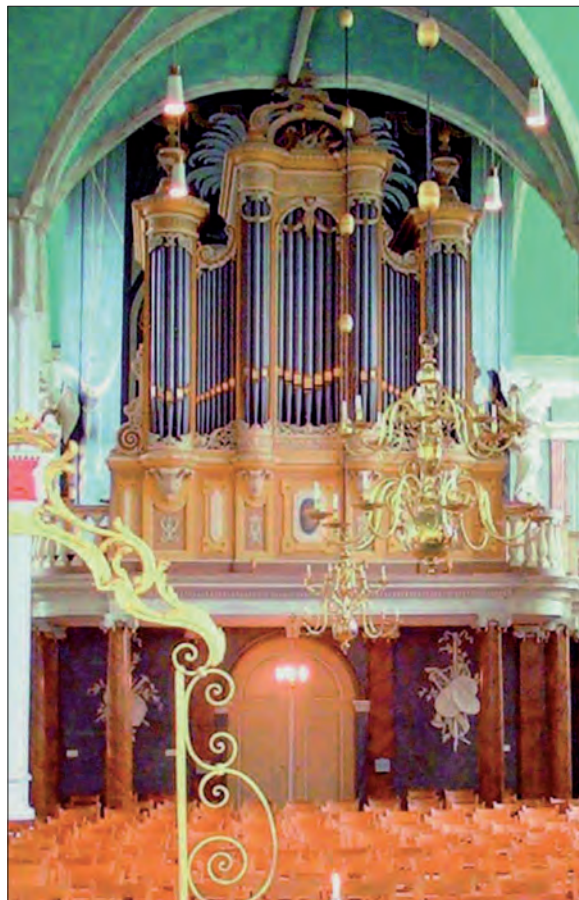
Rust Hof 29 April 1879

Wel Willem! Wat moet Uw Brief beduiden? Eene ontboeseming over het nog niet gehoorde Orgel! Over de blijdschap der Gemeente een zoo goed Instrument te bezitten! Over mijne tevredenheid Gelt te hebben en kunnen bijdragen tot een beter Kerkgezag! Inderdaad waret Gij een Lid der Voorburgsche Gemeente het konde niet beter, maar U behoort Voorburg niet toe en zoo begrijp ik er niets van.⁴⁸

Hierna vervolgde de prinses haar brief met enkele zinnen in het Frans waaruit blijkt dat Willems brief haar toch veel plezier had gedaan. Hij stond op het punt naar Wenen te vertrekken maar Marianne hoopte dat dit vertrek niet definitief zou zijn, want zijn vader en zijn kinderen hadden hem nodig. Maar de prinses had zich onnodig ongerust gemaakt. Willem werd in 1879 benoemd aan het Arnhemse gymnasium als docent Nederlands en Frans. Toen hij in juli van dit jaar op Meivliet logeerde, schreef Marianne hem een briefje met de felicitaties en een uitnodiging op Rusthof te komen eten. Haar zoon Albert zou er dan ook zijn. De oude dominee was nog steeds verzwakt.

Huize Rust Hof 26 July 1879

Met innige Blijdschap verneem ik uit de Nieuwsbladen Uwe Benoeming tot Docent in de Nederlandsche en Fransche Taal aan het Gymnasium te Arnhem en twijfel er niet aan of ook U zult er door verblijd zijn. [...] Heden bezoek ik Uw Vader, die tot mijn spijt zich niet sterk genoeg voelt, om zoo als verleden Winter, tot mij te komen, maar ik niet verouderd vond bij mijn bezoek op den dag mijner Komst alhier 17d dezer, zoo dat ik de hoop koester dat hij nog eens opvlikkeren zal in weerwil van zijne 79 Jaren. Welligt vind ik U op Meivliet zoo niet vind U er deze letteren die U uitnoodigen om morgen Zondag 27st dezer ten mijnent om 5 Uur te komen spijzen en mijn Zoon te worden voorgesteld. Zoo doende behoeft U niet te vergeefs aan mijne Deur te kloppen en mijne Gasten te mijden en blijft als van ouds de geschatte vriend des Huizen van Marianne.⁴⁹

Boven:
Prins Albrecht (Albert) van Pruisen, zoon van prins Albert van Pruisen en prinses Marianne. Gravure C. Mayer in Almanak de Gotha, 1874

Onder:
Het Bätzorgel, door prinses Marianne in 1877 geschonken aan de Oude Kerk te Voorburg. Foto H. Bongers, 2005

*Boven:
Rusthof vanaf de Vlietzijde,
met rechts de kleine oranjerie
die prinses Marianne liet
bouwen voor het kweken van
bijzondere planten. Foto, eind
negentiende eeuw. Collectie
Stadsmuseum Leidschendam-
Voorburg*

*Onder:
Dominee W.G.F. van
Voorthuysen, predikant
te Voorburg van 1863 tot
1881. Foto, omstreeks 1865.
Particuliere collectie*

Op 18 februari 1880 was het weer de beurt aan de oude dominee om een brief te ontvangen. Hij had de prinses een exemplaar gestuurd van een krant met een verslag van Mariannes huwelijk in 1830. Dat gaf de prinses aanleiding tot enkele overdenkingen.

[...] De Woorden van de Predikant op mijn heengaan [naar Berlijn] duidende troffen mij wel maar niet pijnlijk zoo als de tranen mijner ouders getuigden dat zij er door getroffen werden. Ik won immers een Echtgenoot, zij verloren hun hartlapje!!! Mijn gewaande Geluk duurde maar kort, spoedig zag ik mijne dwaling in, maar toch te laat, geen keeren was meer mogelijk en ik heb den Kelk geledigt dien ik mijzelve had gemengt, tot de droesem toe. [...] Al deze Gedachten en nog veel meer zijn de Vrucht van Uwe Mededeling Wel Eerwaarde Heer en beproefde Vriend van 1827! Daarvoor hebt dank, ja driewerf, ja duizendvoud Dank voor deze mededeeling, die het hart wel doet van de oude oude Marianne. Op Rust Hof 8 February 1880.⁵⁰

Sinds het overlijden van Johannes van Rossum in 1873 was Mariannes animo om haar verjaardag te vieren sterk afgenomen. De luidruchtige wijze waarop de Voorburgers haar geboortedag vierden, vond zij niet langer gepast, aldus enkele regels uit een brief vanuit Rusthof aan Willem.

Huize Rust Hof 14 Mei 1881

Was het sedert lang mijn wensch niet den 9d Mei bijzonder te gedenken is dien dag zedert 1873 een Rouwdag voor mij geworden die mij doet trachten die in aller stilte door te bren-

gen daarom was het mij zoo pijnlijk 1875 hier zoo luidruchtig gevierd te worden en nam ik mij voor den 9de dag van Mei nimmer weder op Rust Hof te zijn en zeide mij dit Jaar bij mijne Kinderen te Hannover aan, waar ik dan ook alle felicitatie Brieven ontving. [...] Tot mijn Leedwezen ligt die goede Groot Pa te Bed met de Koorts en kan morgen niet komen. Ik wil Maandag tot hem gaan of een andere dag der aanstaande Week zoo als ik l.l. Woensdag heb gedaan. [...] Uw Adres te Arnhem niet kennende zend ik deze letteren aan Wilhelmina om die op de Enveloppe te zetten en sluit, als van ouds. De oude Marianne.⁵¹

Een kast met een stichtelijke tekst

Wonderwel ging het met de oude emeritus weer zoveel beter dat hij een reisje naar Aken kon ondernemen. Geen wonder dat hij zo nu en dan ook weer een wandeling maakte naar de Voorburgse pastorie waar dominee Van Voorthuysen woonde.⁵² Die was zojuist teruggekeerd van een mooi, maar voor hem zeer inspannend, vakantie-reisje door Mariannes bezittingen in Silezië.⁵³

Jagdslot Weisswasser 29 September 1881

[...] Zondag 26 heeft Dominus Van Voorthuysen te Voorburg gepreekt, terwijl U mij op dien dag uit Meivliet schreef en ik veronderstel dat U hem kort daarna zult hebben ten Uwent gezien U komen verhalen over Zijne Togten op mijne Silesische Landgoederen. Dadelijk na zijn Vertrek begaf ik mij naar de Heerlijkheid Schnallenstein welke bezoek door gebrek aan tijd voor de Familie Van Voorthuysen tot aanstaande Jaar is uitgesteld [...]. Hoe zeer verblijd ik mij dat Aken bij U en de Uwen zoo goede gevolgen nu reeds heeft dat U eene wandeling tot naar de Pastorie te Voorburg niet schuwet. Ik daarentegen word van dag tot dag onbeweeglijker en voor mij zelve en Anderen een Last. [...] Zoo gaat alles voorbij, het oude keert niet weder maar God blijft in Eeuwigheid en God is mijn God, mij Een en mijn Al waarop ik bouw voor tijd en eeuwigheid en in wiens Naam ik gedoopt ben. Marianne.⁵⁴

Op 13 november 1881, dus kort na zijn terugkeer van het reisje met de prinses, overleed dominee Van Voorthuij-

sen. Ook het jaar 1882 bracht voor Marianne een droeve gebeurtenis. Dominee Van Laak besloot Meivliet in april van dit jaar weer te verlaten,⁵⁵ samen met dochter en kleinzoon, terug naar Maastricht, waar hij op een bovenwoning zou gaan wonen. Was dit omdat de eigenaar de huur had opgezegd omdat hij Meivliet wilde afbreken en vervangen door een ‘moderner’ geheel, of werd die beslissing pas genomen nadat de dominee de huur had opgezegd omdat hij toch liever weer terug wilde naar zijn oude vrienden in Maastricht? In ieder geval dubbel verdriet voor Marianne, die nog maar amper het verlies van dominee Van Voorthuysen had verwerkt en nu op Rusthof het ook zonder Van Laak zou moeten stellen. Op Reinhartshausen was het een drukte van belang. Alle ‘relikwieën’ die herinnerden aan Johannes van Rossum en aan de kleine Johannes Willem moesten worden opgeborgen, want Mariannes Duitse kinderen kwamen op bezoek.

Reinhartshausen 3 april 1882

Weleerwaarde Heer en Vriend!

Nog eene week en wij treden het Tiende jaar binnen van het overlijden des Mans die mijn een en mijn Alles geworden is, die voor mij leeft en voort blijft leven in het diepst van mijn Hart, Geest en Verstand. Aurora, die mij zeer goed verstaat, is zedert Zaterdag bij mij en zal na het Paascheest mij helpen alle Reliquien ter zijde te brengen en goed te vervoeren uit Kamers en Kasten die dienen moeten voor Prins Albrecht van Pruisen en Familie. Ik zelve trek in Van Rossums woonkamer van waar hij heen ging hooger kringen van Gods wijde Schepping in. [...] In die dagen is, volgens Uwen gisteren ontvangen brief, Uwe Verhuizing naar Maastricht, over Utrecht en Breda vast gesteld, moge die zonder slag of stoot ten einde gebracht werden en U even zoo gelukkig U op Uw Bovenhuis gevoelen als op het Vrolijk Meivliet met Koepel Kamer en Tuintje met Boerderij tot Achter huis en Drievliet nevenaan! Ik voor mij zal met Dank jegens God, de Uren, Dagen, Maanden en Jaren gedenken in welken ik U daar mogt zien gevestigd en wanneer ik eens op Rust Hof

Boven:

Drie kleinkinderen van prinses Marianne, alledrie zonen van Albrecht van Pruisen. Op de achtergrond kasteel Camenz. Schilderij, ongedateerd. Particuliere collectie

Onder:

Dominee W.G.F. van Voorthuysen en zijn echtgenote P.C. (Pietje) Pleye. Foto, omstreeks 1880. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

mogt terug keeren het mijden van er langs te rijden. [...] De Weduwe Van Voorthuysen zal nu ook wel aan haar vertrek van Voorburg te denken beginnen. Ik heb haar een Marmer Medallion voor het Graf harer Echtgenoot beloofd. [...] Met Groeten voor Uwe Kinderen en Kinds Kinderen verblijf ik voor U de oude Marianne.⁵⁶

Negen dagen later liet Marianne wederom weten hoezeer zij de oude dominee na zijn verhuizing zou missen. Te Reinhartshausen had zij de kamer van Johannes Willem ontruimd. De weduwe Van Voorthuysen had zij, ter herinnering aan betere tijden, een kast geschonken met een door haarzelf geborduurde stichtelijk tekst. Dat de ouderdom en zwakte hun tol eisten, is te zien aan deze brief die Marianne op 12 april schreef op Reinhartshausen, in een handschrift dat steeds moeilijker leesbaar werd.

Kast door Marianne geschonken aan de weduwe Van Voorthuysen, met door haar geborduurde teksten en in hout uitgesneden apostelen.
Foto E. van Voorthuysen, 2010

Paneel met in hout uitgesneden apostel, aan de zijkant van de kast.

Foto E. van Voorthuysen, 2010

Reinharthausen 12 April 1882

Wel Eerwaarde Heer! Mijn oude getrouwe Vriend!

[...] Ik stel mij Uwe laatste Bijeenkomst met Uwe Zoonen op Meivliet nog al somber voor en wil er niet aan denken de Koepel Kamer gesloten te vinden wanneer ik op Voorburg terug mogt komen en zal het zoo veel mogelijk vermijden er langs te rijden want onwillekeurig zal ik de vriendelijke Gezigte mijner ouden Vriend en der Zijnen zoeken die dan te Maastricht gloren!!! Mijn Zoon heeft zijne Wooning te Scheveningen van 17 July tot 15 Augustus, ben ik Reisvaardig zal ik die tijd op Rust Hof zijn en U dan smartelijk vermissen. Kwam ik 21 augustus weder hier zoude ik de terugreis over Maastricht maken om U en Uw Bovenhuis te zien, waar ik blijde ben te vernemen dat ook er Uw Zoons plaats zal zijn. [...] Gisteren onttekende ik met Hofs, Exis en zijne vrouw Johannes Willems woon en studeerkamer ten einde mijne Klein Kinderen niet zouden kunnen zien dat daar een Kind gewoont heeft. [...] Heden gaan wij de Zaken in Kisten bergen (ze kisten) zij zijn immers dooden! O neen!

De lieve Johan is diep in mijn hart begraven en zal al ons Leven voor ons geen doode zijn, ook Van Rossum niet en wel om dezelfde reden, diep in ons hart begraven. Mevrouw van Voorthuysen heb ik de Spreuk dien ik op Rusthof en in Silesie onder hare en harer Mans Oogen verleden Zomer borduurde ik als eene Hertent Kast gegeven ter Erinnerung aan blijde dagen geschonken het heet:
In Gods handen
Zijn de Panden
onzer Vriendschap
onzer Min
Veele gingen
Hooger Kringen
Van Gods wijde
Schepping in
Welk een troost voor het treurend hart en gemoet. [...] Het echtpaar Exis is zeer dankbaar voor Uwe goede Gedachtenis en laat Wederkerig groeten. [...]⁵⁷

De laatste brief die Van Laak vanuit Meivliet stuurde, werd door de prinses beantwoord met wederom spijt over zijn vertrek. Wat een werk, zo'n verhuizing. Dan pas besef je eerst goed hoeveel goederen je bezit. Maar wat er ook verandert, niet de onderlinge vriendschap.

Reinhartshausen 2 mei 1882

Wel Eerwaarde Heer en Vriend!

Twintig dagen heb ik het uitgesteld U te schrijven, mijn laatste Epistel van 12 April beantwoordde U met Uw laatste uit Meivliet en de Notificatie dat de Meimaand aangebroken zoude zijn aler Uwe lieve Dochter U in het Bovenhuis te Maastricht zoude kunnen verwachten omdat zij op weg derwaarts haar jongen Broeders Huishouding wilde ordenen. U weder verre van Voorburg te weten doet mij pijn en toch ben ik even zoo verre van mijn Rust Hof en weet niet of ik er terug zal keeren. Ik leef dag voor dag door wat mijn hand vind om te doen en bekommer mij om Niets meer. Het komt alles te regt. [...] Welk een Last moet voor U het opbreken van het Huishouden geweest zijn, die U mij zoo uitvoerig beschrijft, beste Dominé. Nimmer is men zoo rijk als bij eene Verhuizing en u bezit zoo

veele Antiquiteiten en Rariteiten en Zeldzaamheden [...]. Ik woon thans in den Heer Van Rossum zijne Wooning omgeven van zijne en Johannes Willems portretten en heb mijne vroegere Wooning met mijn Portretten en die mijner Familie vol gehangen voor Albert en zijn Prinses die er komen wonen bij later Alexandrine of Marie Else. Ik keer er niet terug. Het ware mij zeer aangenaam zoo U van Maastricht eens overkwam wippen om te zien hoe thans zoo veel verandert is maar niet het hart niet de zon van de Oude Oude Marianne. Groet Kinderen en Kinds Kinderen van mij.⁵⁸

De verhuizing van de dominee bleek mee te vallen. Alles was goed verlopen en de oude collega's Laatsman en Suringar en andere bekenden waren de emeritus niet vergeten, integendeel.

Reinhartshausen Hemelvaartsdag 18 mei 1882

[...] Op 14 dezer ontving ik Uw Brief van den 12de, de eerste uit Maastricht met Uwe gelukwensen en de blijken van tevreden zijn over Uwen verhuizing na die half Duitsche Stad en weder vinden Uwer mede Emeritussen Dominus Laatsman, Collega Surengar. [...] Dat U de vermoeijenissen der Verhuizing en der Reis goed hebt verdragen is een bewijs van Kracht en sterkte die mij de hoop doet koesteren van U toch nog weer te zien al is het niet voor half Julij dat ik naar Rust Hof gedenk te trekken op 4 a 5 weken. [...] Hoe aangenaam voor U dat alle oude bekenden U aanstonds erkennen een blijk dat Gij U in al die Jaren te Utrecht en Meivliet niet veel verandert

Boven links:

De oude pastorie in Voorburg.

Foto, omstreeks 1870.

Collectie auteur

Boven rechts:

Alexandrine, de jongste dochter van prinses Marianne. Foto Th. Primm, Berlijn, ongedateerd.

Collectie Stadsmuseum

Leidschendam-Voorburg

Onder:

Dominee Willem Laatsman,

predikant te Maastricht van

1841 tot 1868. Collectie auteur

zijt. Mij scheen het zoo maar men bedriegt zich zoo ligt op dat Punt en ziet wat men gaarne wenscht te zien, dat U geen Onbekende zijt in Uw oude Gemeente en bij de Oude Vrienden is niet meer dan natuurlijk en gaarne word wederom gezien, maar dat U ook U meer beknopte Woning U wel behaagt is meer dan ik verwachtte. [...] Moge het U verder wel gaan en ik daarvan van tijd tot tijd horen. Groet Wilhelmina en haar Dochters van de Oude Marianne.⁵⁹

De laatste brieven

De laatst bewaarde brief die Marianne schreef aan Willem van Laak junior was van 19 mei 1882. Willem was inmiddels benoemd tot bibliothecaris van Arnhem. Toch was Marianne bezorgd over zijn ongedurig karakter en vreesde dat hij vroeg of laat weer weg wilde.

Reinhartshausen 19 Mei 1882

Gaarne had ik vroeger U mijnen opregten Dank betoont voor Uwe Heil en Segenwensen in den Brief van 7d dezer Maand mij toegezonden maar Kinderen en Kinds Kinderen omringden mij vanaf 6 Mei tot 16 inclus zoo dat ik van 7 Uur des Morgens tot 10 Uur des Avonds in Beslag genomen was. [...] Voor Uwe beschrijving van Uwe Woning, zeg ik U bijzonder Dank. Beknopt moet die wel zijn maar wanneer er harmony onder de bewoners is is eene kleine Wooning een groot Gemak en zoo denk ik dat het bij U het geval is en bid God dat het zoo blijven mag. [...] Ik gevoel het diep dat het U niet al te wel gaat en hoop dat Gij U niet door U Vriend Leonidus [...] zult laten heenslepen naar de Oost of West te gaan een

Geluk zoeken die voor ons op deze aarde niet is weggelegd maar ons wacht bij God onzen Heer en Zaligmaker. [...] Uw Vader schrijft bevredigt uit zijn Bovenhuis te Maastricht maar mij spijt het hem niet meer in mijne Nabijheid te Voorburg te hebben en ik ga met de Gedachte om Maastricht te bezoeken bij mijne togt naar Rust Hof half July, den Omweg is niet groot. [...] Uit mijne Handschrift ziet U de Vermoeijenis die mij overkomt. Ik sluit verblijvende als van Ouds van U de oude Marianne.⁶⁰

In haar laatste levensjaar schreef de prinses nog vijf brieven aan haar bejaarde vriend en emeritus Van Laak. Die zat nu op een klein bovenhuisje terwijl zij genoot van de rijke natuur bij Reinhartshausen. Het zou fijn zijn als de dominee weer eens naar Reinhartshausen zou komen. In de pastorie aldaar werkte de schilder Kleijn aan voorstudies voor historische afbeeldingen voor de Wilhelmstoren te Dillenburg, die was gebouwd dankzij de financiële steun van Marianne.⁶¹ Deze zouden de dominee zeker interesseren.

Reinhartshausen 23 juni 1882

[...] Dat het U en de Uwen voortdurend goed gaat in Limburgs hoofdstad doet mij veel genoegen, mag het zoo voort gaan, ik stel mij Uw leven op een boven Huis in eene Stad verschrikkelijk voor terwijl ik onder de Lindenboomen voor de Deur der Eetzaal alhier U zit te schrijven op den schoonste Zomerdag die Gods rijke Schepping ons te genieten bied. Maar de Liefde en Dankbaarheid U betoont! Ja dat kan ik mij denken dat U goed doet en Loon is voor Uw Werk aan de Maastrichtsche Gemeente gedaan. Uw smaak de verscheidene Kerken te bezoeken deel ik niet, ik houd mij aan de Leraar mijner Gemeente zo lang hij mij sticht, maar helaas ik kan de slaap niet meer weerhouden. Zoodra ik in de Kerkbank zit, vallen de oude Oogleden toe en mijne Gedachten dwalen af, ik hoor de Woorden niet meer die voor Altaar of op de Preekstoel worden gesproken. Het is een Ramp. Weder het gevolg mijner 72 Jaar en dan word gefabelt van den Zegen des Ouderdoms!!! Van alle tijden belemmeringen naar Ligchaam en Geest daar en boven het Gevoel eene Last te zijn te lang op dit benedenrond gebleven te zijn en er niet heen te mogen gaan maar te moeten wachten zonder meer te kunnen werken dat God ons oproept, dan dagelijks af te nemen, daar niets tegen te kunnen doen. [...] zedert 1873 ben ik eerst regt berooft en alleen, wat zoude mij nu nog bekomen dan Het Graf. Daarom kan ik zoo moeijelijk beslui-

Een van de vijf schilderijen met gedenkwaardige taferelen uit het leven van Willem van Oranje die Laurens Lodewijk Kleijn maakte voor de Wilhelmsturm in Dillenburg. De getoonde afbeelding geeft weer de ontvangst door Willem van de Nederlandse gezanten onder de Willemslinde te Dillenburg in 1568. Foto collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

ten mij van mijn Graf te verwijderen en toch moet ik naar Rust Hof wanneer mijn zoon naar Scheveningen komt en ik door Ligchaamsgebreken niet aan Reizen verhindert word, maar zo Augustus denk ik hier te zijn en wie weet of ik dan nog naar Silezie trek. In Oktober wil ik in alle gevallen weder hier zijn en hoop dan op Uw bezoek in de Oude Pastorie [...] de Pastorie heeft alleen een Kamer door den Schilder Kleijn bezet die zoals U bekend is, zijn Atelier daar heeft waar thans de Voorstudien voor Dillenburg te zien zijn, wat U ook van belang zal zijn te aanschouwen. Wilhelmina en beide Dochters vinden Logie in de Oude Pastorie indien Gij haar mede te brengen wenscht of Wilhelmina zonder Kinderen, alles geheel naar Uw goedvinden, en U het maar zegt. Steeds de Oude Marianne.⁶²

Kort na het onverwachte overlijden van dominee Van Voorthuysen, stierf ook dominee Van Oosterzee, in zijn tijd een van de beroemdste kanselredenaars en ook bij Marianne zeer geliefd.⁶³ Grote bewondering had de prinses voor de gelatenheid waarmee de weduwe Van Voorthuysen haar verlies wist te dragen. Daar kon Marianne een voorbeeld aan nemen. De opvolging van dominee Van Voorthuysen zou in Voorburg nog heel wat voeten in de aarde hebben want er was zoveel kaf onder het predikantenkoren. Daarom had Marianne de Voorburgse kerkenraad zekerheidshalve klip en klaar medegedeeld aan welke eisen de nieuwe dominee moest voldoen. Dominee Van Oosterzee was, simpel gezegd, niet te vervangen. Intendant Hofs had zij naar de begrafenis gestuurd.

Huize Rust Hof 3 Augustus 1882

Juist wilde ik de Pen opnemen om U mijn hart uit te schudden over het heen gaan van onzen beroemde Kanzel redeenaar als ik Uw Brief van gisteren [...] ontving, Wel Eerwaarde Heer en Vriend! [...] heden is mijn Zoon met zijne Heeren naar Amsterdam, terwijl ik te Huis blijf om Rust Hof en Leeuwensteyn te genieten [...]. Mevrouw van Voorthuysen heb ik nog eens bericht en hare Gelatenheid te bewonderen gelegenheid gehad, wel een beschaamend Voorbeeld voor mij die Zich wist door mijn Winterverblijf op het Huis der Reinen van Harte. Dominee van Dansen zal zeker niet gekozen worden tot onze Dorps Leraar al heeft hij mij en anderen door zijne Leerrede gesticht, is hij de Man niet om zulks doorgaans te doen naar ik van buiten vernomen heb. Wij moeten een Ernstig man, een Regtzinnigen, zoo als men die Heeren noemt, op Voorburg hebben of ik ga niet meer hier

ter Kerk. Deze Boodschap heb ik den Kerkenraad doen toekomen. [...] Van Voorthuysen was een Vredelievend man en goed redenaar, zijne Kanseler een Model en in vele opzigten is hij niet te vervangen, maar knappe Lieden ontbreken God dank onder de Nederlandsche Predikanten niet. [...] Maar Professor Van Oosterzee is niet te vervangen, een onherstelbaar verlies voor de Vaderlandsche Kerk niet alleen maar voor de Kerk in het algemeen want hij was Vraagbaak voor zoo Veelen ook in het Buitenland. Zijne Gade verliest alles met hem en ik heb deernis met haar, wat zal zij beginnen!!! Dr. Hofs heb ik naar Utrecht gezonden om Namens mij de laatste Eer aan den Professor te bewijzen, en verwacht hem hedenavond te Huis.⁶⁴

Dominee Johannes Jacobus van Oosterzee, hoogleraar en predikant te Utrecht. Foto, ongedateerd. Collectie auteur

*Boven:
Johan (Jan) Hendrik Lintz,
assistent-administrateur
bij prinses Marianne. Foto,
ongedateerd. Particuliere
collectie*

*Onder:
Prinses Marianne op latere
leeftijd. Foto RKD/IB, Den
Haag*

Nu de andere twee predikanten waren overleden, resteerde van de meest bevriende predikanten alleen nog maar dominee Van Laak, Mariannes oudste en trouwste vriend! Marianne geraakte steeds minder goed ter been, maar verheugde zich op het aanstaande bezoek van deze dominee en zijn dochter plus kleindochters aan Reinhartshausen.

Reinharthausen 29 Augustus 1882

Op den 24. mijns Vaders geboortendag, hier over Dillenburg van Rust Hof aangekomen vond ik Uw Brief van 18 en wil dit Huis niet verlaten zonder U te hebben gedankt voor de attentie mij hier een Levensteken te hebben doen vinden, van U, dien ik als een mijner oudste en trouwste Vrienden schat. [...] Ik laat mij dragen waar ik niet rijden kan, niet zoo goed ter been zijnde als U, waarde Vriend! waar van ik hoop mij aanstaande Herfst te kunnen overtuigen wanneer U met Dochter en Kleindochters de oude Pfarrer zult bewoonen [...].⁶⁵

In september ging er weer een brief naar Maastricht met de gelukwensen over de promotie van de jongste zoon van de dominee. Dat kleindochter Marie nog steeds niet was getrouwd verontrustte de prinses, maar als dit Gods wil was, moest je dit accepteren. Dat haar adjunct-administrateur Johan (Jan) Hendrik Lintz en diens echtgenote wilden scheiden, zonder serieuze pogingen tot verzoening te ondernemen, keurde de prinses af.

Jagdslot Weiswasser 22 September 1882

Eindelijk ontving ik Gisteren Uwe Letteren van den 18d dezer. [...] Met de bevordering van Uw Zoon Aemilius tot Majoor feliciteer ik U, beste Dominus! [...] Over een maand hoop ik U op Reinhartshausen te zien en dat de Herfst ons moge schadeloos houden voor de natte Zomer. Mijne Klein Dochter

verheugt zich zeer U op Reinhartshausen te vinden, morgen word zij 29 Jaar en treed haar 30e in.⁶⁶ De jeugd ligt achter haar en zij kan zich als oude Vrijster aanzien, geen aange-naam Gezigt voorwaar: maar !!! wat God over ons beschikt moet goed zijn [...]. Dat het Willem en zijne Kinderen goed gaat verneem ik met bijzonder genoeg. Thans is Jan Lintz⁶⁷ bij mij ter Verademing na alle Beslommingen die hem de laatste Weken en Maanden verduistert hebben. Ik beklaag hem, beklaag zijne Emma hun Zoon en diens Grootvader, maar er was niets aan te doen de Echtelieden wilden niet van Hereeniging hooren om Christus Jezus willen, voor hen schijnt de Echt niets meer dan een Contract te zijn een Handel die men op kan heffen zoodra men er niet gelukkig bij is. Ik denk daar anders over en gaf nooit toe maar werd 1849 des niet tegenstaand vrij verklaart en klaag daar niet over. Hoe gelukkig ben ik daarna geweest en ben het nog in de Herinnering en de Hoop die niet beschaamt zal worden. Nog een kleine tijd en wij zijn Vereent om nimmer meer te scheiden. Groet Uw Dames van Uwe oude Marianne.⁶⁸

Mijn beterschap gaat de kist in

Ondanks zijn zwakke gezondheid en hoge leeftijd kwam dominee Van Laak nog eenmaal logeren op Reinhartshausen. Op aandringen van de prinses bleef hij zelfs langer dan eerst de bedoeling was. Marianne voelde haar einde naderen, maar wist haar leven in Gods Handen.

Reinhartshausen 5 Maart 1883

Wel Eerwaarde Heer en Vriend

Zonder tijding van Uwe en der Uwen Welbehouden aankomst te Maastricht op deeze vijfde dag van onze scheiding, vatte ik de Pen op om U er de reden van te vragen als mij de Morgenpost werd gebragt en met den deze Uw Brief van Gisteren Zondag waaruit ik ontwaar dat Alles in orde is gevonden en het dus geen kwaad heeft gedaan van mijn verzoek gehoor te geven om stilletens hier te blijven en de Rotten, Muizen, Roest en Stof hun rijk te laten. [...] Mijne Nachten worden niet beter, de Slaapzucht overdag is daarvan het onaangenaam gevolg en Sanitäts Rath Vohr gaat voort met Medicijnen te geven die mij walgelijk zijn. [...] Mij schijnt dit Jaar alles behalve voorspoedig, want ik ga achteruit wat niet dan natuurlijk in het 73st Levensjaar is, dus geen reden tot Klagten. Wij hebben onze Tijd gehad, onze Zuurheid, onze Zachtheid en de Wezenlijke Goedheid maakte het Goed met

dat zij het wilde. [...] ik geef het gerust in Zijne Hand die Alles ten beste schenkt en Beschickt. [...] De oude Marianne moet fijn stil op harer zelve verkozen plaats blijven en Niemand in den Weg komen. [...] Mijne beterschap gaat de Kist in, de Nachten zijn steeds benaauwder, de Krachten nemen af, maar het kan nog al duuren een treurig vooruitzigt. Mijn Zoon wil spoedig komen en zoo kan het geschieden dat hij tegelijk met zijne Zuster en hun Dochter hier is en ik van geen van Drien geneugt heb. Groet Wilhelmina en hare dochters, Uw Groeten mijn Omgevingen en ik verblijf steeds de Oude Marianne.⁶⁹

Na deze laatste brief aan dominee Van Laak ging het al snel bergafwaarts met de gezondheid van de verzwakte prinses. In mei leek er enige verbetering op te treden en werden de voorbereidingen getroffen om weer af te reizen naar Rusthof. Zover is het echter niet meer gekomen. Op 29 mei 1883 overleed prinses Marianne aan een hartaandoening op Reinhartshausen, haar kasteel dat zij zo graag betitelde als het huis van de Reinen des harten.

Meivliet, rechts aan de Vliet, kort na de herbouw in 1883. Foto, negentiende eeuw. Collectie Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

Bij de familie Van Laak ging het leven verder, nu zonder de vermanende, aanmoedigende of troostende brieven van de prinses. Willem junior trad in 1886 opnieuw in het huwelijk met Auguste Welcker. Uit dit huwelijk werd een dochtertje geboren.

Gehuwd:

W.F.C. VAN LAAK en A. WELCKER

Arnhem, 22 Juli 1886

Bevallen van een dochter

AUGUSTE VAN LAAK, geb. WELCKER

Arnhem, 4 October 1888.⁷⁰

De bejaarde dominee Van Laak heeft ondanks zijn zwakke gezondheid zo'n 28 jaar van zijn emeritaat mogen genieten. Hij overleefde zijn geliefde prinses ruim 5 jaar, maar op 17 december 1888 was ook zijn tijd gekomen en stierf hij te Maastricht, een diepbedroefde familie achterlatend, aldus het overlijdensbericht.⁷¹

Heden ochtend ontsiep, na eene korte ongesteldheid, onze lieve en onvergételijke vader, groot- en overgrootvader
Willem Frederik Cristianus Van Laak,
Emeritus Predikant,
Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw,
in den ouderdom van 88 jaren.
Maastricht, 17 December 1888.
De diep bedroefde familie.

Ook de Maastrichtse protestantse gemeente treurde om het heengaan van haar geliefde herder en leraar. Emeritus Laatsman was reeds eerder overleden zodat nu alleen de emeriti Suringar en Spruyt nog in leven waren. Hierop maakte de Maastrichtse dominee Pynacker Hordijk een kort puntdicht, daarbij gebruik makend van de L waarmee de namen van de twee overleden predikanten begonnen en de S als beginletters der nog levende emeriti.

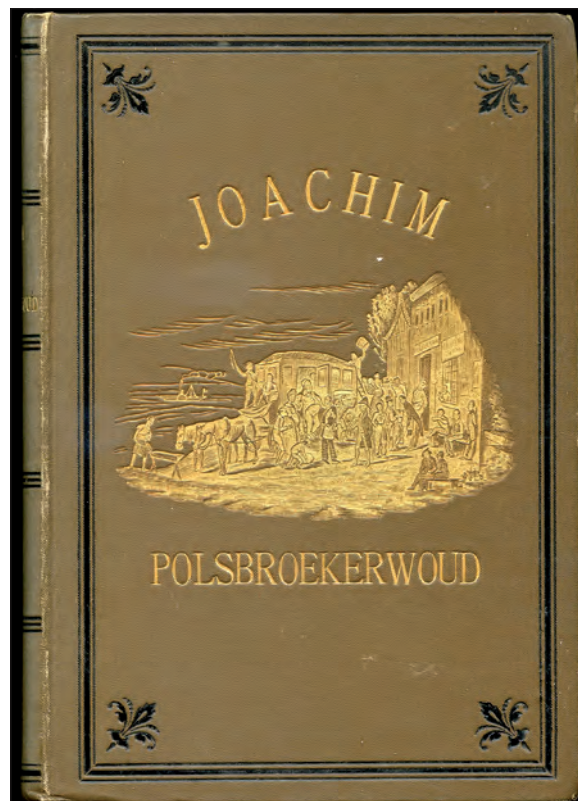
De LL [els] Heer! naamt Gij weg; wanneer kapt Gij de SS [essen]?

Ik weet, zij zijn bereid, zij kennen hunne lessen.

't Zijn boomen, die van zessen klaar zijn, maar

't Wordt eenzaam om ons heen; och! laat hen nog wat toeven.

Er zijn er met mij veel, die nog hun troost behoeven.⁷²

In 1902 liet Willem van Laak junior nog iets van zich horen. Hij schreef een uitgebreid voorwoord bij een herdruk van het populaire *Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud en zijne vrienden*. Dit boekje was geschreven door Bernhard Gewin en in 1841 als 12 losse deeltjes uitgegeven onder het pseudoniem Vlerk. Het was in feite een Hollandse versie van de zo populaire *Pickwick Papers* door Charles Dickens. In zijn voorwoord schreef Van Laak dat hij als 10-jarige deze reisontmoetingen had gevonden op een bovenkamer in het huis van zijn vader, dat de prentjes hem aan het lezen brachten en dat de humor van het boek hem boeide. Het plezier werd nog groter toen zijn ouders hem vertelden dat de schrijver, Bernhard Gewin, een oom van hem was, die het boekje als student had geschreven, maar nu allang een gerespecteerd predikant was. Van Laak ziet de hoofdpersoon van het verhaal vooral als een jongere broer van Stastok uit de *Camera Obscura* van Hildebrand, maar dan wel een reiziger die leven en afwisseling brengt in de Romantische brouwerij.⁷³

Overlijdensadvertentie dominee Van Laak, december 1888. Collectie Centraal Bureau Genealogie, Den Haag

Boven: Vlerk, Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud en zijne Vrienden, met een voorwoord door W.F.C. van Laak (junior), augustus 1902

In 1915 overleed Van Laaks echtgenote Auguste:

Heden overleed na een kortstondige ongesteldheid onze lieve

Echtgenote, Moeder en Behuwdmoeder

AUGUSTE VAN LAAK-Welcker.

W.F.C. VAN LAAK.

P. ZIJP-van Laak.

Dr. A. ZIJP.

E.L. VAN LAAK

Arnhem, 6 Juli 1915

Links:

Overlijdensbericht W.F.C. van Laak (junior), november 1923.

Collectie Centraal Bureau Genealogie, Den Haag

Rechts:

Het huidige Meivliet.

Foto auteur, 2010

In 1923, zo'n 8 jaar na zijn echtgenote, stierf Willem van Laak junior. Het overlijdensbericht liet zien dat enkele van zijn nazaten deelden in zijn reislustige karakter en in verre gebieden waren neergestreken. En zo eindigt dit verhaal over een prinses en een domineesfamilie.

Heden overleed tot onze diepe droefheid onze geliefde Vader, Behuwdvader en Grootvader

W. F. C. VAN LAAK
in den ouderdom van 82 jaar.

Zutphen:
H. BESSEM—VAN LAAK.
A. BESSEM.

Pretoria:
W. F. VAN LAAK,
Echtg. en Kinderen.

Djocjakarta:
P. ZIJP—VAN LAAK.
Dr. A. ZIJP en Zoon.

Amsterdam:
E. L. BOEGEM—v. LAAK.
L. J. BOEGEM.

Amsterdam, 13 Nov. 1923.
Zocherstraat 53 huis.

Bezoeken kunnen niet worden afgewacht.

De teraardebestelling zal plaats hebben Vrijdag 16 Nov. 1923-te 12 u. 30 op de begraafplaats Te Vraag. Vertrek van het sterfhuis 12 uur. 9873

Geen bloemen.
Volstrekt eenige en algemeene kennisgeving.

Brieven en een gedicht voor een schildersfamilie

Kees van der Leer

*Prinses Marianne. Detail foto in
carte-visite formaat, circa 1863.
Daarnaast de laatste regels van
een door Marianne geschreven
gedicht. Collectie auteur*

In 2010, het jaar van prinses Marianne, werd veel aandacht geschonken aan de indrukwekkende kunstverzameling die de prinses had bijeengebracht in haar museum te Reinhartshausen en in haar kasteel te Camenz.¹

Al langer was bekend dat Marianne in haar museale collectie ook enkele schilderijen bezat van de Hollandse kunstschilder Gerrit Postma. Marianne had Postma ontmoet in Rome, de inspirerende stad waar hij, evenals diverse andere Hollandse schilders woonde en werkte. Dat de prinses met Postma en diens echtgenote ook correspondeerde bleek echter eerst onlangs toen enkele resterende onderdelen uit de nalatenschap van de in 1894 overleden Postma werden geveild.² Daarin bevonden zich enkele, tot nu toe onbekende, brieven die Marianne schreef aan deze schildersfamilie. Maar het meest verrassend was een gedicht van 50 regels dat de prinses in 1870 maakte ter gelegenheid van een familiegebeurtenis in het leven van de schilder. Zo'n 140 jaar lang had het verborgen gelegen in een doosje waarin ook de brieven van Marianne zorgvuldig door de familie werden bewaard. Dat dit vorstelijke 'gelegenheidsgedicht' wederom het daglicht ziet in 2010, is een mooie bijdrage aan dit bijzondere jaar.

Uitlandige kunstenaars

Gerrit Postma werd op 30 mei 1819 geboren te Nes op Ameland als zoon van Klaas Postma en Grietje Kolmer.³ Gerrit werd genoemd naar zijn grootvader van moederskant. Al vroeg ondervond hij de broosheid van het leven waardoor hij zijn ouders amper heeft gekend. Vader Klaas stierf een jaar na de geboorte van Gerrit en moeder Grietje overleed kort nadat Gerrit 9 jaar was geworden. Zijn creatieve gaven voerden de jeugdige Gerrit al snel naar Amsterdam waar hij in 1834 werd ingeschreven aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten. Als leerling van Jan Adam Kruseman⁴ bekwaamde hij zich in de schilderkunst. Als 'kwekeling' van de Academie vertrok hij op 19 juni 1845 naar het buitenland.⁵ Tijdens deze reis bezocht hij diverse plaatsen in Italië, waaronder Rome, een stad waar diverse Nederlandse kunstenaars kortere of langere tijd verbleven en werkten.⁶ Onder hen bevonden zich de schilders Cornelis Kruseman, Abram Teerlink, de gebroeders Johan Philip en Johan Hendrik Koelman, Laurens Lodewijk Kleijn, Charles Quaadvlieg, Pierre Louis Dubourcq en de beeldhouwers Anthonie van der Ven en Johan Hendrik Stöver. Voor hen was Italië met zijn overal voelbare historie, zijn schilderachtige natuurlandschap-

Boven:

Gerrit Postma. Foto, ongedateerd. Collectie RKD, Den Haag

Onder:

Vrouwen bij de bron in een Italiaans landschap. Schilderij Ch. Quaadvlieg, ongedateerd. Collectie Schloß Reinhartshausen. Foto Jeroen Rooijackers

welijk in een crisis had gestort. Zij bleef enige tijd op het fraaie kuureiland Ischia, zag de om zijn natuurschoon befaamde baai van Napels, bezocht de spraakmakende opgravingen te Pompeji en belandde uiteindelijk in Rome, waar zij bleef tot februari 1845. Al snel voelde Marianne zich thuis in deze stad vol historie. Bovenal was het een zonnige stad vol schoonheid en een ongedwongen levenslust, een leven zo geheel anders dan het formele keurslijf van het barse, militaristische en stijve Pruisische hof met de grimmige huwelijksproblemen. Dat Marianne haar kinderen moest achterlaten in Berlijn was een door haar zeer betreunde schaduwzijde, maar Mariannes schoonzusje Elise, waar de kinderen tijdens Mariannes afwezigheid steeds werden ondergebracht, hield haar trouw op de hoogte van hun wel en wee.¹³ Rome werd dan ook de stad waar Marianne regelmatig heen reisde en waar zij in het vervolg regelmatig de wintermaanden en het vroege voorjaar doorbracht. Tijdens deze reizen werd zij vergezeld door Johannes van Rossum, de lakei die omstreeks 1844 aan haar hofhouding was toegevoegd en die zij kort daarna benoemde tot

haar secretaris en bibliothecaris.¹⁴ Met hem beleefde zij een diepgaande liefdesrelatie en een samenleving die tot aan zijn overlijden in 1873 stand hield.¹⁵ Zijn soms kwakkelende gezondheid was voor Marianne een extra stimulans om in de wintermaanden het milde klimaat van Italië te verkiezen boven het veelal gure, koude Duitsland en Holland. Hoewel Marianne vaak in Rome verbleef onder de schuilnaam Gräfin von Seitenberg bleef haar aanwezigheid nooit onopgemerkt. Steevast werd haar verblijf door de Nederlandse gezant¹⁶ gerapporteerd aan de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, met de vermelding waar de prinses haar intrek had genomen. Veelal was dit in hotel 'Melonie' of hotel 'des Iles Britanniques', beide gelegen aan het fraaie Piazza del Popolo. In Rome leerde Marianne al snel de eerdergenoemde Nederlandse kunstenaars kennen, die hier kortere of langere tijd verbleven en werkten. Met veel interesse bezocht de prinses hun ateliers, kocht diverse van hun werken of gaf hun speciale opdrachten.

Boven:

Prinses Marianne te Rome. Schilderij J. Ph. Koelman, 1846. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn, in bruikleen van de Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau

Onder midden:

Johannes van Rossum in de tuin van Celimontana te Rome. Schilderij J.Ph. Koelman, 1852. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg, in bruikleen van het Haags Historisch Museum.

Onder rechts:

Hond afgebeeld in een bij Pompeji opgegraven mozaïek. Cave canum betekent: Hoedt u voor de hond. Tekening in het paarsbruine schetsdagboek van Gerrit Postma, vermoedelijk 1851. Foto collectie RKD, Den Haag

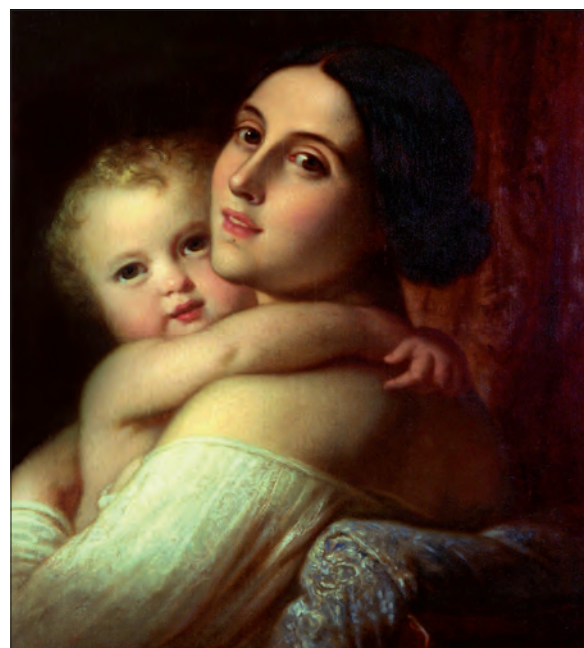

Celimontana als cultureel centrum

In 1848, het jaar waarin haar huwelijksperikelen een dieptepunt bereikten, kocht Marianne de buitenplaats Rusthof te Voorburg. Het was een plek dichtbij Den Haag en de Oranjerfamilie, op wie Marianne zeer was gesteld en van wie zij veel steun verwachtte in deze moeilijke tijden. Kort na deze aankoop bleek dat de relatie van Marianne met Johannes van Rossum niet zonder gevolgen bleef. Marianne was in verwachting van een kind van Johannes.¹⁷ In mei 1849 vertrok de zwangere prinses vanuit Voorburg met een klein gezelschap naar het Heilige Land, een pelgrimage als handige camouflage van de aanstaande geboorte. En zo werd in oktober, tijdens een korte onderbreking van de reis, op Sicilië, ver verwijderd van pers en publiek, een zoon geboren: Mariannes liefdeskind Johannes Willem, de bloem van haar ouderdom, zoals zij hem vaak liefkozend noemde. Terwijl Marianne haar reis naar Palestina vervolgde, bleef de pasgeborene voorlopig achter op het eiland. In juni 1850 was Marianne weer terug op Rusthof, maar niet voor lang. Al snel vertrok zij weer naar Italië waar zij op 9 februari 1851 vanuit Messina weer te Rome aankwam. Op de dag van haar aankomst nodigde de prinses de

gezant en zijn attaché uit voor een maaltijd, waarbij zij de gezant verraste met haar opgewektheid, haar gevatheid en met haar grondige kennis van de ingewikkelde situatie op Sicilië, waar zij enige tijd had doorgebracht.¹⁸ Omdat de prinses van plan was langdurig in Rome te verblijven, liet zij op 7 juni 1851 Johannes van Rossum de Villa Mattei kopen, die zij omdoopte in Villa Celimontana. Dit in 1582 als wijngaard aangelegde landgoed was uitgegroeid tot een waar lustoord met fraaie lanen vol klassieke beelden die leken te mijmeren in de schaduw van laurierbomen en eeuwenoude steeneiken. Zacht murmelende bronnen zorgden voor verkoeling en achter in het park verhieven hoge pijnbomen en cipressen zich langs de Romeinse stadsmuren. In het park stond de vermaarde ‘sarcofaag van de dichter’ met een afbeelding in bas-reliëf van de negen muzen. Een ander historisch topstuk was de obelisk van Ramses II, afkomstig uit Heliopolis. Wijde uitzichten ten slotte gunden een blik op de ruïnes van de Thermen van keizer Caracalla en op de bergen, wazig ver weg aan de horizon.¹⁹ Hier, in dit zonnige lustoord, wilde Marianne een nieuwe toekomst opbouwen, met haar minnaar en haar zoon, die inmiddels vanuit Sicilië met zijn ouders was ver-

Boven links:
Villa Celimontana te Rome.
Foto, ongedateerd. Particuliere
collectie

Onder:
Moedertrots. Schilderij
J.A. Kruseman. Collectie
Schloß Reinhartshausen.
Foto Jeroen Rooijackers

Pagina 41, boven links:
Portret Charles Quaedvlieg.
Foto Michele Mang Rome,
ongedateerd.
Collectie W. Quaedvlieg

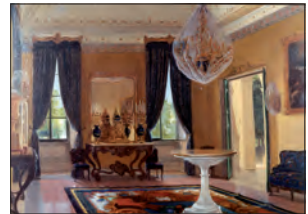
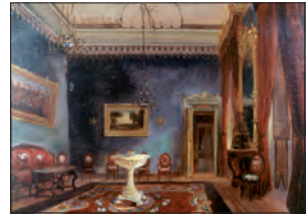
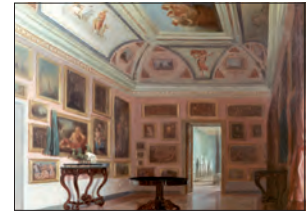
enigd. Omdat de kleine Johannes Willem, naar Marianne zei, uit oprechte liefde was geboren, wilde zij hem niet verbergen, zoals andere Oranjes tot nu toe wel steeds deden met hun buitenechtelijke kinderen. Dacht zij aan hem en aan haar eigen trotse liefde voor dit kind toen zij het schilderij 'Moedertrots' van Jan Adam Kruseman aan haar collectie toevoegde?²⁰ In Rome voelde Marianne in ieder geval geen verwijtende blikken van de Oranjes en de Hollandse aristocraten met hun façadefatsoen. Met volle teugen genoot de prinses van haar nieuwe onderkomen en van de natuur eromheen, die een eeuwigdurende lente leek te bieden tot ver in de nazomer. 'De viooltjes beginnen te bloeien, de vogels tsjilpen in het gebladerte van de eikenbomen, het lijkt wel april', zo schreef de prinses in september 1851 geestdriftig aan de Nederlandse gezant.²¹ In haar Villa Celimontana ontving de prinses vrijwel dagelijks bezoekers en gasten en gaf luisterrijke ontvangsten en feesten. En terwijl in Nederland de vooraanstaande aristocraten steeds meer de contacten verbraken of meden met deze prinses die door haar leefwijze ernstig gebrouilleerd leek met de Oranjefamilie, kwamen in Rome de genodigden maar al te graag bij deze tante van de Nederlandse koning op bezoek. Ook

de vele Nederlandse kunstenaars die in Rome verbleven, waren steeds welkom in haar villa. De prinses ontwikkelde een ware passie voor kunst en verzamelde in korte tijd een grote collectie schilderijen, beelden, bijzondere gemmen²² en kleine antieke voorwerpen. Daarbij begunstigde zij in belangrijke mate de eerder genoemde Nederlandse schilders en beeldhouwers, die in Rome leefden en werkten. Sommige kunstenaars verleende zij speciale gunsten zoals de Hollandse schilder Charles Quaedvlieg die zij toestond om gedurende haar afwezigheid te werken in het atelier van haar Romeinse villa. Quaedvlieg benutte deze tijd goed en vervaardigde voor haar onder andere vijf schilderijen van interieurs van kamers in de villa.

Een eigen museum te Reinhartshausen

Toch duurde dit feestelijke leven in Rome niet lang. Marianne maakte zich zorgen over de toekomst van de kleine Johannes Willem. Haar neef, de Nederlandse koning Willem III, wilde hem niet erkennen en weigerde hem een officiële naam te geven. Hij en de andere Oranje-familieleden maakten bezwaren tegen de openlijke wijze waarmee Marianne met deze 'bastaardzoon van een lakei' door de Voorburgse en Haagse straten reed als ze weer eens in Nederland was. Als ze weer een familielid wilde bezoeken, diende ze de kleine thuis te laten, anders was ze niet meer welkom. Toen de kordate Marianne door kreeg dat ze van haar Oranje-familie weinig heil had te verwachten, koos zij resoluut voor een andere oplossing. Zij kocht in december 1855 voor de jongeman het fraaie kasteel Reinhartshausen, mooi gelegen tussen de wijngaarden aan de Rijn, in een deel van Duitsland dat buiten de Pruisische invloedssfeer lag.²³ Dat de heer van dit gebied graaf Adolf van Nassau heette, was voor Marianne sowieso een pluspunt, want ondanks de problemen met haar familie waardeerde zij iedere band met haar familiehistorie hoog. Het belangrijkste was echter dat deze graaf de kleine Johannes Willem wél een naam wilde geven. Hij mocht zich in het vervolg Johannes Willem von Reinhartshausen noemen, een belangrijke stap voor een zekerder toekomst van de jongeling.

Niettegenstaande haar hoge waardering voor Rome en diens kunstzinnige entourage besloot Marianne in 1856, met het oog op de toekomst van haar jongste zoon, haar hoofdverblijfplaats te verleggen naar Reinhartshausen

Interieurs van Celimontana. Schilderijen Ch. Quaedvlieg, omstreeks 1855. Collectie Schloß Reinhartshausen

en haar Romeinse Villa Celimontana te verkopen. Daarbij wilde zij de inmiddels omvangrijke kunstverzameling

gunningen. Om de verhuizing en andere zaken te regelen, verbleef Marianne dan ook van 5 december 1856 tot begin februari 1857 te Rome, waarbij ze logeerde in de herberg Spillmann aan de Via della Croce. Uit een latere, hierna nog te bespreken brief van de prinses, blijkt dat eerdergenoemde schilder Gerrit Postma in deze periode contact heeft gehad met Mariannes administrateur Lintz en met haar intendant Hofs. Daarbij zijn er aanwijzingen dat dit niet de eerste ontmoeting was.

Om een passende ruimte te creëren voor de kunstcollectie liet Marianne aan kasteel Reinhartshausen een fraaie museumvleugel bouwen, waarin haar hele verzameling werd geëxposeerd. Iedereen mocht, tegen betaling van een geringe entreeprijs, de schilderijen en beelden komen bekijken. De entreeopbrengsten gingen naar een goed doel. Tot directeur-conservator van haar museum benoemde Marianne Laurens Lodewijk Kleijn, de schilder die zij nog vanuit Rome kende.

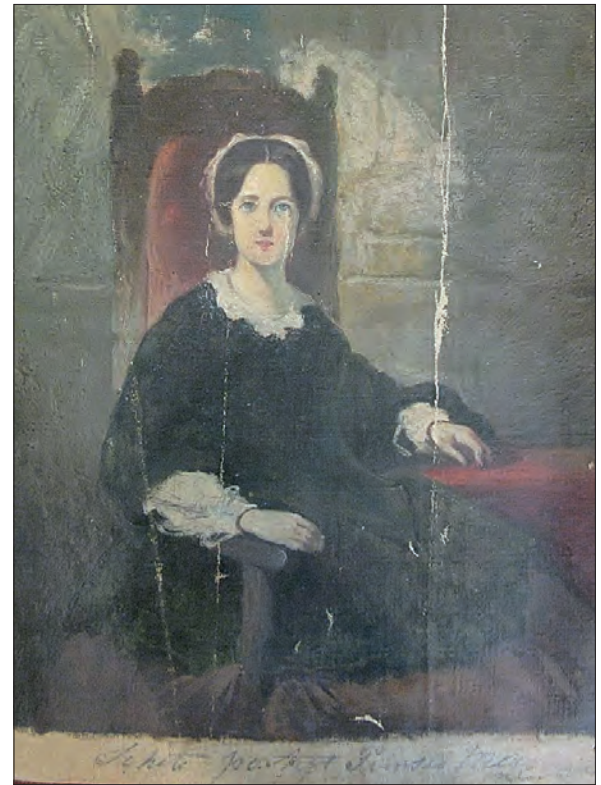
Boven:
Kasteel Reinhartshausen met museumvleugel. Foto, negentiende eeuw. Particuliere collectie

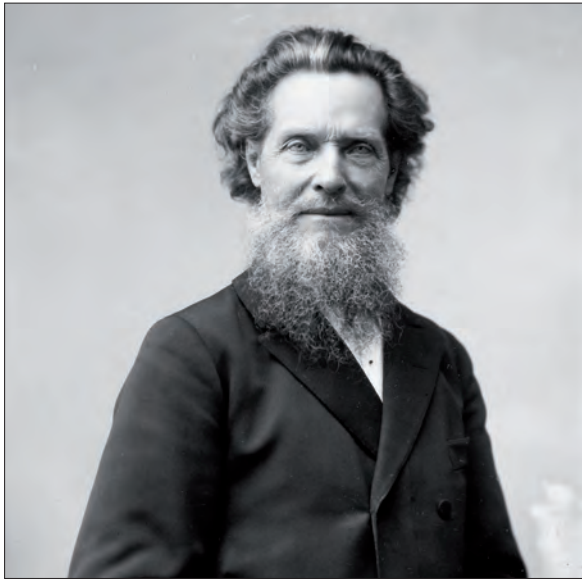
Midden:
Laurens Lodewijk Kleijn en zijn gezin. Foto, ongedateerd. Particuliere collectie

Onder:
Prinses Marianne. Schetsportret Gerrit Postma, ongedateerd. Onbekende verblijfplaats

Pagina 43, linksboven:
Laurens Lodewijk Kleijn. Foto, ongedateerd. Collectie RKD, Den Haag

die in de villa was ondergebracht niet van de hand doen, maar meenemen naar haar Duitse kasteel. Pas in december werd er een koper voor Celimontana gevonden. Ene prinses De Beaufremont had serieuze interesse, maar zij stelde als voorwaarde dat de villa per 1 januari 1857 leeg moest worden opgeleverd. Dit laatste had nogal wat voeten in de aarde, vooral omdat de Romeinse overheid traag was met het verlenen van de benodigde exportver-

Gerrit Postma in Italië

Enige jaren voordat Marianne haar Villa Celimontana verkocht, was Gerrit Postma weer in Rome aangekomen. Gelet op de eerder genoemde notitie in zijn reisschetsboekje met de naam van Mariannes administrateur, heeft hij vermoedelijk hier, begin jaren vijftig van de negentiende eeuw, de prinses ontmoet. Waarschijnlijk in deze periode schilderde hij een kleurrijk schetsportret van de jeugdig ogende Marianne, een portret dat hij altijd zelf heeft behouden. In juli 1854 reisde Postma vanuit Rome naar Florence waar hij bleef tot begin januari 1855.²⁴ Tijdens deze periode kreeg hij toestemming om in het Uffizi²⁵ tekeningen en schilderijen te mogen kopiëren van befaamde meesters als Titiaan, Rubens, Van Dijck en Netscher. Ook Raphaëls beroemde schilderij *Madonna della Seggiola* mocht hij naschilderen. Dit laatste deed Postma op verzoek van prinses Marianne, die een grote bewondering had voor de vele religieuze voorstellingen van deze Italiaanse renaissanceschilder.²⁶ Naast deze kopieeroefeningen legde Postma zich vooral toe op het uitbeelden van zogenaamde genrefaerelen met het Italiaanse landleven in de hoofdrol. Ook schilderde hij Spaanse volkstypes en hun omgeving, wat doet vermoede-

den dat hij ook enige tijd in Spanje heeft doorgebracht. Op 24 juni 1858 huwde Gerrit Postma Catharina Aafje Verburg.²⁷ Hun eerste kind, zoon Gerrit, werd omstreeks 1860 geboren.²⁸ Hij werd in de wandelgangen Gerard genoemd. Dochter Catharina Jacoba, ofwel Katrijn, zag op 9 november 1861 het levenslicht, te Rome, waar vermoedelijk ook haar oudere broertje ter wereld was gekomen.²⁹ Tot zeker begin 1864 woonde de familie nog in Rome, zoals blijkt uit de correspondentie van prinses Marianne met de familie Postma. Uit dezelfde briefwisseling blijkt dat Postma in 1870 weer in Holland woonde, in Haarlem, de stad van waaruit hij in 1850 was vertrokken en waar ook zijn vrouw vandaan kwam.

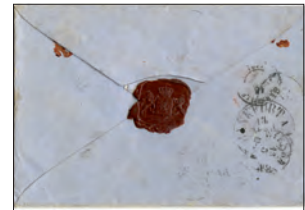
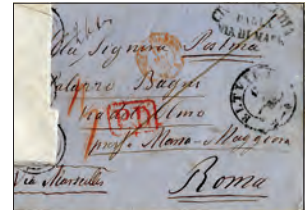
De brieven van Marianne aan Postma³⁰

Halverwege mei 1863 werd in het Palazzo Bagni aan de Via del Olmo te Rome een lichtblauwe enveloppe afgegeven bestemd voor 'Signora Postma'. De stempels gaven aan dat de brief was verzonden te Eltville bij Reinhartshausen om via Marseille in Rome te arriveren. Het lakstempel dat de achterzijde sierde liet er geen twijfel over bestaan. De brief was afkomstig van prinses Marianne. De prinses was blijkbaar enkele dagen eerder uit Rome afgereisd en berichtte de familie Postma over haar veilige thuiskomst te Reinhartshausen.

Extra aardig was de foto in carte-visite formaat die de prinses meestuurde. Zij hoopte dat mevrouw Postma het een goed gelijkend portret zou vinden. In ieder geval, zo schreef zij, waren de bekenden in Reinhartshausen er enthousiast over. Het zou aardig zijn als mevrouw Postma en haar echtgenoot ook hun foto zouden willen opsturen. Verder de groeten van de heren Van Rossum en Lintz en van de huishoudster juffrouw Donner. Hier volgt de volledige tekst van de brief:

Reinhartshausen 12 Mei 1863

Reeds acht dagen zijn wij hier, want niet tegenstaande eene zeer onstuimige Zee die ons dwong van de Reede van Toulon tot toevlugt oort te keeren en dus in plaats van Vrijdag Avond pas Zaterdag Morgen naar Marseilles bragt, hebben wij door sneller reizen het mogelijk gemaakt van de bepaalde dag tot onze Te Huis komst vast te houden. Heden is er een Partij naar Nassau en Ems voorhanden waarbij wij die van de Grootte

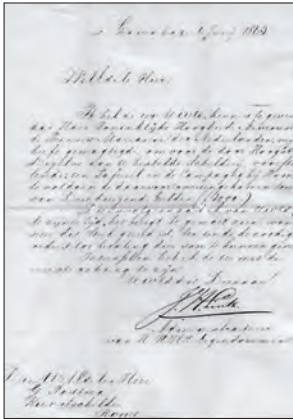
Midden:

Madonna della Seggiola, ofwel de madonna met de stoel. Schilderij Raphaël, omstreeks 1514. Collectie Palazzo Pitti, Florence

Boven rechts:

Catharina Aafje Verburg, de echtgenote van Gerrit Postma. Ingetekende foto Ch. Vermeulen, omstreeks 1858. Collectie auteur

Envelop en sluitzegel prinses Marianne, aan mevrouw Postma, mei 1863. Collectie auteur

Linksboven:
Brief aan Gerrit Postma over
een door prinses Marianne
besteld schilderij. Collectie
auteur

Midden:
Prinses Marianne. Foto in carte-
visite formaat, circa 1863.
Collectie auteur

Onder:
Carnavalsfeest te Rome.
Schilderij Ch. Quaedvlieg,
ongedateerd. Onbekende
verblijfplaats

Eye nie en U allen zullen gedenken maar eer wij weg rijden wil ik U mijne Photographie opzenden lieve Mevrouw Postma, die schuld is dat ik niet eerder tijding van ons gaf. Ik hoop dat Gij het lijkende zult vinden, hier heeft het nog al bijval. Wederkeerig verzoek ik om de Uwe en die van Uw Gemaal, een Verzoek die den Heer Van Rossum en Heer Lintz met mij doen. Beide zoo wel als Jufvrouw Donner laten U vriendelijk groeten en ik verblijf Uwe toegenegene Marianne Prinses der Nederlanden

Enkele weken later volgde opnieuw een brief, ditmaal geschreven door Mariannes administrateur Lintz en gericht aan 'De Wel Edelen Heer G. Postma, kunstschilder te Rome'. De brief bevestigde de bestelling die Marianne had gedaan voor het vervaardigen van een schilderij en het verzoek tijdig te berichten als dit gereed zou zijn, waarna de betaling van de overeengekomen f 3.000 zou plaatsvinden.

's Gravenhage 6 Junij 1863

Wel Edele Heer,

Ik heb de eer Uw Ed. kennis te geven dat Hare Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Prinses Marianne der Nederlanden, mij heeft gemagtigd, om voor de door Hoogst Dezelve aan U bestelde Schilderij, voorstellende: een Tafereel in de Campagne bij Rome, te voldoen de daarvoor overeengekomen som van Drieduizend Gulden (f 3.000). Diensvolgens zal ik van Uw Ed, te zijner tijd, het berigt te gemoet zien, wanneer dit Stuk gereed is, ten einde de noodige orders tot betaling dier som te kunnen geven. Intusschen heb ik de eer met de meeste achting te zijn Uw Eddst. Dienaar, J.H. Lintz, Administrateur van H.K.Hs Eigendommen.

Dat ook mevrouw Postma brieven schreef aan de prinses blijkt uit een brief die Marianne op 12 januari 1864 schreef. Hierin bedankte zij voor de brieven die zij van deze schildersvrouw had ontvangen. De brieven hadden haar terug doen denken aan eind 1856 en begin 1857 toen zij in Rome in de herberg Spillmann logeerde. Gerrit Postma had daar toen haar administrateur Lintz en intendant Hofs opgehaald om het roemruchte carnavalsfestival van Rome mee te maken. Dit uitbundige volksfeest, door Marianne met een fraai woord 'de Vrolijkmakingen der Romijnen' genoemd, werd vaak beschreven in de reisjournalen van Italiëgangers. Zo beschreef dominee-dichter J.J.L. ten Kate in 1864 in zijn *Dagboek der reisherinneringen* hoe de straten en de huizen aan het Corso te Rome vrolijk waren versierd en de balkons feestelijk behangen met kleurrijke tapijten en fluwelen kleden, vaak met gouden franjes omzoomd. En dan al die bizarre maskers en verkleedpartijen:

Nu beginnen de aanstromende maskers zich hoe langer hoe meer te vermenigvuldigen; de grilligste figuren, mannen in vrouwenkleëren, vrouwen in manskewaad, pulcinelli en quacqueri, en baubi, Frascatische bloemmeisjens, Napolitaansche visschers, Turken en Grieken, en Sbirren en bedelaars, honderdduizend bonte, dwaze, gedrochtelijke gestalten, die geen van allen zijn wat zij schijnen of schijnen wat zij zijn, woelen en wemelen en dansen en schreeuwen door elkaâr, zoo lang het Corso zich uitstrekt, te weten van de Piazza del popolo tot aan de Piazza di Venezia, d.i. over een lengte van 5100 voet, en dat wel onder een onophoudelijke stortbui van ruikers en confetti [...].³¹

Een mooie impressie van dit bonte gewemel geeft het schilderij dat Charles Quaadvlieg maakte van het Carnaval op het 'Piazza Colonna' te Rome.

Dat sedert die tijd in Rome voor prinses Marianne, naar zij schrijft, alles is veranderd, heeft ongetwijfeld te maken met haar verhuizing naar Reinhartshausen en het tragisch overlijden aldaar van haar zontje Johannes Willem in 1861. Maar vanuit een winters Reinhartshausen toch nog ouderwetse en welgemeende Nieuwjaarswensen.

Reinhartshuize 12 January 1864

Op den 6de dezer is mij wel geworden Uwe letteren van den 27st Dec: en wij stelden ons voor terwijl ik er aan den Heer Van Rossum en Jufvrouw Donner des Avonds tusschen 4 en 5 Uur daarvan kennis gaf, dat U met onze Landgenooten juist op Piazza St Eustachio en daaromtrent de Vrolijkmakingen der Romijnen mede deed. Acht jaren geleden was Mr Postma zoo vriendelijk van er den Heer Lintz en Hofs te brengen toen wij bij

Spillmann Via della Croce woonden! Wat is zedert dien tijd alles voor mij verandert. Hebt Dank, lieve Mevrouw Postma! voor Uwe welgemeende Gelukwenschen voor dit Jaar. Alles wat God ons zijn loop zal zenden zal goed zijn, want wat Hij doet is welgedaan en geen haar valt van ons hoofd zonder Zijnen Wil. Hij geeft Zijne Kinderen wat hen nut is, ofschoon zij het niet altoos inzien en dikwerf morren tegen Zijne wijze Beschikking.

Gij had gedacht van ons deze Winter te Rome te zien! Ook ik had daarop gerekend om reden ik de door mij bestelde Kunstgewrochten gaarne had gezien en vermeende het Climaat van Rome beter voor het Gestel van den Heer Van Rossum te zijn, dan hier aan den Rhijn. Echter bevind Zijn Edele zich zoo wel, dat hij niet hooren wil van reizen en zelfs het lokaas van Schilderijen voor het Museum Reinhartshausen te koopen geene werking op hem heeft. Wij blijven dus naar aller waarschijnlijkheid hier, en ik moet mij getroosten de door mij bestelde Capri d opera voltooit te zien --- wanneer zij het zullen zijn. Mag ik U verzoeken onze beste Wenschen voor dit pas begonnen Jaar voor U en de Uwen aan te nemen U tevens verzoekende aan Wever en Kleijn onze Gelukwenschingen te doen toekomen. Ik schrijf onze, want de Heer van Rossum en Jufvrouw Donner hebben mij verzocht hen niet te vergeten wanneer ik U schreef maar U met al de Vrienden op het hartelijkst te groeten en welgelukzalig Nieuw Jaar op oud hollandsch te wenschen. Ook hier is het thans helder, maar de Rhijn is toegevroren! Met de U wel bekende gevoelens verblijf ik Uwe toegenegene Marianne P. d. N. [Prinses der Nederlanden]

Ave Maria in de campagne bij Rome

Inmiddels was het door Marianne bestelde schilderij door Postma voltooid en toegevoegd aan haar museale collectie te Reinhartshausen. Het kunstwerk, dat de titel 'Ave Maria in de campagne bij Rome' of kortweg 'Ave Maria' meekreeg, werd door kunstkeners duidelijk gewaardeerd. Geheel in de stijl van de Nederlandse schilders in Italië toonde het schilderij landlieden in de omgeving van Rome die na hun arbeid huiswaarts keerden. De in die tijd gerenommeerde *Kunstkronijk*, een tijdschrift dat volgens de subtitel werd uitgegeven 'ter aanmoediging en bevordering der schoone kunsten' plaatste dan ook in de aflevering van 1866 met veel genoegen een 'reproductie' van het door de redactie bewonderde schilderij. Bij de afbeelding werd een lovende toelichting geplaatst, die tevens een goede verklaring van de titel van het schilderij bevatte:

Gerrit Postma in zijn Romeinse periode. Foto in carte-visite formaat, omstreeks 1855. De achterzijde (detailfoto rechts) vermeldt dat de foto is gemaakt bij Ferrando in de Rocca di Leone te Rome. Collectie auteur

Mevrouw Postma-Verburg tijdens het verblijf te Rome. Foto in carte-visite formaat, omstreeks 1855. Collectie auteur

De heer G. Postma, die zich reeds sedert geruimen tijd te Rome mocht ophouden en van daar meermalen de tentoonstellingen in het vaderland verrijkt met de bewijzen dat hij er met vrucht studeert naar de klassieke meesterwerken, maar vooral het italiaansche volksleven gelukkig weet terug te geven, ondervondt tijdens het verblijf aldaar van H.K.H. Prinses Marianne op zijne beurt de blijken van de belangstelling dier vorstin in het streven en de werkzaamheid van nederlandsche kunstenaars. Het was op haren last en voor hare kunstgalerij dat hij op vrij groote schaal de voorstelling schilderde, waarvan wij, dank zij zijne tusschenkomst en de welwillendheid van den heer J.M. Lintz, te 's Gravenhage, administrateur van H.K.H., de reproductie in de 9de afl. van dezen jaarg. aan de lezers der Kunstkronijk mogen aanbieden. Het onderwerp is belangwekkend, verdienstelijk behandeld en goed uitgedrukt. Het zijn landlieden uit den omtrek van Rome, die gedeeltelijk te voet, gedeeltelijk op den zwaren ossenwagen, na volbrachten veldarbeid, tegen het vallen van den avond huiswaarts keeren en op hunnen weg door de klok van het klooster of de kerk op gindschen berg, het Ave Maria hooren aankondigen. De heer F.H. Weissenbruch verdient lof voor zijne uitvoering en goed geslaagde lithografie.

Een vorstelijk gedicht

Uit diverse voorbeelden blijkt dat prinses Marianne grote waarde hechtte aan het vieren van verjaardagen en andere gedenkwaardigheden in het leven van haar familieleden, vrienden en bekenden. Ook geliefden die haar waren ontvallen, werden door haar stevast herdacht op hun geboorte- en sterfdag. Toen de inmiddels weer naar Haarlem verhuisde schilder Postma en zijn vrouw eind december 1870 hun 12½-jarige huwelijksfeest ofwel hun koperen bruiloft zagen naderen, stuurde de attente prinses dan ook via haar administrateur Lintz een brief met felicitaties en haar portret als cadeautje.

Wel Edelen Heer

Den Heer G Postma

Haarlem

s' Gravenhage 24 December 1870

Wel Edele Heer Hooggeachte Vrouwe!

Hare Koninklijke Hoogheid, Mevrouw de Prinses Marianne der Nederlanden heeft met belangstelling vernomen, dat UEd. voornemens zijt, op 25 December uw koperen Bruiloftsfeest te vieren. Als blijk van Hoogsterzelve deelneming in deze voor u beiden, voor uwe kinderen en voor uwe talrijke vrienden zoo

Links:

Voorblad Kunstkronijk 1866.

Collectie auteur

Rechts:

Ave Maria in de campagne bij Rome, de door prinses Marianne bestelde voorstelling. Litho F.H. Weissenbruch naar het schilderij door Gerrit Postma, zoals afgebeeld in Kunstkronijk 1866. Collectie auteur

gewigtige gebeurtenis, heeft H.K.H. mij opgedragen, Hoogst-derzelver fotografisch portret, Ued op dezen feestdag aan te bieden, van welken zeer aangename last ik de eer heb mij bij dezen te kwijten, hierbij tevens ook mijne gelukwensen en de verzekering mijner gevoelens van bijzondere hoogachtting voegende.

De Administrateur der Eigendommen van H. K. H.

J.H. Lintz

Als extra verrassing voor het koperen bruidspaar was bij de brief een 50-regelig vers gevoegd, door de prinses zelf gedicht en eigenhandig uitgeschreven. Het gelegenheidsgedicht is spitsvondig, hartelijk, en bevat voor de historieliefhebber aardige informatie. Uit het gedicht blijkt dat Marianne drie weken eerder in Holland was wegens een droevige gebeurtenis: de echtgenote van haar broer Frederik, Louise van Pruisen, was overleden.³² Het gedicht vertelt tevens dat de prinses toen de familie nog in Rome woonde regelmatig bij de Postma's over de vloer kwam, zowel in het atelier van de schilder als in de salon van zijn vrouw. Daarbij speelde zij gaarne met de twee kinderen, Gerrit en Katrijn. Zo werd de kleine Katrijn door de prin-

ses 'gedoudijnt' ofwel op schoot wiegend door haar in slaap gezongen. Leuk zijn ook de versregels waarin Marianne verhaalt hoe zij tijdens een wandeling in het Haagse Bos zomaar een andere kennis uit Rome tegenkwam, niemand minder dan de schilder Koelman. Marianne refereert daarbij aan de actieve deelname van Johan Philip Koelman en diens broer Hendrik aan de vrijheidsstrijd van Garibaldi, de Italiaan die ijverde voor de eenheid van zijn land, vrij van overheersing door Oostenrijk, Frankrijk en het Vaticaan. Mevrouw Postma bofte toch maar met zo'n man en zo'n gezin. Daarmee was ze rijker dan menig vorstin. En de heer Postma kon zich gelukkig prijzen met zo'n vrouw die er stipt voor zorgde dat zijn eten steeds op tijd gereed stond. Wellicht dat de prinses binnenkort weer eens een mooi schilderijtje zou komen uitzoeken. Natuurlijk werd het hele gezin Postma hartelijk uitgenodigd om een keertje naar Reinhartshausen bij Eltville te komen om te logeren op het kasteel van de gastvrije Marianne. Kamers genoeg en voldoende plek aan de welgevulde tafel van de prinses! Hier volgt, onverkort, Mariannes feestgedicht voor het koperen bruidspaar:

Boven:

Jean Henri Lintz, de administrateur van prinses Marianne. Foto, ongedateerd. Particuliere collectie

Onder:

Het Haagse Bos. Schilderij A. Schelfhout, 1830. Dit is een van de zeven schilderijen die prinses Marianne als huwelijksgeschenk ontving van de gemeente Den Haag. Collectie Museum Nysa

Links:

Prins Frederik, de broer van Marianne en zijn echtgenote Louise van Pruisen. Litho F.B. de la Courdes, ongedateerd en litho G.C. Linderitz, 1825. Collectie Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

Rechts:

De laatste regels van het in 1870 door prinses Marianne eigenhandig geschreven gedicht voor het echtpaar Postma. Collectie auteur

Toen ik voor een drietal weken
Hollands dreven weer betrad,
Om mijn broeder Frits te troosten
Die zijn vrouw verloren had;
was ik somber en mismoedig
over 't grievend zieleleed,
Dat mijn teerbeminden broeder
Bittre tranen schreijen deed.
Maar aan alles komt een einde,
ook aan 't jammeren en gewezen;
Mij althans verveelde 't spoedig
En ik trok dus boschwaarts heen.
Gansch alleen en zonder staatsie,
Zoals ik in Rome deed,
Toen ik daar die goede dagen
Met mijn vrienden Postma sleet.
Heugt het u nog, waardste vrienden,
Hoe ik toen zoo sans façon
In uw werkplaats op kwam loopen,
of bij vrouwlief in 't salon;
Hoe ik dan den kleinen Gerard
In mijn vorstlijke armen sloot,
Of ook wel zijn lieve zusje
Liet doordijnen op mijn schoot?
'k Ging dan ook weer als voordezen
Doodoenvoudig en alleen,
om mijn leed wat te verzetten,
Naar het Haagsche Bosch nu heen.
'k Had niet lang nog daar gewandeld,
Toen ik bij de maliebaan
Een van uw Romeinsche vrienden
Strijkklings mij voorbij zag gaan;
't Was vriend Koelman, die voor jaren
ook in Rome had gewoond,
En daar onder Garibaldi
Heel wat krijgsmoed had betoond.
Niet gewoon, mij te geneeren,
Sprak ik hem vrijpostig aan;
Vroeg hem, hoe hijzelf het maakte
En ook, hoe het u mogt gaan?
Daarop was hij heel verwonderd,
Dat mij geen berigt gewierd
Van het blijde feit, dat eerlang
Door de Postma's werd gevierd.

'k Had het waarlijk glad vergeten,
Zeker door de treurigheid,
Die er in de laatste weken
In den Hofkring was verspreid.
'k Dankte Koelman voor de tijding,
hij van pas nog meegedeeld;
't Was wel laat, maar toch gelukkig
was nog alles niet verspeeld.
'k Spoedde mij dus, repje scheerje,
Naar de residentiestad,
Om nog ijlings goed te maken,
wat ik haast vergeten had.
't Was nog tijds genoeg, om Zondag
op uw koopren feestgetij
ook mijn wenschen te doen hooren
Midden in uw vriendenrij.
'k Hoef u zeker niet te zeggen,
Dat ik mij met hart en ziel
In het voorregt kan verheugen,
Dat u thans ten beurte viel?
Want al was het echtheil luttel,
't Geen ik met mijn man genoot,
'k Neem toch deel, als aan mijn vrienden
Hymen [huwelijksgod] meerder zegen bood.
Toch, zoo vaak ik in uw woning
zag uw trouwe huwelijksmin,
Voelde ik, dat een schildersvrouwkje
Rijker was dan een vorstin.
Blijf nog lange voor elkander,
voor uw kindren ook gespaard;
Moog de voorspoed met die liefde
In uw woning gaan gepaard!
Voorspoed voor de wakkre huisvrouw,
opdat manlief op zijn tijd,
Ook, wanneer hij laat soms thuiskomt,
Steeds den maaltijd vind bereid!
Dat ook steeds in ruime mate
voorspoed 't deel van Postma zij
Bij het schildren en verkoopen
van portret en schilderij.
Welligt klop ik ook nog eenmaal
om een schilderijtjen aan;
Maar dan moet gij als voordezen
Met mij naar mijn landgoed gaan.

En dan neemt gij ook uw vrouwtje
Zonder complimenten mee;
Aan mijn vorstelijke tafel
Is nog wel genoeg voor twee.
Ja voor drie ook en voor vier zelfs;
ook voor Gerard en Katrijn
zullen er steeds op Eltville
Fraaije kamers open zijn.
'k Vraag u allen te logeeren
Stel het niet te lang meer uit;
'k Zend hierbij alvast mijn beeldnis
Voor de Bruidegom en Bruid.

Uwe vriendin Prinses Marianne
der Nederlanden.

's Gravenhage 24 Dec. 1870.

*Wat ook steeds in ruime mate
voorspoed 't deel van Postma zij
bij het schildren en verkoopen
(van portret en schilderij).
Welligt klop ik ook nog eenmaal
om een schilderijtjen aan;
Maar dan moet gij als voordezen,
dat mij naar mijn landgoed gaan.
En dan neemt gij ook uw vrouwtje
Zonder complimenten mee;
Aan mijn vorstelijke tafel
Is nog wel genoeg voor twee.
Ja voor drie ook en voor vier zelfs;
ook voor Gerard en Katrijn
zullen er steeds op Eltville
Fraaije kamers open zijn.
'k Vraag u allen te logeeren,
Stel het niet te lang meer uit;
'k Zend hierbij alvast mijn beeldnis
Voor de Bruidegom en Bruid.*

*Uwe vriendin
Prinses Marianne
der Nederlanden.
's Gravenhage 24 Dec. 1870.*

Of Marianne na de koperen bruiloft van de schilder ooit nog een kunstwerk bij Postma heeft besteld is niet bekend. Wel had zij in haar verzameling te Reinhartshausen, naast het eerder genoemde 'Ave Maria' nog een tweede schilderij van Postma,³³ getiteld 'Herbstreiben' wat zoveel betekent als Rondedans in de herfst. Gelet op de titel is het niet onwaarschijnlijk dat hij dit schilderij in Duitsland heeft vervaardigd, wellicht tijdens een bezoek aan Reinhartshausen, waarvoor hij in het gedicht immers was uitgenodigd.

Wederzijdse bedankbriefjes

Mevrouw Postma op haar beurt vergat de verjaardag van de prinses op 9 mei evenmin en stuurde haar trouw een felicitatiebrief. Zo ook in 1875, met daarbij de wens de prinses binnenkort te mogen bezoeken op het Voorburgse Rusthof.

's Gravenhage 15 Mei 1875

Mevrouw,

Hare Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Prinses Marianne der Nederlanden heeft mij de aangename taak op te dragen U Haren meesten dank over te brengen voor de welmeende wenschen vervat in Uw schrijven van den 8e dezer, en U tevens mede te deelen, dat Zij U en Uwen echtgenoot gaarne op Rusthof aanstaanden Woensdag in den loop van den ochtend zal ontvangen. De Prinses zal daarom tot twee Ure t' huis blijven.

U voor de mij gedane groeten hartelijk dankend, verzoek ik U de verzekering der gevoelens van hoogachting aan te nemen, waarmede ik ben, Uwe dw dienaar, J.H. Lintz

Ook het bedankbriefje uit 1878 dat de prinses liet sturen vanuit Silezië, waar zij verbleef op haar Jachtslot Weisswasser, bleef bewaard. De envelop geeft aan als geadresseerde: Mevrouw C. Postma te Haarlem.

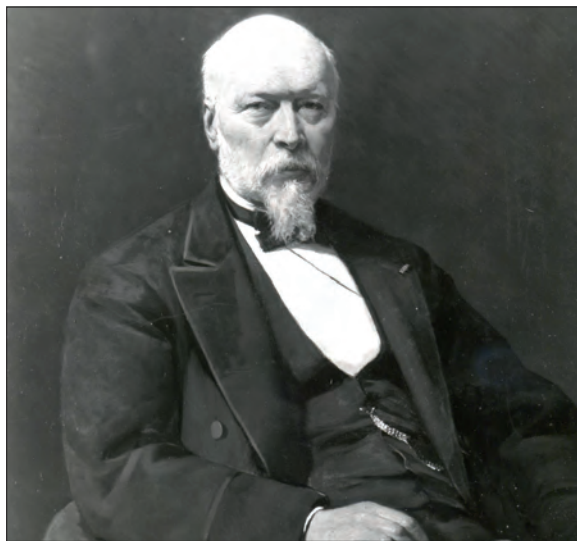
Van Wege H.K.H. Prinses Marianne der Nederlanden.

's Gravenhage 20n Mei 1878

Mevrouw,

Hare Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Prinses Marianne der Nederlanden, die reeds sedert enige weken op hare goederen in Silezië verblijft, heeft wel ontvangen Uwe brief van den 8e dezer, waarbij U, ook namens uwen Echtgenoot, aan Hoogstdezelve uwe beste wenschen, ter gelegenheid van H.K.H. geboortedag aanbiedt.

Hoogstdezelve is zeer gevoelig voor deze oplettendheid uwer-

zijds, en draagt mij de aangename taak op, U beiden daarvoor Haren meesten en diepgevoelden dank over te brengen, van welken last ik de eer heb mij bij dezen te kwijten, terwijl ik met de meeste hoogachting ben, Uwe dienaar,

J.H. Lintz, Administrateur van H.K.H. Eigendommen
Met het klimmen der jaren raakte Mariannes gezondheid danig in de versukkeling. Het verdriet om steeds meer geliefden, die haar ontvielen, tekende zich duidelijk af. Zij kreeg last van kortademigheid, pijnlijke gewrichten en raakte steeds slechter ter been. Op 8 mei 1881 ontving zij wederom de verjaardagswensen van de familie Postma,

Boven links:
Johan Philip Koelman.
Schilderij F. J. Jansen,
ongedateerd. Foto collectie RKD,
Den Haag

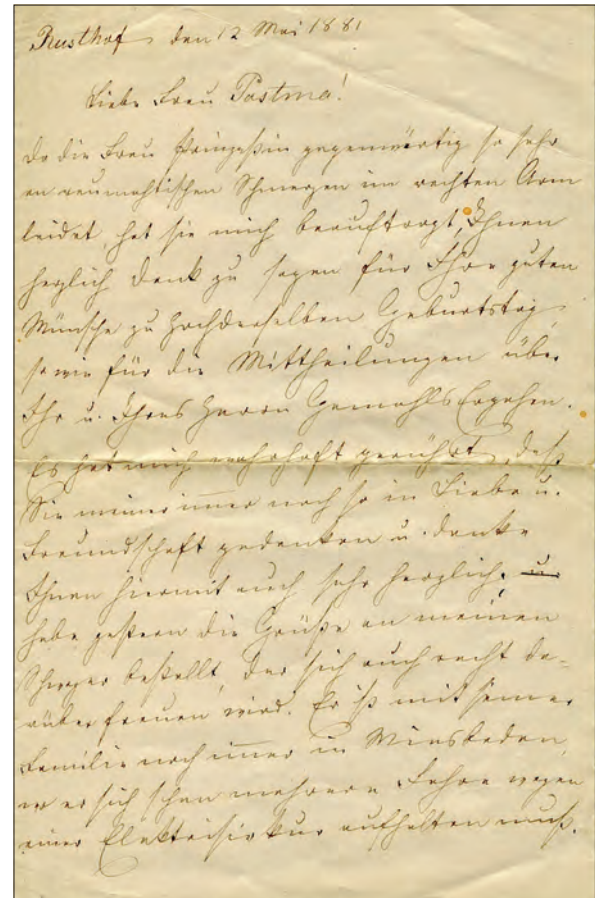
Boven rechts:
Twee Italiaanse personen.
Tekeningen Gerrit Postma
in zijn zakschetsboek. Foto
collectie RKD, Den Haag

Onder:
Een Italiaans bergdorp.
Tekening Gerrit Postma in zijn
zwart-leren reisschetsboek.
Foto collectie RKD, Den Haag

ditmaal op Rusthof. Helaas had Marianne zo'n last van reumatische pijnen in haar rechterarm, dat zij niet zelf een bedankbriefje kon schrijven. Aldus een brief die een dame op Mariannes verzoek vanuit Rusthof schreef, met veel dank voor alle goede wensen. Omdat de laatste pagina's van deze brief ontbreken, is niet geheel duidelijk wie deze dame was. Wel blijkt uit de brief dat zij tot Mariannes hofhouding behoorde en met mevrouw Postma in Rome tijdens een carnavalsdag had gewandeld, beiden aan de arm van een heerschap 'in witte das en rok'. Ook komt terloops ter sprake dat de broer van deze dame predikant te Württemberg was. De voor ons onbekende dame beklaagt zich tegenover mevrouw Postma enigszins over de onvoorzichtige wijze waarop prinses Marianne omspringt met haar gezondheid. Hieronder enkele (vertaalde)³⁴ citaten uit deze brief, die in ouderwets en thans moeilijk leesbaar Duits werd geschreven:

Aan mevrouw Postma te Haarlem
 Rusthof 12 Mei 1881
 Lieve mevrouw Postma!
 Omdat mevrouw de Prinses tegenwoordig zo zeer lijdt aan reumatische pijnen in haar rechterarm, heeft zij mij opdracht

gegeven U hartelijk te bedanken voor Uw goede wensen voor de verjaardag van Hoogstdezelfde, alsmede voor de mededelingen over Uw gezondheid en die van Uw echtgenoot. Het heeft mij oprecht geroerd, dat U nog steeds zo in liefde en vriendschap aan mij denkt en ik dank U hierbij ook zeer hartelijk en heb gisteren de groeten aan mijn zwager doorgegeven, die zich daarover zeer zal verheugen. [...] hoe graag zou ik gevolg geven aan uw vriendelijke uitnodiging, indien dit mij mogelijk zou zijn. Ik kan echter niet weg; al sinds 6 jaar heb ik geen vakantie meer gehad en zo lang heb ik ook mijn oudste broer, die predikant in Württemberg is, niet meer gezien. Ik had gehoopt in Juni weg te kunnen, maar deze hoop is nu ook weer tevergeefs. Tijdens de verjaardag [van Marianne] waren wij in Hannover bij Prins Albrecht. Zondavond heen, in de nacht van 9 op 10 weer hierheen, waarbij

Links:
 Sabatsstemming. Litho naar een schilderij van Gerrit Postma, in Eigen Haard, mei 1888. Collectie auteur

Rechts:
 Fragment uit een brief in mei 1881 geschreven vanuit Rusthof aan mevrouw Postma. Collectie auteur

mevrouw de Prinses behoorlijk kou vette. Zij neemt zich nog steeds niet in acht wat haar gezondheid betreft en past zich niet aan, noch aan de kou, noch aan tocht, noch bij vermoeiende reizen. Sinds gisteren hebben wij de domineesfamilie uit Camenz op bezoek. Aan het einde van deze maand reizen wij met hen naar Reinhartshausen; omstreeks 11 Juni komt de kleindochter van de Prinses, Marie von Meiningen, over 8 dagen naar ons toe. Eind Juni of begin Augustus komen wij weer hierheen, omdat Prins Albrecht midden Juli naar Scheveningen komt en zijn beide oudste Prinsjes hierheen naar ons toe. De kinderen blijven waarschijnlijk de gehele maand Augustus. [...] Mevrouw Hofs³⁵ komt alleen maar dineren en verder niet. Zij zijn overigens reeds vorige week naar Reinhartshausen gereisd en zullen daar wel lang voor onbepaalde tijd blijven. Met veel belangstelling herinner ik mij de mooie tijd in Italië en zeer levendig staan mij de aangename uren in de herinnering die ik met U doorbracht. Weet U nog, hoe wij samen in de Sixtina waren, op woensdag in de karnavalsweek? Wij stonden eigenlijk voor de ingang, waar U zich vermaakte met een Duits heertje en hoe wij beiden zwart gesluierd vervolgens aan de arm van dat heerschap 'in witte das en rok' over

Helaas zal wat er verder gebeurde, wel altijd een geheim blijven, omdat, zoals eerder aangegeven, de rest van de brief niet is bewaard gebleven.

De laatste jaren

Waarschijnlijk was dit de laatste brief die de familie Postma van of namens Marianne ontving. De prinses overleed op 28 mei 1883 op haar kasteel te Reinhartshausen. In december 1884 trouwde Gerrits enige dochter, Catharina Jacoba, met Dr. Henri Ekama, leraar aan de HBS te Schiedam.³⁶ Gerrit Postma stierf tien jaar later, te Haarlem op 13 oktober 1894. Dagblad Het Vaderland wijdde enkele sobere woorden aan zijn begrafenis:

Gisterenmorgen had op de begraafplaats aan den Schooterweg te Haarlem de begrafenis van den kunstschilder Postma plaats. Tal van vrienden en bekenden woonden de plechtig-

heid bij. Dominee J. de Vries, predikant der Doopsgezinde gemeente, sprak een korte rede uit, waarvoor de zoon van den overledene hartelijk dank zeide. Niet minder dan zes kransen dekten de lijkist, waarbij een van Arti & Amicitia en een van de Vereeniging Kunst zij ons doel.³⁷

De weduwe Postma zou haar echtgenoot nog vele jaren overleven. Zij stierf 13 maart 1915 te Deventer. Nog jaren lang bewaarden haar nazaten de reisschetsboekjes van Gerrit Postma met de brieven van prinses Marianne en een portret, dat de kunstschilder als voorstudie vervaardigde van de toen nog jonge prinses. Totdat recent alles werd geveild en de schetsdagboeken en het portret voornamelijk in de anonimiteit verdwenen. Maar de brieven vertellen nog steeds hun verhaal, over een klein stukje uit het leven van een prinses die een veelbewogen leven leidde van liefde en kunst.

Boven:
Henri Ekama, de echtgenoot van Postma's dochter. Henri zit uiterst rechts, zijn twee zonen Gerrit en Cornelis zitten links achter, daarvoor de drie kinderen van Gerrit, Pieter, Catharina Jacoba en Cornelis. Foto, 30 juli 1921. Collectie auteur

Midden:
Catharina Jacoba Postma, de dochter van Gerrit Postma. Foto in album van haar echtgenoot Henri Ekama. Collectie auteur

Onder:
Dr. Gerrit (Gerard) Postma, de enige zoon van de kunstschilder, op 74-jarige leeftijd. Gerrit Postma zou in februari 1938 overlijden, zonder kinderen na te laten. Foto, 8 april 1934. Collectie auteur

Een vorstelijke pelgrimage naar het Heilige Land

Kees van der Leer

*Pelgrims in het Heilige Land.
Litho naar een tekening van
D. Roberts, circa 1849.
Particuliere collectie*

Een van de eerste vorstelijke personen die een reis naar Palestina ondernam om de plaatsen te bezoeken waar Jezus had rondgelopen, was Helena, de tot het Christendom bekeerde moeder van de Romeinse keizer Constantijn de Grote. Omstreeks 325 na Christus trok zij rond in het Heilige Land, dat toen nog behoorde tot het oostelijke deel van het Romeinse rijk.

Helena besteedde hier haar tijd devoot, met bidden en aalmoezen uitdelen. Uiteraard bezocht zij de heilige plaatsen en stichtte er kerken. Volgens de verhalen ontdekte zij zowaar de beenderen van de drie wijzen uit het Oosten, die volgens het bijbelverhaal het kindeke Jezus goud, wierook en mirre brachten. Maar het hoogtepunt van haar reis was toch wel de ontdekking van het graf van Jezus en de restanten van het kruis waaraan hij was gestorven. Beladen met relikwieën keerde Helena terug naar Constantinopel, waar zij kort na thuiskomst in 329 stierf en heilig werd verklaard. Kerkvader Eusebius, een tijdgenoot van Helena, heeft kort voor zijn overlijden in 339 nog net haar vrome daden en ontdekkingen kunnen vastleggen in zijn *Vita Constantini* ofwel het leven van Constantijn.¹ In de eeuwen daarna volgden diverse pelgrims het spoor van Helena naar de heilige plaatsen, die echter steeds meer in Islamitische handen geraakten. Een dieptepunt in de geschiedenis van de reizen naar Palestina vormden de middeleeuwse ridders en andere kruisvaarders die te vuur en te zwaard door het Heilige Land trokken om de heilige plaatsen te claimen voor het christendom. Uiteindelijk werd het doel niet bereikt, Palestina bleef in handen van de volgelingen van Mohammed. Dat weerhield in latere eeuwen Europese reizigers er niet van om wederom het Heilige Land te bezoeken. Sommigen noteerden hun ervaringen en bijzonderheden en publiceerden hierover, soms voorzien van een enkele afbeelding van een heilige plek. Een mooi voorbeeld is Cornelis de Bruijn, die in 1681 een boekwerkje publiceerde over zijn bezoek aan Palestina en Jeruzalem, geïllustreerd met enkele gravures, onder andere van het Heilige Graf te Jeruzalem.²

Negentiende-eeuwse Palestina reizigers

Onder invloed van renaissance en verlichting ging de religieuze beleving van Palestina steeds meer vergezeld van nieuwe interesses van volkenkundige, geografische en archeologische aard.³ Napoleons invasie in Egypte en Palestina, kort vóór 1800, mislukte uiteindelijk, maar versterkte wel in grote mate de Europese belangstelling voor het Nabije Oosten en zijn intrigerende verleden. Palestina en Egypte bleven een deel van het voor Europeanen ietwat mysterieuze Ottomaanse Rijk, dat vanuit Turkije werd bestuurd.⁴ De negentiende eeuw bracht met

de stoomboot en stoomtrein een aanzienlijke verbetering van de reismogelijkheden naar dit gebied. Goedkoop was dit aanvankelijk niet en dus in het begin vooral voorbehouden aan welgestelden. Maar ook voor de thuisblijvers bracht deze eeuw vol technische vernieuwingen een aardige verrassing: dankzij sterk verbeterde druktechnieken en vooral dankzij de fotografie konden voor een groot publiek de mooiste afbeeldingen worden weergegeven van al die plekken ver weg. Steeds meer publicaties verschenen vol fraaie illustraties in de vorm van litho's, staalgravures en foto's van het Heilige Land. En zo konden de thuisblijvers nu ook met eigen ogen de plaatsen zien die vaak werden genoemd in bijbelboeken of in de zondagse preek vanaf de kansel. Veel van dergelijke negentiende-eeuwse publicaties kwamen van de hand van predikanten en priesters, die vaak zelf naar het Heilige Land reisden en hun bevindingen te boek stelden, geïllustreerd met zorgvuldig uitgekozen 'platen', die 'een getrouwe weergave van de werkelijkheid boden'. Dat hun beschrijvingen vaak bol stonden van religieuze gevoelens en bijbelse verwijzingen was voor de toenmalige lezers even herkenbaar als vanzelfsprekend. Voor hen versterkten die betrouwbare fotografische weergaven van de bijbelse

Ruïnerestanten bij de bron van Jacob dichtbij Sichem. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

Linksboven:
 Voorzijde van de *Bijbelsche Landschappen, geschreven door A. des Amorie van der Hoeven*. Het eerste deel van de tweede druk verscheen in 1854, het tweede in 1855. Collectie auteur

Rechtsboven:
 De kerk van het Heilige Graf te Jeruzalem. Gravure in *A. des Amorie van der Hoeven, 1855*. Collectie auteur

Onder:
 Jeruzalem vanaf de noordwestzijde. Gravure in *A. des Amorie van der Hoeven, 1855*. Collectie auteur

plekken het geloof dat de bijbel toch gelijk had, iets waaraan ook belangwekkende archeologische vondsten bijdroegen. Ook deelden de lezers de belangstelling van de schrijvers voor de plaatselijke bevolking, joden zowel als Arabieren, maar vooral ook voor de kleine christelijke gemeenschappen die zich in het Heilige Land hadden gevestigd, in de hoop joden en Arabieren te kunnen bekeren tot het christendom. Met onmiskenbaar superioriteitsgevoel meenden de zendelingen dat het christendom de arme Arabieren uit hun achtergebleven situatie zou verheffen tot een moderner en beter leven. De desolate staat waarin diverse heilige plekken verkeerden, werd door sommige predikanten gezien als een door bijbelse profeten voorspelde straf voor de joden die zich van de ware God hadden afgekeerd, anderen hadden oog voor het romantisch-pittoreske van de geruïneerde plekken. Maar vaak overheerste de hoop dat het allemaal toch nog goed zou komen, door de realisatie van een nieuw Palestina, vol joden en Arabieren die zich tot het christendom hadden bekeerd. Soms kwamen de opbrengsten van deze publicaties ten goede aan ziekenhuizen of andere liefdadige instellingen die christenen in Palestina hadden gesticht, vaak in de hoop dat hierdoor de bekering tot het christendom zou worden gestimuleerd.

Een pelgrimage op papier

Een van de eerste negentiende-eeuwse Nederlandse publicaties over het Heilige Land werd geschreven door Abraham des Amorie van der Hoeven, een bekende predikant, tevens hoogleraar aan het remonstrantse seminarie te Amsterdam.⁵ Uitgever Beijerinck had 96 fraaie staal-

platen verworven van Engelse makelij met 'Bijbelsche landschappen naar afbeeldingen, op de plaats zelf vervaardigd'. Dit laatste was nieuw: die afbeeldingen waren niet ontsproten aan de veelal religieuze fantasie van de maker, maar gaven een 'waarheidsgetrouw' beeld van de heilige plaatsen aan het begin van de negentiende eeuw. De uitgever had Van der Hoeven bereid gevonden om bij de gravures 'tafereelen' ofwel toelichtende teksten te schrijven.⁶ Dat de schrijver zelf nooit een voet in het Heilige Land had gezet, was geen probleem. Van der Hoeven stond bekend als een welsprekend kanselredenaar en de uitgever rekende er op dat deze faam voor een goede afzet van de publicatie zou zorgen. De gravures en bijbehorende teksten werden uitgegeven in losse afleveringen gedurende 1838 en 1839. Bij elke gravure werd aangegeven in welke Bijbelteksten de afgebeelde plek werd genoemd. Het geheel werd opgedragen aan Anna Paulowna, de echtgenote van, toen nog, erfprins Willem II. En zo trad Van der Hoeven vanuit zijn studeerkamer op als een verbaal begaafde, vaak poëtische gids, die de gelovigen langs de heilige plaatsen leidde. Dat de reislieder predikant was, verloochende zich niet: volgens de woorden, waarmee Van der Hoeven zijn publicatie opdroeg aan Anna Paulowna, was het doel van deze pelgrimage op papier

om den lezer, door getrouwe afbeeldingen en beschrijvingen, op de gewijden plaatsen rond te leiden, die de tooneelen der Goddelijke Openbaring in de grijze Oudheid waren, of door de voetstappen van Gods eigen Zoon en den arbeid Zijner eerste gezanten verheerlijkt zijn, waarbij ik mij elke gelegenheid heb

ten nutte gemaakt, om in den tegenwoordigen toestand dier landschappen de waarheid der Bijbelsche Geschiedenis en Voorspellingen als met den vinger aan te wijzen.

Enigszins elitair was de uitgave wel. In het 'Voorberigt' benadrukte de schrijver de bijval die zijn voornemen bij 'de vele Godsdienst-vrienden en hoogaanzienlijke personen mogt ontvangen, [zo]dat nauwelijks een beter middel kon worden uitgedacht om voor sommigen, inzonderheid uit de hogere standen, de waarheid der Bijbelsche Openbaring in een helder licht te stellen [...]'. Verder verzekerde de dominee dat zijn toelichtende taferelen een goede basis hadden, want hij had zich kosten noch moeite gespaard om zich terdege in de materie te verdiepen 'door het aanschaffen en raadplegen der beste, oude en nieuwe, Reisbeschrijvingen.'⁷ Inderdaad werd de publicatie een succes. In 1854 en 1855 verscheen zelfs een tweede, vrijwel ongewijzigde druk, ditmaal in boekvorm, waarbij de 96 gravures en teksten werden verdeeld over twee delen.

Een Bijbel-Atlas vanuit de studeerkamer

Van der Hoeven zou niet de enige Nederlander blijven, die een mooi en gewaardeerd boek over Palestina schreef, zonder dit land op dat moment zelf betreden te hebben. Sinds 1832 was in Zwolle een hervormde predikant werkzaam, Gerhard Heinrich van Senden. Deze had een bijzondere belangstelling voor geografie en wist zijn kennis op een beeldende wijze te verwoorden. Zo had hij in 1843 een mooi boekje uitgegeven over zijn reis door Zwitserland onder de poëtische naam *Alpenrozen*. Het werd bejubeld om 'de gemakkelijken en sierlijken stijl', om de teksten die een dichtertelijke geest ademden, maar tegelijk van een hoog aardrijkskundig-wetenschappelijk gehalte waren.⁸ Van zijn dichtertelijke gaven had hij reeds eerder blij gegeven door het publiceren van 'gelegenheidsverzen'.⁹ Met name vorstelijke personen werden door hem bedacht met vele dichtregels ter viering van een heuglijke gebeurtenis. Toen in 1825 prins Frederik der Nederlanden, een broer van koning Willem I, huwde met Louise van Pruisen, schreef Van Senden een feestelijk gedicht, getiteld 'Zur feierlichen Vermählung S.K.H. des Prinzen Friedrich der Niederlande.' De verzen waren, zoals de titel al aangaf, in het Duits geschreven, zodat ook de uit Duitsland afkomstige bruid de verzen goed

kon lezen. Dat de dominee voor de Oranjes warme gevoelens koesterde, bleek wederom toen de jongste zus van Frederik, prinses Marianne, zich in 1830 verloofde met Albert van Pruisen en kort daarna met hem trouwde. Ditmaal vloeiden zelfs twee jubelende gedichten uit de pen van Van Senden, de één voor de verloving en de ander voor het huwelijk, onder de titels 'Zur feierlichen Verlobung der Prinzessin Marianne, K.H.' en 'Zur feierlichen Vermählung der Prinzessin Marianne, K.H.'

Ook nu waren de dichtregels in het Duits, ter ere van de Duitse afkomst van de bruidegom. Ter illustratie volgen hier enkele regels uit laatstgenoemd gedicht, in de toen gebruikelijke, ietwat gezwollen bewoordingen en met veel uitroeptekens:

Heil Euch Beiden! – Gottessegen!	Heil U beiden! – Godes zegen!
Heil Dir, Bräutigam, Dir Braut!	Heil U bruidegom en bruid!
Jedes Herz schlägt Euch entgegen,	Ieder hart klopt Uwentwegen,
Aller Wünsche werden laut.	Aller wensen klinken luid.
Löw und Adler betten nieder	Leeuw en adelaar nestelen teer
Liebend sich in Paphos Hain'	Lief in Venus' zacht struweel
Und die Schöpfung hallet wieder:	Heel de schepping galmt zo weer:
'Diese Lieb' muss glücklich sein!' ¹⁰	'Liefde vall' geluk ten deel!'

Dat, ondanks deze vurige heilwens, met name de laatste regel niet in vervulling zou gaan, kon de dichtende dominee niet voorzien. Dat de prinses in zijn latere leven een bijzondere rol zou vervullen evenmin, maar dit laatste had de dominee wel mede te danken aan zijn kennis en zijn schrijfkunst. Dat deze blijken van dichtertelijke aanhankelijkheid sowieso zeer werden gewaardeerd, bleek wel uit de gouden snuifdoos, horloges, medailles en andere eerbewijzen die de dichter als vorstelijke dank ontving. In 1840 werd hij zelfs benoemd tot Ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw.¹¹

Het zal dominee Van Senden niet veel moeite hebben gekost om de regels in het Duits te dichten. In feite was ook hij Duitser van geboorte. Op 23 december 1793 had hij het levenslicht aanschouwd in Uphusen, een dorpje bij Embden, in het Duitse deel van Oost-Friesland. Omdat de jeugdige Gerhard, evenals zijn vader, dominee wilde worden, begon hij in 1811 een studie theologie te Groningen. Doordat de Pruisische regering hem onder de wapenen riep om Napoleon de genadeslag toe te brengen, besloot Van Senden via zelfstudie zijn opleiding te voltooien,

Prins Albert en prinses Marianne tijdens hun eerste huwelijksjaren. Schilderijen J. B. van der Hulst, 1833 en 1834. Collectie Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau, Den Haag

Linksboven:
Wandkaart van Palestina,
'voor het onderwijs op scholen
en catechisatiën', door
G.H. van Senden, 1837.
Collectie Koninklijke
Bibliotheek, Den Haag

Rechts:
De door Van Senden
samengestelde kaart van
Palestina in zijn Bijbel-Atlas,
1844. Collectie Koninklijke
Bibliotheek, Den Haag

waarna hij in 1815 predikant werd in het Duitse Nenndorf. Een jaar later trouwde hij met een dochter van Oylam, een aanzienlijke koopman uit Embden. Het echtpaar Van Senden kreeg tien kinderen, waaronder drie zoons. De oudste, Everhardus Gerhard, zou advocaat te Zwolle worden, de daaropvolgende, naar zijn vader genoemde Gerhard Heinrich volgde in de voetsporen van zijn vader en werd predikant te Kruisland en Leur. De derde en jongste zoon volgde eveneens een theologische studie. Zoals eerder aangegeven werd Van Senden in 1832 beroepen te Zwolle, waar hij tot aan zijn dood het predikambt zou uitoefenen. Ondanks zijn drukke domineeswerk kon hij het schrijven niet laten. Aanvankelijk publiceerde hij vooral theologische werken,¹² maar steeds meer ontwikkelde hij een nieuwe passie: de Geographia Sacra, de bijbelse aardrijkskunde, de geografie van het Heilige Land. Hij raakte er steeds meer van overtuigd dat 'de regte kennis van het Heilige Land menige tegenwerping oplost en de waarheid van vele [bijbelse] verhalen bevestigt.' Kennis van Palestina was onontbeerlijk 'tot de regte voorstelling der gebeurtenissen op haren grond geschied.'¹³ En dus schreef hij in 1837 voor het onderwijs op scholen en catechisaties zijn *Aardrijkskundige beschouwing van Palestina*, waarbij de toegevoegde nauwkeurige wandkaart van Palestina van groot nut bleek. Geen wonder dat hij kort hierna een vererend verzoek kreeg van de hoogleraar Van der Palm, die bezig was met een Bijbelvertaling. De hoogleraar vroeg Van Senden bij deze vertaling een Bijbelatlas te ontwerpen, een verzoek dat de dominee met groot genoegen aannam. Vol ijver en enthousiasme ging Van Senden aan het werk en bestudeerde vlijtig allerlei bestaande kaarten en beschrijvingen van het Heilige Land en ontwierp met grote nauwgezetheid met eigen hand diverse kaarten, die zowel de historische als de toenmalige toestand weergaven. Bij de kaarten schreef hij tevens een korte verklaring. Het geheel werd als *Bijbel-Atlas* in afleveringen uitgegeven tijdens de jaren 1840 tot 1844 en oogstte veel lof.¹⁴ Bewonderend werd de Atlas een meesterstuk van nauwkeurigheid en fraaiheid van plaatsbeschrijving genoemd.¹⁵ Lovend waren de kritieken ook over de schrijfstijl, want die vertoonde 'geen dorre kronijkachtige optelling van namen, maar korte en levendige uitleggingen, die den lezer bekoren en leven geven aan de dorre trekken op de doode kaart.'¹⁶ Nu hij de smaak eenmaal te pakken had, begon Van Senden eveneens aan

een *Register op den Bijbel-Atlas*, of woordenboek der gewijde aardrijkskunde, een alfabetisch geordende aardrijkskundige beschrijving van de meeste plaatsen in het Heilige Land met hun voornaamste lotgevallen en een opgave van het merkwaardigste dat vroegere en recentere schrijvers en reizigers ervan hebben medegedeeld.¹⁷ De gedrevenheid van de schrijver bij de bestudering en beschrijving van dit land, dat hij zelf nooit met eigen ogen had aanschouwd, werd gevoed door een bijzonder doel. Het was de hoop en het stellige voornemen van de schrijver-dominee om zelf ooit nog eens dit land te bezoeken. 'Daarom moest alles te voren onderzocht en geen stad of vlek, geen bron of beek, geen puinhoop of ruïnegroep vergeten worden, opdat hij eerlang op de plaats zelve te beter zien en juister oordelen kon.'¹⁸ En de vervulling van die wens kwam uit een onverwachte hoek en veel eerder dan de dominee had verwacht:

Met het voornemen dier reis dweepte hij, en toen hij de volbrenging nog verre waande werd zij eensklaps nabij gebragt. [...] hare Koninklijke Hoogheid de Princes Marianne der Nederlanden, eene reis naar het Heilige Land willende ondernemen, verzocht den heer van Senden, om haar als geestelijke en aardrijkskundige te vergezellen. Alzoo werd zijn vurigste wensch onverwacht vervuld en dankbaar aanbad hij er Gods goede Voorzienigheid in.¹⁹

Boven:
Portret van dominee G.H. van Senden. Schilderij onbekende kunstenaar, ongedateerd.
Foto RKD/IB, Den Haag

Onder:
Bethlehem. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1854.
Collectie auteur

Hernieuwde contacten

De verzen vol heilwensen, die Van Senden in 1830 had gedicht voor het huwelijk van prinses Marianne en prins Albert, hadden bruid en bruidegom niet het gewenste geluk gebracht, integendeel. Ondanks het feestelijke begin werd het huwelijk van Marianne en Albert een ongekende tragedie. Was het tamelijk barse en militaristische Pruisische hofleven voor Marianne al moeilijk wennen, erger was dat Albert onbekommerd doorging met zijn amoureuze avontuurtjes met kamermeisjes en andere vrouwen. Hij ontpopte zich als een tamelijk onbehouden, lichtzinnige boemelaar, die vooral van het leger en de jacht hield. Marianne, die gewend was haar mening niet onder stoelen of banken te steken, gaf openlijk blijk van haar afkeuring en eiste huwelijksrouw van Albert. Al snel ontstond een verbeterde sfeer van ruzie en twist tussen de jonggehuwden. Albert vond dat hij als prins recht had op zijn plezierijtjes en dat zijn vrouw daar maar mee moest leren leven. Dat was in Europese hofkringen toch niet ongebruikelijk? Stuitend vond hij het dat zo'n bekrompen Hollandse prinses hem, een Pruisische prins, hardop de les durfde te lezen. Voor de kunstzinnige inslag van zijn vrouw had hij weinig belangstelling en haar godsdienstige betrokkenheid stoorde hem. De door de echtelieden

gewenste scheiding stuitte op bezwaren van de vorstelijke families, die vonden dat een dergelijke blamage hun aanzien teveel zou schaden. De spanningen tussen de echtelieden liepen echter zo hoog op dat in december 1844 een scheiding van tafel en bed werd overeengekomen, waarna vijf jaar later, op 28 maart 1849, de officiële scheiding alsnog werd uitgesproken. Ondertussen besloot Marianne, door de erfenis van haar ouders schatrijk geworden, haar heil voorlopig vooral te zoeken in reizen, naar haar bezittingen in Silezië, maar ook vooral naar het zonnige, vrolijke en kunstzinnige Italië. Tevens kocht zij in 1848 de Voorburgse buitenplaats Rusthof, om zo wat dichterbij haar Haagse Oranjefamilie te kunnen verblijven. Zij hoopte vurig dat dit fraai gelegen buiten met zijn schaduwrijke bomen en koele vijvers haar de rust zou verschaffen die de naam beloofde en dat zij met haar minnaar Johannes van Rossum een nieuwe toekomst zou kunnen opbouwen. Van haar feestelijke, welhaast glorieuze intocht in Voorburg, op 8 mei 1848, gaven de toenmalige kranten uitbundige verslagen.²⁰ Hier, op Rusthof, werden door Marianne de oude banden met dominee Van Senden weer aangehaald. Hij wist van haar huwelijksproblemen, maar ook van haar toenemende belangstelling voor religieuze zaken. De Bijbelkennis en de godsdienstige gedrevenheid van Van Rossum hadden diepe indruk gemaakt op Marianne en mede door hun veelvuldige gesprekken veranderde Marianne steeds meer van een frivole, ietwat wispelturige prinses in een diepgelovige vrouw die houvast zocht in bijbelse waarheden. Over de hernieuwde contacten met de prinses zou Van Senden later het volgende schrijven:

Toen zij, de eenige en zo algemeen geliefde dochter van den *Eersten* Willem, zich in het huwelijk verbond, had ik van mijn gevoel doen blijken door eenige dichtregelen in het Hoogduitsch, welke met veel welgevallen door H.K.H. en Prins Albert werden opgenomen. Innig had ik meermalen gedeeld in de treurige wending van haar lot, dat de schoonste verwachting, die het leven Haar spelde, in de grievendste teleurstelling deed eindigen. Toen zij in het jaar 1847²¹ zich te *Voorburg* vestigde en daar in stille afzondering leefde, was ik met de Vorstin in briefwisseling gekomen; het was vooral de Godsdienstige richting van Haren geest, welke die correspondentie onderhield. Meermalen mocht ik de eer hebben, van H.K.H. op haar buitenverblijf te bezoeken.

*De buitenplaats Rusthof te Voorburg.
Litho P. J. Lutgers, 1855.
Collectie Gerard Duijvestein*

Bij elke ontmoeting met Haar wist zij mij in het onzekere te laten, of ik meer moest bewonderen de grootheid van hare talenten, of de zielskracht, waarmede zij het vermogen der tegenspoeden trotseerde.²²

En die tegenspoed ondervond de prinses nog steeds in grote mate.

Een anonieme pleitbezorger voor een gescheiden prinses

Het enthousiaste onthaal in Voorburg kon niet geheel verhullen dat Marianne ook in Nederland de nodige kritiek ondervond. Zelfs haar Oranjefamilie gaf haar niet de steun die zij had verwacht. Vandaar dat een niet bij name genoemd persoon het nodig achtte voor de prinses een lans te breken, kort nadat zij naar Voorburg was gekomen. Hij publiceerde in 1849 via J.B. Sijbrandi te Amsterdam een geschriftje van 23 pagina's onder de titel *Het verblijf van Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Albert van Pruisen op Rusthof, onder Voorburg*. De schrijver, die anoniem wenste te blijven,²³ was duidelijk verbolgen over de kritiek op de prinses en hij achtte het zijn taak haar te verdedigen, door 'de pen op te nemen' en te wijzen op haar vele verdiensten: zo vergrootte zij de welvaart van de Voorburgers door haar inkopen, ging trouw in Voorburg ter kerke, gaf gul aan armen en behoeftigen en voldeed aldus aan het christelijke hoofdgebod van naastenliefde! Het is niet ondenkbaar dat de anonieme auteur niemand minder dan dominee Van Senden was. Hij was persoonlijk betrokken bij het wel en wee van de prinses en de voor zijn geschriften zo kenmerkende poëtische bewoordingen zijn opvallend aanwezig, evenals de kennis van het godsdienstige privéleven van de prinses.

De achtste en negende Mei van het verloopene en in den Oceaan des tijds weggezonden jaar 1848 waren voorzeker twee der schoonste dagen van den ganschen jaarkring.

Aldus begon de anonieme schrijver zijn betoog, waarna hij vervolgde:

De ontluikende natuur vertoonde zich toen in haar schoonste en prachtigste gewaad. [...] in bosschen en langs de wegen trof men op die dagen een schier ontelbaar aantal wandelaars aan, om de groote werken van den Schepper in oogenschouw te nemen [...] om met volle teugen uit den levenskelk der verjongde natuur te drinken, en volop te genieten van al wat de aarde bekoorlijks opleverde. Inzonderheid was dit genot ook aan de

ingezetenen van Voorburg, in de nabijheid van de residentie beschoren. [...] Maar de 8 en 9 Mei overtrof toch de stille drukte van alle Meidagen. [...] H.K.H. Prinses Albert van Pruisen zou op dien dag haar aangekocht buitengoed Rusthof betrekken. Men vertelde het met blijdschap, het ging van mond tot mond door het gansche dorp, en spoedig klonk het door het geheele land. Prinses Marianne [...] zou weder den vaderlandschen grond tot hare verblijfplaats kiezen, en niet meer te Berlijn, niet meer aan het meer van Como in Italië, niet meer in Silezië haar verblijfplaats hebben. [...] Zij zou weder duurzaam den vaderlandschen grond bewonen, den grond, door hare vaders aan de dwingelandij ontrukkt. [...] De hemel scheen zich met de vreugdekreten van de ingezetenen te vereenigen, en alzoo de schoonste harmonie daar te stellen.

Volgens de schrijver ontpopte de prinses zich als een voorbeeld voor velen door haar vrome instelling en haar plichtsgetrouwe kerkgang. Ook haar dagelijkse godsdienstoefening op Rusthof was voorbeeldig.

Wij hebben nog meer redenen, om H.K.H. als een voorbeeld aan te prijzen. Werpen wij tot dat einde eenen blik in huis en woning, in de binnenkamer. [...] Iederen morgen wordt daar de huiselijke godsdienst uitgeoefend. Daar wordt uit de Heilige Schrift, uit de openbaring van God aan den mensch, uit den Bijbel, voorgelezen, aan allen, die tot het huis behooren.

*Jeruzalem vanaf de Olijfberg.
Gravure in A. des Amorie van
der Hoeven, 1854.
Collectie auteur*

Linksboven:
*Jacobus Hartman, in 1849
 aangesteld als hofmeester
 van prinses Marianne.
 Schilderij, ongedateerd.
 Particuliere collectie.*

Rechtsboven:
*Het raderstoomschip
 'Willem de Eerste'.
 Aquarel J. Spin, 1837.
 Collectie Nederlands
 Scheepvaartmuseum
 Amsterdam.*

Midden:
*Volgepakte kamelen in
 Palestina. Litho naar een
 tekening van D. Roberts, circa
 1849. Particuliere collectie*

Tot slot volgde de belangrijkste troef in het hele betoog: Het heeft voorzeker ieders aandacht tot zich getrokken, dat H.K.H. minder den omgang van de aanzienlijken uit den lande zoekt, minder hulde wenscht te bieden aan rang, edele geboorte, rijkdom of aanzien [...]. Zij zoekt geen schitterende grootheid, zij verlangt geen aardse huldebetooning. [...] Neen, het zijn de armen en onbekenden bij de wereld die hare aandacht in het bijzonder tot zich trekken. [...] Genoeg zij het, met een woord te vermelden, dat zij het hoofdgebod des Christendoms, de liefde, in volle toepassing brengt en betracht.

De pelgrimage van 'een ongelukkige Vorstin'

Terwijl dominee Van Senden druk bezig was met zijn *Bijbel-Geographisch Woordenboek*, ofwel het *Register* op de zojuist voltooide *Bijbel-Atlas*, groeide bij hem het verlangen om met eigen ogen al die plekken te aanschouwen die hij zo deskundig had beschreven. Jaloers was hij op elke vogel die bij het naderen van de winter naar het warmere Palestina vertrok en 'daar dan rondvliegt over streken der oudheid, - maar welke het hem niet baat te zien; en daar dan nederzit op bouwvallen, - maar welker belang hij niet kent.'²⁴ Helaas ontbrak het de dominee aan de middelen om op korte termijn zijn diepste wens te realiseren. Maar ineens was daar de prinses die de dominee schreef over haar plan voor een reis naar het Heilige Land. Van Senden overwoog aan te bieden met haar mee te gaan, maar wilde zich niet opdringen.

Zoude het te verwonderen geweest zijn, wanneer ik, [...] er toe gekomen was, om mijn antwoord op Hare mededeeling van het grote reisplan hoofdzakelijk te doen bestaan in een verzoek van deel te mogen hebben aan dien togt? En toch, ik deed het niet; met geen woord zelfs gaf ik mijn hartsverlangen te kennen. [...] Eerst nadat er weken waren voorbij gegaan, vernam ik weder van de reis. Het was nu bij monde van de Prinses zelve. Zij zegt mij, dat zij mij mede heeft begrepen in haar plan; dat zij binnen zes weken de reis wil aanvaarden; zij verzoekt mij, Haar als Geestelijke en Aardrijkskundige te vergezellen.²⁵

Nadat hij diverse praktische zaken had geregeld, waaronder vervanging voor zijn 'predik- en herderlijk werk' in zijn Zwolse gemeente, kon hij volmondig ja zeggen tegen de uitnodiging, temeer omdat de dominee er Gods besturing in zag, ook voor de ongelukkige Marianne: 'Zoo gaf

ik mij geheel over aan den Goddelijken Leidsman; zijn dienaar wilde ik wezen ook daar, waar Hij mij, ten behoeve van eene ongelukkige Vorstin, er toe mogt bestemd hebben, die te zijn.' Zou de dominee er van hebben geweten dat de pelgrimage ook een camouflagereis was, die voor het grote publiek moest verhullen dat Marianne in verwachting was van een kind van haar minnaar Johannes van Rossum en dat de reisdatum zo was gekozen dat het kind ergens halverwege de route geboren zou worden? Ongetwijfeld was de dominee ook meegevraagd om dit buitenechtelijke kind kort na de geboorte te dopen, want voor de gelovige ouders was dit kind uit liefde geboren en deel van Gods Koninkrijk. Marianne had eerder dominee Van Oosterzee gevraagd om haar te vergezellen, maar deze had de uitnodiging 'tot zijn leedwezen'

niet aanvaard.²⁶ Wilde hij zijn vingers niet branden aan zo'n gevoelige zaak of waren voor hem de praktische problemen te groot? Op 2 juli 1849 ging Marianne aan boord van het stoomschip Willem I met haar gezelschap van 12 personen, onder wie dominee Van Senden, bibliothecaris Johannes van Rossum en diens broer Dirck, Mariannes boekhouder Jan Dirk Peletier, haar hofmeester Jacobus Hartman, enkele niet nader aangeduide heren Bolle, Stoppfel en Van Dijk en een hofdame. Het verhaal gaat dat ook Mariannes oude vriend dominee Van Laak uit Maastricht de reis heeft meegemaakt, maar dit wordt door geen enkele bron bevestigd.²⁷ Van Senden had het voor de reis niet beter kunnen treffen. Prinses Marianne was goed op de hoogte met voor die tijd moderne vervoersmogelijkheden als stoomtrein en stoomboot en, wat minstens zo belangrijk was, zij beschikte over de benodigde royale geldmiddelen. Dit laatste was uitermate plezierig, mede omdat de reis bijna 13 maanden zou duren, veel langer dan aanvankelijk gepland.²⁸

Berichten van een verre reis

Toenmalige kranten, zoals het Dagblad van Zuid-Holland en het Dagblad van 's-Gravenhage, berichtten uitvoerig over het verloop van de reis, die voerde langs diverse kustplaatsen in Frankrijk, Portugal, Spanje en Italië naar Egypte en van hieruit naar Jaffa, waar het gezelschap het Heilige Land betrad, voor een mooie rondreis, met Jeruzalem als hoogtepunt.²⁹ Veel gegevens over de reis werden vastgelegd in het dagboek dat Peletier tijdens de tocht bijhield, evenals zijn medereiziger Hartman dit deed.³⁰ Elk dagboek is een bijzonder ooggetuigenverslag uit de eerste hand. Mariannes hofmeester Jacobus Hartman was zeer bedreven in de vechtkunst, zodat hij mede als bewaker van Marianne aan het reisgezelschap was toegevoegd.³¹ Hij was duidelijk geen geoefend schrijver en moeilijke woorden als 'quarantaine' en 'cavaleristen' noteerde hij in zijn dagboek simpelweg zoals hij ze ongeveer uitsprak, dus als 'carreteine' en 'kaffelderisten.' Maar zijn beschrijvingen van gebeurtenissen, merkwaardigheden, dorpen, mensen, dieren en bloemen zijn er niet minder boeiend door. Zo schreef hij bij aankomst in Alexandrië:

Het gezigt is vreemd voor ons [...]. Het zijn meest zwarte en slave [...]. [...] het vreemde gezigt: al die zwarte mensen met

die vreemde kleding met anderende soort van ruime broeken, ook differente soorten van sluijers en mantels om roode mutse met groote dikke kwaste of zogenaamde tullebanden op het hoofd [...]. Onze goederen wierden alle op kamelen geladen, dan gaat de kameel leggen, dan laaije de slaaven aan bijde zijden de goederen op een soort zadel [...] wanneer zoo een kameel gepakt is dan staad het geduldige dier op, dan is het of men tegen een berg op kijkt [...].

Opmerkelijk is dat Hartmans dagboek eindigt bij de aankomst te Jaffa ofwel Joppe. Het gebouwtje waarin het gezelschap vijf dagen in quarantaine moest blijven, beschreef hij als 'een paardestal, ja zelfs nog minder.' Op voorspraak had de prinses met haar kamenier een 'klein gemeen kamertje gekreegen, ook de heeren maar het waren tog maar hokken.' Toch was de pret er niet minder om: 'Wij hebben

Palestina in de tijd van Mariannes rondreis. Kaart uit Stieler's Hand-Atlas, 1844, bijgewerkt in 1851. Collectie auteur

vroolijk die dagen onder malkander doorgebracht omdat wij aan niets gebrek hadden.’ Voor het vertrek naar Jeruzalem werden eerst nog enkele bezienswaardigheden bekeken, bij een rit door de nauwe vuile steegjes van Joppe, ‘te paart [...] met haar Koninklijke hoogheid de prinses aan het hoofd’. Bij terugkeer ‘waren onze goederen op de paarden beladen, waarvan wij Joppe verlaaten hebben’, aldus de laatste woorden van Hartmans dagboek. Waarom Hartman hier met zijn notities stopte, is niet bekend.

De tweede die een dagboek bijhield was Jan Dirk Peletier.³² Hij was boekhouder bij de prinses en afkomstig uit Den Haag. Peletier schreef zijn dagboek in een fraai handschrift en met een even keurig taalgebruik, zoals een goede klerk betaamde.³³ De bijna 400 bladzijden bevatten nauwkeurige gegevens over de reisroute en de bezochte plaatsen, per dag genoteerd. In tegenstelling tot Hartman, die de reis slechts gedeeltelijk beschreef, bestrijken Peletiers notities de gehele reis tot en met de thuiskomst. Aardig zijn ook de mededelingen die Peletier deed over de andere reizigers in het gezelschap. Onder hen bevond zich Dirck, de broer van Johannes van Rossum. Nauwgezet noteerde Peletier vrijwel iedere reisdag wel een of andere bijzonderheid. Zo beschreef hij hoe in augustus de verjaardag van Johannes van Rossum werd gevierd met een groots vuurwerk. Dit vuurwerk was een geschenk van Bertus Keijzer, zwager van Johannes van Rossum en tevens hofferier van Marianne. Opmerkelijk is ook de aandacht die op 9 september werd geschonken aan de verjaardag van ‘Mevrouw Van Rossum’, nog steeds de officiële echtgenote van Johannes en de zuster van hiervoor genoemde Bertus. Vanaf het vertrek op 2 juli 1849 uit Voorburg, zou de reis, volgens het dagboek, precies 55 weken duren. De laatste bladzijden beschrijven hoe het gezelschap uiteindelijk vanuit Marseille per spoor terugkeerde via Parijs naar Antwerpen, dan met de boot naar Rotterdam om vervolgens ‘met snelle postpaarden’ ’s avonds laat op 22 juli 1850 weer op Huize Rusthof aan te komen. Het dagboek eindigt met een terugblik op de avontuurlijke reis, een dankzegging aan God en een loflied op het vaderland.³⁴

Ook de brieven die dominee Van Senden vanuit diverse plaatsen verzond aan zijn kinderen en een enkele bekende, zijn zeer informatief en laten iets proeven van de christelijke bewogenheid en de dankbare stemming,

maar tegelijk getuigen zij ook van diverse problemen die zo’n verre reis meebracht. De meeste geografische informatie is te vinden in het boek dat dominee Van Senden, geheel volgens de verwachting, na zijn terugkeer publiceerde en waar velen ‘reikhalzend’ naar hadden uitgekeken.³⁵ Dat ondanks het door velen betreunde vroegtijdig overlijden van de dominee het tweede deel alsnog verscheen, was te danken aan zijn zoon, die zijn vaders levenswerk zo goed en zo kwaad als dat ging, voltooide. Hierna zullen de brieven van dominee Van Senden ter sprake komen.³⁶ Daarna zal ook nog kort iets worden geschreven over het boek dat hij over zijn reis publiceerde.

De brieven van dominee Van Senden

Een brief vanuit Sicilië

Zo’n drie maanden na het vertrek uit Amsterdam schreef Van Senden vanuit Palermo de eerste brief aan zijn zoon Gerhard, die predikant te Kruisland bij Steenbergen was. De brief, een kopie van een schrijven aan ene juffrouw Wicherlink, is gedateerd 9 september 1849. De inhoud is duidelijk voor meerderen bedoeld want de dominee verzoekt de brief zoveel mogelijk door te geven aan eenieder die er belangstelling voor heeft. Van Senden schrijft dat in de avond van 26 augustus het schip, geheel volgens plan, in de Baai van Palermo bij Sicilië voor anker ging.³⁷

Palermo was als uitstekend punt van den beginne aan opgenomen geweest in de Reislijn der Prinses; zelfs langer dan elders op de heenreis naar Palestina zoude te Palermo worden vertoefd. Men wilde er blijven - , ook om brieven te wachten. Inderdaad verdient deze stad, dat men haar bezoekt, en als zij bij het eerste gezigt treft, zij blijft op den duur meer en meer boeijen.

Geen wonder dat de brief een uitvoerige beschrijving van de stad bevat. Met name de Passagiato wordt geroemd als ‘de schoonste wandelplaats der stad’, schitterend en breed aangelegd met een fleurig plantsoen en schaduwwijke bomen. ‘Overdag zijn er niet veel mensen op de Passagiato maar met het vallen van den avond begint de luister van dit plekje. Een veertigtal gaslantaarnen herscheppen den avond in den dag, en alles stroomt naar dit plekje.’ Wel staat de dominee even stil bij de ‘verschrikkelijke revolutietooneelen’ die de stad en de rest van Sicilië onlangs hadden getroffen. Vandaar dat het

nu gemakkelijk was een hotel te vinden, want de meeste reizigers meden het eiland uit vrees voor nieuwe onlusten. Recentelijk waren nog 38 Maltanezen gefusilleerd omdat zij hadden gemalen zonder de opnieuw ingevoerde belasting te voldoen. Maar onbevreesd werd door het gezelschap de Monte Pellegrino beklommen en de merkwaardige kerk van de heilige Rosalia bezocht. Ook werd een tochtje gemaakt naar Monreal met de 'prachtige cathedrale die Roger de Noorman hier bouwde'. Uiteraard werd ook het klooster der Benedictijnen te St. Montino aangedaan, waar de gifbeker van Socrates werd bewaard. Weer terug in Palermo viel het Van Senden op dat er ook veel 'wansmaak' in de stad was en het leven zich vooral op straat afspeelde vol naakte kinderen, zwarte varkens en veel geschreeuw van verkopers. Van jong tot oud hield men zich bezig met een bijzondere hobby: elkaar vlooiën. En 'bij gebrek aan menselijke wezens' werd deze lief-

hebberij ook op katten en honden beproefd. 'Vandaar dat de fabricatie in kammen een zeer bloeiende tak uitmaakt der industrie.' Aan het eind van de brief trekt Van Senden een duidelijke conclusie: 'Palermo's natuur en ligging is schoon; waren de menschen maar beschaafder en gelukkiger.'³⁸

De dominee zou overigens iets meer dan twee maanden op Sicilië blijven. Opmerkelijk is dat de dominee in zijn brieven naar huis met vrijwel geen woord rept over deze periode. Uit het dagboek van Peletier is bekend dat het gezelschap op 8 september 1849 weer aan boord ging en dat de prinses, met Johannes van Rossum, dominee Van Senden en een hofdame een dag later 'uitstapte' te Cefalu. Peletier was ook even meegegaan naar dit aan de noordkant in het midden van Sicilië gelegen plaatsje, 'omdat er gelegenheid gezocht moest worden eens logements, en daarna geschikte rijtuigen omdat de reis

*Het eiland Sicilië.
Aan de noordzijde, in het
midden, ligt Cefalu.
Kaart uit Stieler's Hand-Atlas,
1860. Collectie auteur*

vandaar naar Catania door de hoofdpersonen over land zoude gedaan worden.³⁹ Terwijl het kleine gezelschap met de 'hoofdpersonen' in Cefalu bleef, ging Peletier weer terug aan boord en voer met de anderen naar Catania aan de oostkant van het eiland, om hier te wachten op genoemde hoofdpersonen. Ondertussen werd de Etna beklommen en werden kleine tochtjes in de omgeving gemaakt. Eerst op 13 november arriveerde een schip uit Messina, iets ten noorden van Catania, met aan boord de prinses en haar twee heren-begeleiders. Peletier en zijn reisgenoten kregen de opdracht om zich weer bij de prinses te voegen, en zo gezamenlijk de reis te vervolgen via Malta naar Alexandrië. Opmerkelijk is dat noch in de dagboeken, noch in de brieven de zwangerschap van de prinses wordt gesignaleerd, laat staan besproken. Over de kleine Johannes Willem, die 30 oktober 1849 te Cefalu ter wereld kwam, werd met geen woord gerept, terwijl dominee Van Senden ongetwijfeld dit buitenechtelijke kind van Marianne en Johannes van Rossum heeft gedoopt. Hooguit suggereerde de dominee, dat door ziekte

hier en daar het verblijf langer duurde dan gepland. Zo schreef hij in een brief aan een collega:

Wij hadden ons voorgenomen Sicilië niet voorbij te varen. [...] In de reisplannen lag geenszins een zoo lang vertoeven op de vermelde plekjes, maar zeeziekte en ongesteldheid dreven ons er henen of deden ons er langer blijven.⁴⁰

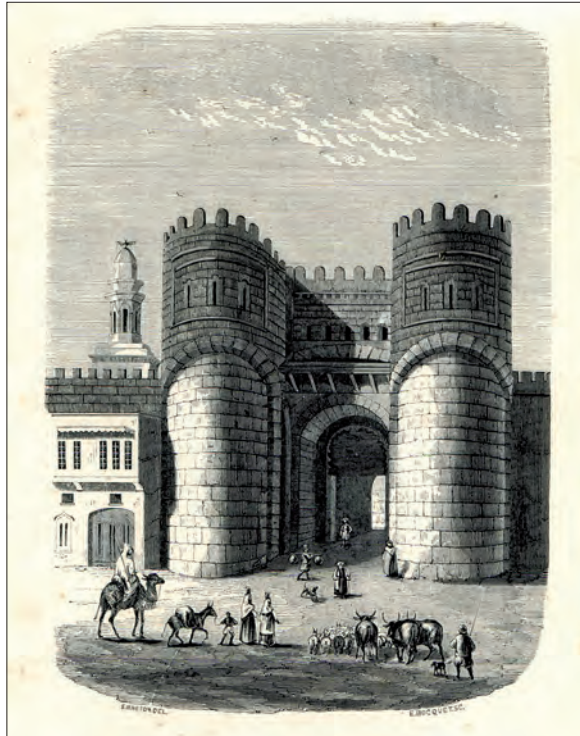
Maanden later werd op de terugweg wederom Sicilië aangedaan. Ongetwijfeld heeft Marianne toen haar pasgeborene opgezocht, maar ook daarover zwijgen alle bronnen. De kleine Johannes Willem zou voorlopig achterblijven op het eiland. Eerst later werd hij opgehaald om vanaf dat moment openlijk aan de wereld getoond te worden. Onbekend is of de dominee wel erg gelukkig was met deze openheid. Zo kwam ook een minder stichtelijk geacht aspect van zijn veelgeprezen pelgrimage naar het Heilige Land aan het licht: een buitenechtelijke geboorte, waarbij hij de begeleider was van de dame in kwestie en vermoedelijk zelfs het kind had gedoopt! Uit het vervolg zal blijken dat de dominee niet veel tijd werd gegund om zich hierover zorgen te maken.

Linksboven:
Kaart van Egypte, ten tijde van Mariannes bezoek. Kaart D.J. Scherer, 1848. Collectie auteur

Linksonder:
De piramide en sphinx te Gizeh. Litho in J. Westrik, 1870. Collectie auteur

Midden:
Toegangspoort van Cairo. Gravure naar een tekening van E. Breton, circa 1850. Collectie auteur

Rechts:
De piramiden van Gizeh. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

Brieven vanuit Egypte

De tweede brief die aan zoon Gerhard werd geschreven, verstuurde de dominee op 17 december 1849 vanuit Caïro. Hij beschreef daarin dat ze op 3 december vanaf Malta waren 'opgestoomd' en na een voorspoedige reis vier dagen later waren aangekomen in Alexandrië.⁴¹ Hier wachtte de dominee direct werk, want zo meldde hij: 'het kind van de Nederl. vice-Consul lag wachtende op mijn komst, ten einde gedoopt te worden. Dit is op Zondag den 9 geschied; de Prinses heeft het kind ten doop gehouden.' Drie dagen later werd vanuit Alexandrië over de

Nijl naar Caïro gevaren, met een stoomboot die door het Egyptische Gouvernement aan de Prinses ter beschikking was gesteld. Op de 15de december had het gezelschap zich vroeg in de ochtend op pad begeven naar de piramides waarbij de dominee zich had voorgenomen 'niet alleen in het binnenste van Cheops door te dringen, maar ook het toppunt van haar te beklimmen'.⁴² Op 15 december had Van Senden een brief van Gerhard ontvangen, deze vluchtig doorgelezen en een zorgvuldige lezing bewaard voor een minder druk moment. Dat moment was nu aangebroken. En met duidelijk gevoel voor theater beschreef de dominee hoe hij, gezeten aan de voet van de piramides, in de brief las dat zoon Gerhard zijn geliefde Crisje eindelijk een huwelijksaanzoek had gedaan, dat zij ja had gezegd, evenals haar voogd en oom Cramerus te Lisse.⁴³ Was zo'n huwelijkskeus al een unieke gebeurtenis, 'geheel eenig is het dat de Vader aan den voet der piramiden het berigt daarvan ontving', aldus de blij veraste dominee. Het hele gezelschap, dat bij de piramides aan de maaltijd zat, deelde in de vreugde, betuigde zijn deelneming, hief de glazen en bracht een toast uit op het jonge stel in Nederland. Vooral de prinses reageerde volgens Van Senden zeer gevat, wees op de eeuwenoude piramiden en 'zinspeelde bij de betuiging der deelneming op de onwrikbare vastheid van die ontzagwekkende gevaarten, die zich naast ons verhieven. Eeuwig zeiden men, zij hunne liefde, gelijk deze eeuwige piramiden!' Met zoveel historische verwijzingen was het sowieso een aangrijpende tocht: 'Het is mij onmogelijk den indruk te beschrijven, dien eerst Alexandrië, dan de Nijl en eindelijk Kairo op mij maakte. De piramiden, de Nekropolis en de Sphinx hebben mij nog dieper getroffen.' Kort daarna werden alle voorbereidingen getroffen voor de tocht door de woestijn over el Arish naar Gaza, een tocht die de Israëlieten ook maakten toen zij uit Egypte wegtrokken naar het beloofde land Palestina. Volgens de geraadpleegde Sjeik vereiste die woestijnreis zo'n 30 à 40 kamelen, een kostbare zaak dus. 'Gelukkig', aldus de dominee, 'dat de Prinses over groote middelen kan beschikken; voor een matig fortuin zoude alleen de reis door de woestijn een volslagen ruïne zijn.' Jammer alleen dat er zo weinig tijd was voor studie, de dominee had het ongelukkige gevoel nu alleen maar 'te vegiteren'. Hij troostte zich met de gedachte dat hij zich in ieder geval goed had voorbereid

en daarbij ook Egypte uitvoerig had bestudeerd. Dat Gods wegen vaak onvoorspelbaar en ondoorgroendelijk zijn, bleek enkele dagen later. Hadden de Israëlieten er wel 40 jaar over gedaan om de barre woestijntocht te volbrengen, de prinses en haar gezelschap zouden er in het geheel niet komen. Op 6 januari 1850 schreef een teleurgestelde Van Senden vanuit Alexandrië aan zoon Gerhard:

Reeds was alles voor de woestijnreis tot de watervaten toe, gekocht, toen eensklaps de Prinses een terreur panique voor de woestijn overviel, zoodat ik het ongeraden achtte er sterker op aan te dringen. Alléén de verantwoordelijkheid op mij te nemen voor al hetgeen konde gebeuren wilde en mogt ik geenszins. Zoo zijn wij, na de piramide van Sakharah, de ruinen van Memphis en Heliopolis [...] bezocht [...] te hebben van Kairo weder de Nijl afgedaalt en verder door het Kanaal in Alexandrie terug gekomen. [...] Wij wachten nu op een Boot van het gouvernement, die ons te Jaffa aan wal zal zetten. Die boot moet eerst van Konstantinopel retourneren.

Bij het vertrek uit Zwolle had de dominee een indrukwekkende 'afscheidspraak' gehouden, die in druk was uitgegeven. Aan het einde van de brief informeerde Van Senden ietwat nieuwsgierig of er in de pers al recensies waren verschenen over deze preek, of over zijn *Bijbel-Atlas*.⁴⁴

Een brief vanuit Jaffa

Uiteindelijk kon het gezelschap op 11 januari met 'de Rijksstoomboot Reshid van 165 paardekracht' vertrekken. Dat de prinses kort daarvoor een 'zwarten jongen' had gekocht op de slavenmarkt van Alexandrië werd door Van Senden niet genoemd in zijn brieven. Zowel Peletier als Hartman vermelden dit wel in hun dagboek, evenals de vreugde van de jongeling, omdat 'hij in zulke goede hande was gevallen'.⁴⁵ Op 13 januari werd Jaffa bereikt. De eerste indrukken werden door Van Senden vastgelegd in een brief van 13 januari 1850, geschreven aan zijn 'Geliefde kinderen' op het moment dat de kust van Palestina opdoemde:

Met een onbeschrijfelijk gevoel vervulde mij het eerste gezicht van de kust, die ik met den zonnenopgang zag van het Voorgebergte Karmel af tot het zuidelijk eind of Gaza toe. Het gebergte Efraim en Juda vormde hoog de bogtige gezigtlijn met zijn kruinen.

Bloemen geplukt en gedroogd in het Heilige Land en daarna opgeplakt in een souvenir-album, eind negentiende eeuw. Collectie auteur.

Aan land gaan was een gevaarlijke onderneming, gezeten in een sloep die tussen een nauwe doorgang van puntige klippen door moest laveren, terwijl ‘de wind sterk waaide en de golven hoog gingen.’ Heel Jaffa was uitgelopen om de aankomst van het vorstelijke gezelschap te aanschouwen. Maar eerst moesten de reizigers, volgens de toen geldende regels, vijf dagen in quarantaine. Meestal werd zo’n gezelschap dan in een krot of aftands gebouwtje ondergebracht, maar met het oog op de prinses was er een speciaal onderkomen geregeld: ‘De hoge rang van onze medereizigster had de autoriteiten hier tot een buitengewonen maatregel doen overgaan, om een afzonderlijk huis tot ons Quarantainehuis af te zonderen.’ Die quarantaine was natuurlijk vervelend saai maar dankbare blijdschap overheerste:

De ééne voetstap op Palestina’s met reikhalzend verlangen begeerden bodem heeft mij in eene stemming van dank aan God en blijdschap des harte verplaatst, die zich ook 5 dagen opsluiten in een duister hok gaarne zoude getroosten.

Dat prinses Marianne de eerste Oranje was die voet op Heilige bodem zette, liet de dominee onvermeld.⁴⁶

Brieven vanuit Jeruzalem

In Jaffa werden voor de komende rondreis door Palestina 12 rijpaarden, 20 lastpaarden en 2 kamelen gehuurd.

In de vroege ochtend van 17 januari vertrok de karavaan door het Sarondal naar Ramleh, onderweg genietend ‘van de Orange en Citroenboomen, welke beladen waren met vrucht. [...] De lieflijkste bloemen stonden open met geurige kelken, onder welke vooral de Anemone’, aldus de eerste brief vanuit Jeruzalem, die Van Senden op 28 januari 1850 via zijn oudste zoon Everardus zond aan zijn kinderen. Ramleh was volgens de dominee het oude Arimathea. Verder ging het via Lydda, Lud en Latrun door de bergkloof Wady Ali, die het beste vergeleken kon worden met het Höllental in het Duitse Schwarzwald.

Het was voor Van Senden een soort feest der herkenning van al die plekken die hij in Nederland had beschreven: ‘al die dorpen en gehuchten waren als oude kennissen, daar ik bijna, zonder navraag, hunne namen kon noemen’, zo schreef de dominee enkele dagen later aan zijn collega, dominee Sannes.⁴⁷ In Kurieeth Enab, het oude Kirjath-Jearim, werd overnacht. De derde dag naderde het gezelschap Jeruzalem, maar het plan om deze Heilige Stad als devote pelgrims binnen te treden, viel volledig in duigen. Het Turkse bestuur had namelijk bevolen ‘de hooge Reizigster met alle eerbetoen die slechts mogelijk kon zijn, te ontvangen.’⁴⁸ Dit was eigenlijk al op weg naar Ramleh merkbaar geweest: ‘Elk dorp dat wij passeerden, zond ons zijnen Sheik tegemoet, die hulde bracht aan de Vorstin.’ En daar bleef het niet bij:

De Dragoman [tolk] van den Engelsche Consul te Jeruzalem kwam met zijne Janitsaar ons tegen op den weg van Ramleh naar Kirjath-Jearim, terwijl de Consul van Jaffa met zijnen Dragoman en Janitsaar van zijne stad uit, ons reeds had vergezeld. Doch naauwelijks daagde de morgen te Kirjath Jearim, of een 50 tal ruiters, gezonden van den Pascha van Jeruzalem, stond voor ons huis [...] Eer wij vertrokken daagde een anderen stoet op. Het waren Heeren en Dames uit Jeruzalem, de Consul aan het hoofd. Met die allen werd de togt voortgezet [...].

En zo werd de intocht te Jeruzalem, in plaats van ingetogen, een uitbundige ontvangst:

De geheele hoogte voor de poort, de Gihon, was bedekt met menschen. Ik mag het getal begrootende, van meer dan 3000 spreken. En voor de poort stond de burgerwacht van Jeruzalem om ons binnen te brengen en te geleiden naar ons hotel.

De Vorstin wilde dat ik aan Hare regterzijde zoude rijden en de Secretaris [Johannes van Rossum] aan Hare slinker. Zoo ging het de straten door, die opgevuld waren met menschen, welke op de daken geene plaats meer konden vinden. – Ik was met al dat eerbetoon even weinig ingenomen als de Prinses; ik had gewenscht, rustig en stil de heilige stad binnen te treden – ten einde de eigenaardige gewaarwording van mijn hart niet mogten worden gestoord. Zoo ben ik te Jeruzalem – doch niet als eenen pelgrim betaamt, gekomen.

In een brief die Van Senden op 29 januari vanuit Jeruzalem zond aan eerdergenoemde dominee Sannes, beschreef hij wederom de intocht, waarbij hij aangaf dat de grote mensenmenigte zich vooral had verzameld vanwege ‘het geheel éénige verschijnsel, dat eene Vorstin uit het verre Westen kwam naar Jeruzalem, eene Protestantsche vrouw [...]’.⁴⁹ Om weer in de juiste stemming te geraken spoedde Van Senden zich de volgende ochtend bij opgaande zon naar de Olijfberg, gedreven door ‘heilig verlangen’ om daarna rond te dwalen in de stad en de omgeving. Jammer dat hij er niet bij was, aldus schreef Van Senden in bijbelse bewoordingen aan Sannes:

Konde ik U met vleugelen des dageraads omgorden en zoo voeren naar deze heilige hoogten, - ik zoude mij gelukkig gevoelen, Uw leidzman te zijn en een deelgenoot mijner gewaarwordingen vinden, die mij begrijpt en verstaat. Immers slechts lichamelijk leef ik in het hedendaagsche Jeruzalem, geestelijk in het oude.⁵⁰

Een dag eerder had Van Senden een brief geschreven aan een andere, niet met name genoemde, bekende.⁵¹ Daaruit blijkt dat

het logeervertrek is in de Akra, of Benedenstad niet ver van het langwerpige vierkante plein, waar de plaats is op welken eens de tempel stond. Mijn vertrek is boven, eene koepelkamer, gelijk hier alle kamers zijn. Van die hooggelegene plaats, die het middelpunt is van het hotel, kan ik niet op mijne kamer komen, of ik zie den Olijfberg, dien ik reeds meermalen heb beklommen.

Merkwaardig genoeg had het gevoren en gesneeuwd in Jeruzalem, waardoor over de Olijfberg ‘een wit lijkkleed hangt over zijne rug en daalt af tot zijne voeten toe’, aldus de dominee in poëtische bewoordingen, daarbij ongetwijfeld denkend aan het lijden en sterven van Jezus. Regelmatig voelt de dominee zich meegesleept worden door bijbelse vervoering, maar dweperij zou hij dit niet willen noemen:

gij kent mij te goed, dan dat Gij niet zoudet weten, hoezeer ik het verstand op prijs stel; maar, het is waar, terwijl ik wetenschappelijke stof vind die mijnen geest boeit wordt het hart evenzeer medegesleept.

In dezelfde brief stipt Van Senden ook een thema aan dat steeds meer aandacht kreeg en tevens een verklaring was voor de onderdanigheid waarmee de prinses overal werd bejegend:

Het denkbeeld, dat Palestina nog eens weder aan het Christendom, dat van hier uitgegaan is, zal hergeven worden, vervult nog en onvangt veel waarschijnlijkheid bij mij. De Turken vreezen het. Ik bespeur het aan hun hoe zij al meer en meer gevoelen, dat zij dit land op de Europeische magt eens staan te verliezen. Ik heb de Gouverneur dezer streken, ik heb den Pacha zelve gesproken. Zij beven en kruipen voor ons; en ik laat op de audienties nooit na, te gewagen van de verbazende magt die de Europeische mogendheden de vrienden en verwanten der Prinses hebben. De Pacha van Jeruzalem heeft mij in zijne gastvriendschap opgenomen – hij is een goede Turk en heeft mooie pijpen, waaruit ik rooken moet als ik bij hem kom. Hij woont in het huis, waar, men zegt het, Pilatus gewoond heeft.⁵²

Pagina 66, linksboven: De havenstad Jaffa ofwel Joppe. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

Pagina 66, linksonder: Een Morenjongen. Schilderij onbekende kunstenaar, ongedateerd. Collectie Schloß Reinhartshausen. Foto Jeroen Rooijackers

Rechtsboven: Jeruzalem, getekend door C.W.M. van de Velde, een Nederlander die kort na Marianne Palestina bezocht. Litho, 1854. Collectie auteur

In de vierde en laatste brief die Van Senden op 25 februari 1850 vanuit Jeruzalem verzond, schreef hij aan zijn kinderen dat hij met speciale toestemming op de 17de te Jeruzalem had mogen preken, 'voor alles wat Protestant is en Duits heel of half verstaat.' Het had hem duidelijk aangegrepen:

met welke gewaarwordingen mijne ziel vervult was, toen ik te Jeruzalem van Jeruzalem predikte, staande op Zion, aan de ene zijde Golgotha, aan de andere de Olijfberg, is mij onmogelijk te beschrijven! – Deze voor mij geheel eenige godsdienstoefening is in de beste orde afgelopen en zeer ten genoegen der Heeren medebroeders en der gemeente alhier. Zeven weken zou het gezelschap in Jeruzalem verblijven. Alle heilige plaatsen en bezienswaardigheden te Jeruzalem en omgeving werden bekeken, niettegenstaande 'de uitzonderlijk strenge winter'. De vier brieven die Van Senden vanuit Jeruzalem verzond, leveren een mooi overzicht.

Uiteraard werd de kerk van het Heilige Graf bezocht en Moria met de overblijfselen van de tempel en de koepelmoskee. De dominee wandelde door de Damascuspoort naar het Kidrondal, dronk uit de Mariabron en de bron van Siloa, waar Jezus eens een blindgeborene genas, zag de middagzon, neerzittend aan Rogels wateren, een diepe blik werpend in Rogels put, liep langs de voet van de oude Hippicus en beklom de berg Sion, keek zuidwaarts naar de bergen van Judea en noordwaarts naar die van Chaïm, bewonderde 'hoog in de lucht' Rama, Samuels stad, volgde de oostelijke afdaling naar Bethanië en de westelijke naar Gethsemané, wandelde langs de helling van Gihon, zag Davids paleis waar men nog steeds diens graf aanwees, bekeek de gedenktekenen van Josafat en Absalom, en maakte een tochtje naar Hebron en Bethlehem, 'dat mij bekoord heeft door zijne bevalligheid, dat mijne ziel heeft bewogen, toen ik stond in de grot der geboorte.' Een driedaags tochtje bracht het gezelschap naar de Eliza-bron tegenover de berg Quarantania, vervolgens naar de Jordaan en de Dode Zee en daarna weer retour in Jeruzalem. Op 6 maart 1850, vroeg in de ochtend, vertrokken de prinses en haar reisgenoten weer uit Jeruzalem, vol 'rijke herinneringen' en dank aan God, uitgeleide gedaan door 'den Bisschop, de Predikanten en eenige andere Heren en Dames'. Ook voor passende souvenirs was gezorgd, die zouden per schip worden verstuurd naar het vaderland, aldus de laatste brief vanuit Jeruzalem aan de kinderen:

Vele zaken heb ik hier gekocht, die U, hun en mij tot een blijvend aandenken zullen zijn. Ook van Alexandrie uit wordt door den vice-Consul het een en ander, dat ik in Egypte kocht, naar Amsterdam met scheepsgelegenheid verzonden.⁵³

Boven:
De olijfberg te Jeruzalem.
Litho in J. Westrik, 1870.
Collectie auteur

Onder:
Interieur van de kerk van
het Heilig graf te Jeruzalem.
Gravure in A. des Amorie
van der Hoeven, 1854.
Collectie auteur

Brieven vanuit Tiberias

Vanuit Jeruzalem was de karavaan noordwaarts getrokken, naar Bethel, waar werd overnacht, evenals de bijbelse vader Jacob zo'n veertig eeuwen eerder. De volgende dag ging de reis verder naar Nabloes ofwel Sichem. Hier werd de Gerizim beklommen en de dominee daalde af in het gewelf boven de Jakobspuit. Ook het graf van Josef werd bezocht.⁵⁴ Via Samaria en Burkim, nabij Jenin, trok de reisstoet over de vlakke, arriveerde te Nazareth en uiteindelijk bij 'de Zee van Tiberias' ofwel het Meer van Galilea. De tenten werden opgeslagen bij Emmaüs, het oude Hammath. De naam Emmaüs was van Romeinse origine en verwees naar de warmwaterbronnen waaruit nog steeds heet, bijna kokend water opborrelde. Vandaar het fraaie Oosterse badhuis dat hier was gebouwd, aldus de brief die Van Senden op 15 mei 1850 via zijn zoon Everhardus aan zijn kinderen zond, vanuit 'de warme Baden bij Tiberias'.⁵⁵

In een tweede brief vertelde de dominee dat zijn 'hooge Medereizigster' weer eens aan zijn wensen tegemoet was gekomen en het goed had gevonden enkele dagen aan dit meer te vertoeven. Zo was er tijd voor enkele tochtjes op het meer waarbij 'de Gouverneur het eenig schuitje, dat aan deze waterkuur is, ter onzer beschikking stelde.' Tijd ook voor bezinning. Was dit vriendelijk kabbelende water, waarover de dominee had gevaren en waarin hij had gebaad, nu hetzelfde meer waarvan Jezus het woest kolkende water had veranderd in een rustig looppad waarover hij wonderwel kon wandelen?

Neen, het is geen droom, geene speling der verbeelding, wanneer ik den Heer daar zie [...]. Zo levendig stond Hij nergens elders voor mijnen geest. [...] Ja, ik was te Bethlehem, en ik zwierf rond over de velden der Herders, ik was te Jeruzalem, en ik wist, wáár ik stond, was de Heer ook eens geweest [...].

Al snel kwam de geograaf in de dominee weer naar boven en beschreef hij de fraaie bergen, ten oosten het gebergte van Hippo en Gamala, ten noordoosten de Hermon. Vooral op de Hermon raakte hij niet uitgekeken:

Zijn hoofd is bekleed met het heldere wit van den sneeuw, en deze neemt de meest verschillende kleuren aan, die de Regenboog vertoont. Ook de Libanon draagt op zijne ruggen nog dit winterkleed.⁵⁶

In een latere brief vertelde de dominee dat het gezelschap ook nog een uitstapje had gemaakt naar de Berg der Zaligsprekingen, waar hij een preek hield over de Bergrede, staande op dezelfde plek waar Jezus in die bergrede verworpen en minder bedeeden had 'zalig gesproken' ofwel tot uitverkorenen had verklaard, want zij behoorden tot het komende duurzame rijk.⁵⁷

Brieven vanuit Damascus

Vanuit Tiberias ging de reis verder, richting Middellandse Zeekust en werden de tenten opgeslagen bij de restanten van het oude Kapernaüm. Via het hooggelegen Safet met prachtige vergezichten en de kasteelruïne van de Tempeliers ging het via Nazareth naar de berg Karmel, met zijn gastvrije klooster en vergezichten over de Middellandse Zee. In dit gebergte leefden in Oudtestamentische tijden de profeten Elia en Eliza en evenals toen huisden er nog steeds tijgers en beren, zodat de dominee tijdens zijn wandelingen altijd een geweer meenam, aldus vertrouwde hij vanuit Damascus zijn kinderen toe in een brief gedateerd 12 april 1850.⁵⁸ Een tweede brief met dezelfde datum ging naar een ander, niet nader aangeduid persoon.⁵⁹ Vanuit de Karmel ging het noordwaarts, over de Kison naar Acco. De vele regen maakte het verblijf in de tenten minder aangenaam, maar gelukkig scheen ook de zon regelmatig en was alles weer snel droog. Via smalle bergpaden langs de steile hellingen van de Libanon werden Tyrus en Sidon bereikt, waar de vermoeide reizigers hun best deden te ontkomen aan de uitbundige ontvangsten die hun ook hier was toegedacht. Op advies van plaatselijke autoriteiten werd de reis oostwaarts naar Damascus niet over Beiroet

Links:

De berg Sion met de moskee van David. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

Rechts:

De bron van Siloa, in de omgeving van Jeruzalem. Gravure naar een tekening van E. Breton, circa 1850. Collectie auteur

Linksboven:
Het Kedron-dal met Absaloms tombe. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1854. Collectie auteur

Linksonder:
De Dode Zee en de monding der Jordaan. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1854. Collectie auteur

Midden:
De Jordaan. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1854. Collectie auteur

Rechts:
Overblijfselen van Samaria. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

gedaan, maar via Banjas. Tot vreugde van de dominee omdat deze route langs de bronnen der Jordaan voerde. Mede door de zware stortregens werd dit echter een der meest vermoeiende en gevaarlijkste trajecten van de hele reis, waarbij zelfs twee lastdieren verongelukten en ‘verloren gingen’. Ook Damascus had voorbereidingen getroffen om de prinses met veel eerbetoon te ontvangen. De kanonnen waren reeds geladen voor saluutschoten en 200 man ruiters stonden gereed voor een passende begeleiding van de intocht. Door bewust een andere route te volgen ontquam het gezelschap aan al deze vermoeiende ‘honneurs’ en bleven de kanonnen ‘onafgeschoten’. Achteraf betreurde de dominee het wel dat zij de officiële ontvangst hadden misgelopen:

Van achteren spijt het mij echter, want de Christenen alhier die door het fanatisme van den Islam zeer verdrukt en vernederd zijn zouden zich aan het eerbedrijf dat eene christelijke Vorstin gebragt werd, hebben verheven.⁶⁰

Ook andere goedbedoelde plechtigheden werden tot een minimum beperkt. Gelukkig maar, verzuchtte de dominee, die belast was met de organisatie van al dit officiële gedoe: hedenmorgen de Pascha's en de Bisschoppen ontvangen; andere werden gelukkig niet toegelaten, gelukkig zeg ik, want de geheele audientiezaak is altijd aan mij opgedragen. Ondertussen kwam het einde van de reis in zicht, aldus Van Senden:

Van hier vertrekken wij over Baalbek naar Beyruth – en van daar onmiddellijk naar Napels en Rome. De Prinses verwacht hare Kinderen althans Prinses Charlotte met haren man in de Villa.⁶¹ Ik kom van daar zoo dra mogelijkst tot U. [...] Het zal

wel eind van Mei worden, eer ik terug kan komen, want vóór wij op de Villa zijn, kan ik niet gaan; de Prinses kan, welvoegelijkshalve zonder mij niet reizen.

Overigens was het gezelschap in Damascus vorstelijk ‘gelogeerd’:

ons Salon is vorstelijk; - fonteinen springen er, - en terwijl wij op de keurigste tapijten neerliggen, kunnen wij het eerbewijs niet ontwijken dat de huisgenooten ons bieden, besprengende hoofd en voeten met welriekende wateren.

Een brief vanuit Beiroet

Op 19 april vertrok het gezelschap weer uit Damascus. De dominee had volop genoten van dit bezoek: ‘Geene stad van Azie heeft zoo veel grootheid zoo lang ongeschonden bewaard als Damascus’, zo schreef Van Senden aan collega-dominee Krom.⁶² Het laatste deel van de reis door het Heilige Land voerde naar Beiroet, via de vallei van de Barrada, ‘de schoonste die ik ooit heb gezien’, aldus de dominee. Wel had de dominee wat last van zijn rechterhand, die hij ‘altijd schrijvend onder het rijden [...] aan de zon exposeerde.’⁶³ Even voorbij Zebdani vertoefden de reizigers ‘nabij de brug Jisr Romane onder onze linnen woningen’.⁶⁴ Uiteraard werd halverwege de tocht nog wel een bezoek gebracht aan Baalbek, de meest noordelijke plek van deze rondreis, die op 21 april werd bereikt. Baalbek was befaamd om zijn indrukwekkende, onovertroffen tempelruïnes: ‘onder de ruïnes van dat werelddeel zijn er geene indrukwekkender door sombere majesteit dan die van Baalbek.’, zo schreef Van Senden, die het niet kon nalaten een klein onderzoek in te stellen.

De overblijfselen van oude grootheid en heerlijkheid, die zich in tempelbouw ten toon spreidde, zijn welligt nergens zoo, als daar; men staat als verplet op het eerste gezicht van zulke verbrokene majesteit, - en, nader alles opnemende en in de bijzonderheden nagaande vindt men er een onmetelijken rijkdom, en oneindige verscheidenheid. – Ik heb dan ook den ganschen dag van den 22 mij te midden dier grootsche ruinen opgehouden, en zoo mij niet alles bedriegt, het oude zamenstel van het geheel, zoo als het voor de verwoesting was, gevonden.

Op 25 april werd Beiroet bereikt. Ook hier was weer alles in gereedheid gebracht voor een grootse ontvangst. De prinses wilde liever weer al die plichtplegingen ontlopen, maar dat lukte niet helemaal. Zo blijkt uit een verslag dat Van Senden achteraf aan zijn kinderen zond. Daarin staat te lezen hoe een bedachte list door het slechte weer slechts ten dele werkte:

daar wij nog niet zeker er van waren, dat men ons verschoonen zoude van al die lastige en kostbare attenties, verraschten wij de stad en sloegen onze tenten op nabij de kust, zonder dat iemand wist, wie wij waren. Doch uit de tenten verdreef ons des nachts de wind en de regen, en zoo moesten wij wel een aangeboden verblijf in een hotel ons laten welgevallen, waar wij tot den 5 Mei vertoefd hebben.⁶⁵

Vanuit Beiroet verzond de dominee nog twee brieven, een gedateerd 28 april 1850 aan zoon Gerhard, en de allerlaatste op 5 mei 1850 aan ambtsgenoot Krom. De brief aan Gerhard ging onder andere over diens aanstaande huwelijk en de hoop van de dominee om tijdig weer in Holland te zijn. Ook uit de andere brief blijkt het

verlangen om weer snel thuis te zijn. Staande aan de Middellandse-Zeekust met zijn de bruisende golven komen mooie gedachten naar boven, die de dominee graag deelt met zijn collega:

Het afscheid van het Oosten valt mij niet zwaar; wat ik verlaat is een rozenstruik van welk de bloemen en bladeren zijn afgevallen. Mijne verbeelding heeft haar bekleed met het lang verloren schoon; en dat beeld neem ik mede als levende in mijne verbeelding, als gekoesterd in mijn gevoel. [...] Alleen voor hem die, de ziel vol heilige herinneringen in Palestina komt, is dit land een Heilig land; alleen voor den reiziger, die geheel onder den invloed van den verlopen tijd blijft, - zoodat de tegenwoordigheid niet in staat is hem daaraan te ontrukken, zal de voortzetting van den togt een pelgrimstocht zijn.

Linksboven:
Sichem met de bergen Ebal en Gerizim. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

Midden:
Tiberias met het ernaast gelegen meer. Litho naar een tekening van C.W.M. van de Velde, 1854. Collectie auteur

Rechtsboven:
Nazareth vanaf de oostzijde. Litho in P.M. Snickers, 1859. Collectie auteur

Rechtsonder:
De beek Kison aan de voet van het Karmelgebergte. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1854. Collectie auteur

Onder:
Damascus, de hoofdstad van Syrië. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

Een brief vanaf Stoomschip Caire op de Middellandse Zee
 Na nog een tweedaags uitstapje gedaan te hebben naar de Libanon aanvaardde men op zondag 5 mei de terugreis. Het gezelschap was te Beiroet aan boord gegaan van het Franse stoomschip Caire dat via Alexandrië naar Malta voer. Op 9 mei 1850 begon Van Senden aan een lange brief aan zijn kinderen, met een terugblik op Damascus, Baalbek en Beiroet en een kort verslag van de daaropvolgende dagen aan boord.⁶⁶ Hij gaf aan dat hij in Beiroet op de valreep de brief van zoon Everhardus, gedateerd 20 april, had ontvangen. Hierin had hij tot zijn 'leedwezen' gelezen dat de familie zijn brief uit Jeruzalem nog niet had ontvangen, evenmin die uit Tiberias en Damascus. Vandaag was het de verjaardag van de prinses en dat werd aan boord uiteraard gevierd:

Het is omtrent 4 uur. Men wil de tafel dekken en ik moet niet alleen heden daaraan, gelijk gewoonlijk, eten, maar ook een glasje Champagne, ter eere van den geboortedag onzer Prinses, nuttigen.

De reis verliep verder voorspoedig, jammer alleen dat de prinses last kreeg van reuma: 'de Prinses heeft gisteren zware rheumatique pijn gevoeld en heden is zij nog ongesteld', aldus een notitie op 12 mei. Op diezelfde dag kwam Malta in zicht. Hier moest het gezelschap weer vijf dagen in quarantaine en 22 dagen wachten op de boot naar Napels. Of de prinses vandaar naar Como zou gaan, hing af van de vraag of haar dochter met haar kersverse echtgenoot inderdaad in juni naar de villa zouden komen. Zo niet dan zou de prinses meereizen naar Holland, over Parijs en Antwerpen. Sowieso wilde de dominee 'volstrek in Juny' weer in Zwolle terug zijn.

Brieven vanuit Napels

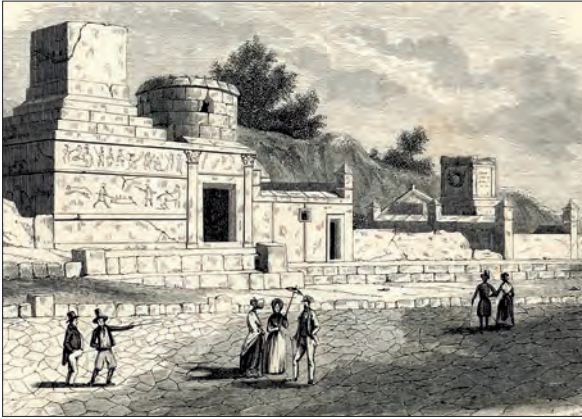
Op 24 mei arriveerden de reizigers in Napels.⁶⁷ Hier werden vele uitstapjes gemaakt, onder andere naar Amalfi en Paestum en uiteraard naar Herculaneum en Pompeji, waar de opgravingen werden bezichtigd van deze in het jaar 79 onder de Vesuviuslava bedolven steden. Ook werd het huis bezocht dat drie jaar geleden in tegenwoordigheid van prinses Marianne was opgegraven en dat haar naam droeg.⁶⁸ Dat het echter niet gelukte om in juni terug te zijn, kwam door een klein ongelukje tijdens een excursie naar de berg Vesuvius. 'Bij de afklimming van den Kegel des Vesuvius' had een der leden van het

Boven:
De ruïnes van Baalbek bij het Libanongebirge. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1854. Collectie auteur

Midden:
De havenstad Beiroet en het Libanongebirge. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1854. Collectie auteur

Onder:
Cederbomen van de Libanon. Gravure in A. des Amorie van der Hoeven, 1855. Collectie auteur

reisgezelschap ‘den arm gebroken en moesten wij [...] naar de herstelling hier blijven wachten’, aldus enkele regels uit de brief die op 9 juni 1850 te Napels werd geschreven.⁶⁹ Dezelfde brief laat weten dat de thuiskomst pas na juni zal zijn, maar kondigt wel aan dat er het nodige naar Holland onderweg is:

aanstaande week gaat er een pak brieven naar Holland. Dan meer! Met den wijn kunt Gij handelen naar goedvinden of aanvullen of aftappen; - Uit Alexandrie zult Gij ontvangen, of ontvangen hebben een partij palmboomen, - manden, - mummien; - enz. Leeft wel, ik heb thans geen tijd om meer te schrijven. Ik ben gezond en opgeruimd.

Een tweede brief uit Napels aan de kinderen op 23 juni liet weten dat het vertrek en de route terug nog steeds onbekend waren.

Een brief vanuit Antwerpen

Op 2 juli was het gezelschap met de boot uit Napels vertrokken en ging het, via Livorno en een bezoekje aan Pisa, naar Marseille, vanwaar de thuisreis verder per spoor richting Parijs werd afgelegd.⁷⁰ Op 19 juli in de namiddag arriveerden de reizigers met de stoomtrein vanuit Brussel te Antwerpen. Van hieruit zond de dominee dezelfde dag nog ‘met spoed’ een berichtje aan zijn zoon Gerhard, predikant te Kruisland. Hij liet hem weten dat het nog onbekend was of de reis verder per schip, rechtstreeks naar Rotterdam, zou gaan of vanaf Antwerpen over land. Dit laatste was goed mogelijk, immers: ‘Wij hebben zelve 2 rijtuig en kunnen, postpaarden voorspannende, spoedig over zijn.’ In dit laatste geval zou via Breda worden gereden en zou

zoon Gerhard vanuit Kruisland wellicht naar Breda kunnen komen om elkaar even te zien. Zodra duidelijk was hoe het uiteindelijk zou gaan, zou een brief volgen.

Een brief vanaf de Schelde

Drie dagen later volgde die tweede brief, de allerlaatste die Van Senden tijdens de reis verstuurde.⁷¹ Vanaf de Schelde liet hij op 22 juli 1850 zoon Gerhard weten:

Mijne wenschen om U en de Uwe op de reis van Antwerpen naar Rotterdam te zien, zijn veydeld geworden. Het plan, om over land te gaan heeft plaats gemaakt voor het andere, om met de stoomboot te reizen.

De beslissing was gisteren helaas pas na 6 uur gevallen, te laat om nog iets voor een korte ontmoeting te regelen:

Waren wij voor 6 uur gisterenavond zeker geweest [van de definitieve route], - ik hadde U dan nog met de post, die te 6 uur vertrekt geschreven en Gij had dan te Bergen op Zoom te 12 uur of te Willemstad 2 uur aan boord kunnen komen. Nu was er geene gelegenheid, om U te prevenirien. [...] Intuschen ontving ik, staande op het vertrek, zoo straks Uwen brief, en door dezelve tijding niet alleen van Uwen welstand, maar ook van dien der Zwollenaren. Dank ervoor. – Het spijt mij, dat Gij van mijne koffers niets weet, die ik van Malta door den Nederl. Consul over Londen heb laten expedieren naar Amsterdam. In deze is toch mijn schat van oostersche souvenirs; ik had ze gaarne dadelijk bij de aankomst gevonden! Heden avond komen wij te Rusthof. Bij het arrivement te Rotterdam worden er postpaarden voor de rijtuigen gespannen. Ik zal vóór Zondag niet naar Z[wolle] kunnen vertrekken, deels omdat de beurt[vaart] de 28ste bezet is, deels omdat ik in het laatst der week er arriverende, geen tijd zoude hebben iets op te stellen voor de eerste predikbeurt. – wilt Gij mij dus voor het vertrek naar Zwolle nog zien, Gij kunt mij te Voorburg vinden, waar ik althans Dingsdag, Woensdag en Donderdag blijf. [...] Denkelijk heb ik in Voorburg ten huize van den Hoffourrier Keyzer de Kamer en niet op Rusthof, waar minder ruimte is. Kunt Gij niet komen, nu dan zien wij ons te Zwolle. Leef wel met de Uwe [...].

Het Heilige Land, deel I

Kort nadat Van Senden was teruggekeerd in Zwolle, begon hij met het schrijven van zijn boek *Het Heilige Land of Mededeelingen uit eene reis naar het Oosten gedaan in de jaren 1849 en 1850, in gezelschap van Hare Konink-*

Links:

Een opgegraven straat van Pompeji. Gravure naar een tekening van E. Breton, circa 1850. Collectie auteur

Rechtsboven

De kathedraal en de schevertoren van Pisa. Gravure naar een tekening van A. F. Panmemaker, circa 1850. Collectie auteur

Rechtsonder:

Titelpagina van het door dominee G.H. van Senden geschreven boek Het Heilige Land, 1851. Collectie auteur

lijke Hoogheid, de Prinses Marianne der Nederlanden. Hij was zich bewust van het grote verlangen waarmee 'het vaderland' naar dit boek uitzag. Zo'n 1.800 namen sierden de lijst van intekenaren, met bovenaan koning Willem III en prins Frederik. Van Senden beschouwde de publicatie tevens als een mooie compensatie voor zijn Gemeente, die hem vanwege deze reis zoveel maanden had moeten missen. Het boek zou meer dan een simpel reisjournaal worden. In 1851 verscheen het eerste deel dat, alles meegerekend, zo'n 420 pagina's besloeg. Voor sommigen was het wellicht ietwat teleurstellend dat prinses Marianne hooguit een enkele keer, en dan nog slechts terloops, ter sprake kwam. Maar verder was het een bijzondere uitgave, waarin historische en actuele gegevens, waarnemingen en wetenschappelijke kennis, toeristische genoegens en Bijbelverklaringen elkaar afwisselen.⁷² In het 'Voorberigt' benadrukt de schrijver dat hij bewust heeft opgenomen

de belangrijkste verschijnselen, betreffende de natuur en geschiedenis van het Heilig Land, alsmede de zeden en gewoonten, die deszelfs vroegere en latere bewoners kenmerken. [...] Ik vlei mij, dat er door dit werk op vele bladen van de Schrift des Ouden en Nieuwen Testaments eenig licht en warmte zullen vallen. Voor mij althans werd de Bijbel in het land zijner geboorte meer en meer een levend boek; hij werd het voor mijnen geest, hij werd het voor mijn hart. [...] Men bedenke, dat mijn togt eene pelgrimsreis naar het Heilig Land is geweest.⁷³

Vanaf de eerste regels wordt de lezer meegevoerd met beeldende teksten en lokkende beschrijvingen:

Na eenen togt van meer dan vijf maanden, op welken groote zeeën doorkliefd, merkwaardige kusten gezien, en menig land [...] bezocht was geworden, breidde zich eensklaps voor mijn oog het vlakke strand van Egypte aan den gezigteinder uit. Ontelbare palmbomen, die als zoo vele rijzige zuilen zich er verhieven, schenen met de zachte beweging van hunne bladeren een welkomsgroet des vredes toe te wenken. Het was, of zij den zwerfer, lang genoeg geslingerd op de baren, uitnodigden, om aan wal te komen, en te rusten onder hunne schaduwen en zich te verkwiken aan hunne vruchten.⁷⁴

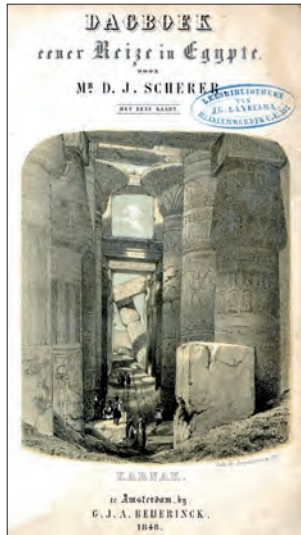
De eerste twee hoofdstukken behandelen vervolgens 'de woestijnreis' vanuit Egypte. Van Senden geeft daarbij aan dat hij een stukje van de woestijn wel heeft gezien, maar de woestijntocht niet zelf heeft gemaakt. Een dergelijke tocht was echter zo wezenlijk voor het Joodse volk in

Palestina, dat hij had besloten het boek er toch mee te beginnen. Daarbij had hij de gepresenteerde beschrijving geheel gebaseerd op zijn gedegen studie van reisbeschrijvingen door anderen. Het derde hoofdstuk bevat een even deskundig als informatief overzicht van pelgrimages naar het Heilige Land en een overzicht van beschrijvingen van reizen uit de afgelopen eeuwen, die vooral vanaf de vierde eeuw na Christus op gang kwamen. Uitvoerig komen ook negentiende-eeuwse reizigers en beschrijvers van Palestina aan de orde, zoals de Engelsman Joliffe, de Duitse hoogleraar Von Schubert, de Amerikaanse professor Robertson, de Franse dichter De Lamartine, maar ook Hollanders als Van 's Gravenweert en Scherer. Het vierde hoofdstuk behandelt Joppe, waar het gezelschap aan land ging, het vijfde de Sefala, ofwel de Laagte. Het deel eindigt met zo'n 100 pagina's 'Aanmerkingen', ofwel noten met extra toelichtingen op de voorafgaande teksten.

Het Heilige Land, deel II

Hoewel Van Senden zijn voorwoord bij deel I optimistisch eindigde met de woorden 'sluit ik dit voorberigt met de verzekering, dat het tweede deel spoedig zal volgen', liep het vervolg volstrekt anders dan hij had gedacht. Eind september bracht de dominee een ziekenbezoek bij een gemeentelid die met mazelen te bed lag. Al snel bleek dat ook bij de dominee zich de ziekteverschijnselen openbaarden. Medische hulp mocht niet baten en op 20 oktober 1851 stierf dominee Van Senden, even ontijdig als onverwachts. Op zijn sterfbed had hij de wens geuit dat zijn zoon Gerhard, die eveneens predikant was, het boek zou

Linksboven:
De Sinaiwoestijn tussen Egypte en Palestina. Gravure in A. des Amorier van der Hoeven, 1854.
Collectie auteur

Linksonder:
Titlepagina van het Dagboek eener Reize in Egypte, door de Nederlander D.J. Scherer gepubliceerd in 1848.
Collectie auteur

Rechts:
Een van de oudste foto-opnamen van Jeruzalem, in 1854 gemaakt door A. Salzmann. Particuliere collectie

voltooiën. Met nadruk verzocht hij daarbij om hierin ook op te nemen drie leerredenen, preken die de stervende ooit had gehouden, waarin zijn ervaringen in het Heilige Land ter sprake waren gekomen. Aanvankelijk aarzelde Gerhard. Hij was net beroepen te Leur en de overgang naar zo'n nieuwe predikantsplaats vroeg extra aandacht. Toch duurde die aarzeling niet lang en besloot zoon Gerhard het levenswerk van zijn vader zo goed mogelijk te voltooien. En zo verscheen in 1852 deel II van het Heilige Land, zo'n 380 pagina's tellend. In het 'Voorberigt' wordt uiteraard gerefereerd aan het tragische verlies: 'Met een diep geschokt gemoed heb ik de pen opgevat, die heden voor een jaar aan de verstijfde hand van mijnen onvergetelijken vader was ontvallen', aldus de eerste regels. De eerste drie hoofdstukken hadden al persklaar gelegen: hoofdstuk I gaf een 'Terugblik op de Sefala', II beschreef de 'Optogt naar Jeruzalem' en III ging geheel over 'Jeruzalem'. Het probleem was dat de rest voornamelijk uit summier aantekeningen bestond:

slechts enkele woorden of zinsneden, om ontmoetingen, natuurtaferelen en onderzoekingen te herinneren; het meeste toch was bewaard in het hoofd en hart van mijnen vader, die steunde op zijn scherp geheugen en zijne levendige verbeelding.⁷⁵

Toch bleek het voldoende en zo ontstonden de hoofdstukken IV, V en VII over 'Het oude Jeruzalem', 'Het tegenwoordige Jeruzalem', en de 'Omtrek van Jeruzalem'. Ten slotte had Gerhard, zoals zijn vader had gevraagd, ook drie leerredenen toegevoegd. De eerste 'Eene Leerrede te Jeruzalem' was door Van Senden te Jeruzalem uitgesproken in het Hoogduits.⁷⁶ Deze preek, met uiteraard veel bijbelse ver-

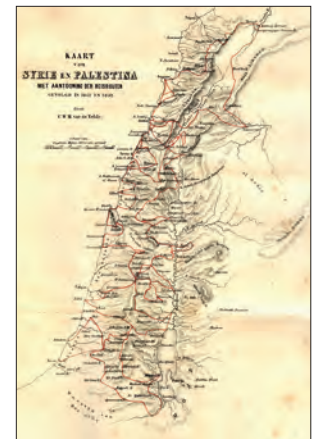
wijzingen naar deze Heilige Stad, werd vertaald door Gerhards broer Everhardus en opgenomen in hoofdstuk VI. De tweede preek droeg als hoofdstuk VIII de titel 'Riviertoneelen van het Oosten'. Centraal stond een Bijbeltekst waarin rivieren rond Damascus ter sprake kwamen. In de preek verwerkte de dominee veel van wat hij in de omgeving van Damascus had gezien.⁷⁷ Maar ook andere wateren kwamen ter sprake zoals de rivier de Jordaan, waaruit de dominee zelf had gedronken en de Zee van Tiberias waarin hij had gebaad. Het laatste hoofdstuk IX kreeg de toepasselijke titel 'Dankbetuiging van den teruggekeerden pelgrim'. In deze preek, gehouden in Zwolle na zijn veilige terugkeer, vergeleek Van Senden zich met aartsvader Jacob, die door God op reis was gezonden en die beloofde God trouw te zullen dienen, indien Hij hem tijdens de reis zou beschermen en weer in vrede thuis zou brengen. Veel bijbelse plekken die de dominee had bezocht kwamen ter sprake en bleken hernieuwde aansporingen om in navolging van de Oudtestamentische vaders afgoden af te zweren en te kiezen voor de ware leidsman. En met het 'Amen' waarmee de dominee traditiegetrouw elke preek afsloot, eindigt ook het boek van dominee Van Senden, de pelgrim die zijn lang verbeide reis slechts korte tijd mocht overleven.

Negentiende-eeuwse voetsporen

Na dominee Van Senden en prinses Marianne zouden nog diverse andere negentiende-eeuwers een pelgrimsreis naar Palestina ondernemen. Een enkeling publiceerde eveneens zijn reisindrukken, al of niet verluchtigd met plattegronden, fraaie litho's of foto's. Vrijwel allen hadden een bijbelse bevoegenheid met hun reisdoel gemeen. Kort nadat Van Senden uit Palestina was vertrokken, zette een andere Hollander voet op bijbelse bodem: Charles Willem Meredith van de Velde. Hij was oud-luitenant ter zee en kartograaf. Hij had dan ook 'een verrekijker, kompas en een instrument om opmetingen te doen' meegenomen. Van de landschappen die hij zag, maakte hij mooie tekeningen. Tegelijk hadden deze bijbelse landschappen voor Van de Velde ook een spirituele betekenis.⁷⁸ In 1854 publiceerde Van de Velde een boek over zijn reiservaringen in Syrië en Palestina. Het eerste deel gaf hij als motto mee: 'Wij wandelen door geloof en niet door aanschouwen', en deel twee: 'Dewijl wij niet aanmerken de dingen die men ziet, maar de dingen die men niet ziet; want – die

Boven:
Vissers op de Zee van Tiberias
ofwel het Meer van Galilea.
Foto in J. Krayenbelt, 1892.
Collectie auteur

Onder:
Kaart van Palestina, getekend
door C.W.M. van de Velde, met
in rood aangegeven de door
hem in 1851 en 1852 gevolgde
reisroute. Collectie auteur

– zijn eeuwig’.⁷⁹ Geen wonder dat zijn, overigens plezierig leesbare boek, diverse verwijzingen bevat naar Bijbelteksten, waar de bezochte plekken ter sprake komen. Achter in het tweede deel nam hij zelfs een register op van ‘aangehaalde of opgehelderde Bijbelplaatsen’, gerangschikt per Bijbelhoofdstuk. Na Van de Velde waren het vooral weer geestelijken die hun geschriften over het Heilige Land publiceerden. In 1859 maakten drie katholieken, de priesters P.M. Snickers en P.J. van Leeuwen, alsmede J.H. van Gent, gezamenlijk een pelgrimsreis. Zij reisden vanuit Rotterdam per spoor naar Wenen en van hieruit verder per stoomboot naar Beiroet. Van hieruit gingen zij door Palestina om vanuit Jaffa, via Alexandrië, Malta,

Marseille en Parijs weer terug te keren. Hun in 1863 gepubliceerde boek bevat enkele plattegronden en platen. De opbrengsten kwamen deels ‘ten voordeele van het Katholiek Ziekenhuis te Jeruzalem’. Eind 1869 was het weer de beurt aan een protestantse dominee, Joachim Westrik, ‘laatst predikant te Driebergen’. Hij reisde via het zojuist, in november 1869 geopende Suezkanaal naar Jeruzalem. Voorafgaand aan zijn beschrijving van Jeruzalem, staat hij dan ook stil bij het belang van het Suezkanaal, ‘één der grootste en nuttigste nijverheidswerken der negentiende eeuw’.⁸⁰ Als hommage aan de ontwerper van het kanaal plaatste Westrik voorin zijn in 1870 uitgegeven boek een mooi portret van Ferdinand de Lesseps en voegde een plattegrond van het kanaal toe. Ook dit keer diende de publicatie een nobel doel. Het was mede bedoeld ‘Ten voordeele van de Diakonessen-Inrichting „Talitha Kumi”

Boven:
Omslag van het door
J. Krayenbelt geschreven boek
Het Heilige Land. Tweede druk,
1893. Collectie auteur

Midden:
Bethlehem vanaf de noordzijde.
Litho in P.M. Snickers, 1859.
Collectie auteur

Rechts:
Bethlehem. Litho J. Westrik,
1870. Collectie auteur

te Jeruzalem’. In 1883 besloot wereldreiziger Gerrit Verschuur Palestina en aangrenzende landen te bezoeken en in het daaropvolgende jaar zijn reisherinneringen in boekvorm uit te geven. In zijn voorwoord rekent hij zichzelf

tot de categorie der eenvoudige vertellers. [...] Ik kan U slechts een ongekunsteld reisverhaal aanbieden; het journal van een eenvoudige tourist, die zijne indrukken op een rotspunt, onder eene tent, in eene ruïne, op een rollend stoomschip en soms te paard met een stomp potlood nederschrijft.⁸¹

Een jaar later verscheen er weer een werk van katholieke huize. Pastoor Fernandus Joannes Petrus van Etten nam, naar hij in zijn voorwoord mededeelde, de pelgrimsstaf ter hand om het land dat ‘ons om zoveel herinneringen

dierbaar en heilig is’ te doorwandelen. Van Etten had een duidelijk doel voor ogen: ‘De Schriftuur is voor ons het heiligste boek.’ Maar deze Schriftuur ‘zal ons dus op menige bladzij onverstaaenbaar zijn, indien wij het land niet kennen, waar hare personen optraden en hare feiten werden voltrokken.’⁸² Zijn Vlaamse collega Delancker, pastoor te St-Catharine-Capelle, was daarentegen vooral praktisch ingesteld. Zijn in 1888 gepubliceerde *Brieven over het Heilig Land* bevatten naast een goed leesbaar reisverslag, diverse plattegronden en bladzijden vol praktische ‘Raadgevingen aan de bedevaarders van het H. Land’, zoals welke ‘medicamenten mede te dragen’, namen en adressen van hotels, de aardrijkskundige ligging van diverse plaatsen, vertrek- en aankomsttijden der stoomboten en adressen van stoombootmaatschappijen.⁸³ Aan het eind van de negentiende eeuw stonden vooral de

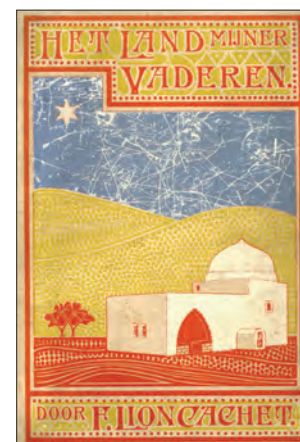

protestantse predikanten weer in de rij voor een reis naar Palestina. Allereerst de hervormde Rotterdamse dominee Jan Krayenbelt, die zelfs drie keer, in 1891, 1892 en 1893 naar het Heilige Land reisde en daarover een fraai vormgegeven boek uitgaf.⁸⁴ Daarbij maakte de schrijver, naar hij zelf aangaf, dankbaar gebruik van de reisgegevens, die de Zwitser Cristian Orelli in 1878 had gepubliceerd.⁸⁵ De eerste druk van Krayenbelts *Het Heilige Land* verscheen in 20 afleveringen in de jaren 1892-1893. Mede door de fraaie foto's beleefde het boek diverse herdrukken. De baten kwamen 'Ten voordeele van het kinderkuis der Ned. Herv. Gem. te Rotterdam en van het Protest. Kinderziekenhuis „Marienstift" te Jeruzalem', aldus het titelblad. Kort na Krayenbelt volgde zijn gereformeerde collega Frans Lion Cachet. Hij schreef *Het Land mijner vaderen. Indrukken op eene reis door Egypte en Palestina*, dat in 1900 postuum werd uitgegeven. De schrijver was van joodse afkomst,

maar had zich bekeerd tot het christendom. Vandaar dat het door zijn dochter geschreven voorwoord aangaf dat de schrijver ten doel had 'een blik te werpen op de geschiedenis van het Heilige Land en op den tegenwoordige toestand van Palestina; en om de Profetie te beschouwen óók in verband met Israëls toekomst.'⁸⁶ Lion Cachet hoopte dat het joodse volk zich eens zou bekeren tot het christendom, vandaar dat hij bijzondere belangstelling had voor de zending in het land van zijn voorouders. De laatste in het rijtje negentiende-eeuwse dominees die Palestina bezochten, is de Rotterdamse dominee Louis Heldring, een zoon van de bekende Réveilpredikant.⁸⁷ Over zijn pelgrimage in 1898 schreef hij diverse bijdragen voor kerkbladen, die hij in 1900 bundelde in een boek *Reisindrukken in het Oosten*. Zijn intenties voor de lezer verwoordde hij aldus:

Ben ik erin geslaagd aan anderen, die Palestina niet door eigene aanschouwing kennen, eene juiste voorstelling, kon het zijn een eenigszins sprekend beeld gegeven te hebben van het land, waar eenmaal de Heiland der wereld leefde, dan zal ik mijne moeite ruimschoots beloofd achten.⁸⁸

In hetzelfde jaar 1898 voltrok zich opnieuw een vorstelijke pelgrimage, precies 50 jaar nadat prinses Marianne rondwandelde op bijbelse grond. Niemand minder dan Kaiser Wilhelm II reisde met echtgenote en groot gevolg door het Heilige Land, om heilige plekken te betreden, om de feestelijke inwijding van de protestantse 'Verlosserkerk' te Jeruzalem bij te wonen en om een door Duitsers geleide zendingspost annex weeshuis te bezoeken. Ludwig Schneller, de directeur van dit weeshuis schreef over dit bezoek een rijk geïllustreerd boek, *Die Kaiserfahrt*, waarin hij de door de keizer bezochte plaatsen uitvoerig beschreef. Prinses Marianne heeft het bezoek van dit verre, aangetrouwde, keizerlijke familielid niet meer meegemaakt. Zij was op 29 mei 1883 te Reinhartshausen overleden. De laatste jaren van haar leven, trok zij zich, op Rusthof of in Reinhartshausen, vaak terug met haar herinneringen aan alle geliefden die haar, zoals zij schreef in haar brieven, waren voorgedaan naar het eeuwige leven in het huis van hun Hemelse Vader. Ongetwijfeld zal zij daarbij ook wel eens hebben teruggedacht aan haar pelgrimage met dominee Van Senden, waar zij in het Heilige Land was getreden in de voetsporen van haar 'Heer en Heiland', die zij na haar terugkomst steeds meer was gaan dienen, als een devoot, maar vrijgevig en praktisch christen.⁸⁹

Links:
Omslag van Die Kaiserfahrt durch's Heilige Land, negende druk, 1900. Collectie auteur

Rechtsboven:
Omslag van Het Land mijner Vaderen, geschreven door F. Lion Cachet en in 1900 postuum uitgegeven. Collectie auteur

Rechtsonder:
Jeruzalem gezien vanaf de Olijfberg. Litho in L. Heldring, 1900. Collectie auteur

De Oosterse schatten van dominee Van Senden

Marieke Spliethoff

*Dominee G.H. van Senden.
Schilderij A.R.Ph.V. de Girard
de Miolet van Coehoorn, circa
1850. Collectie Stedsmuseum
Leidschendam-Voorburg*

Toen de Zwolse predikant Gerhard Heinrich van Senden (1793-1851) de uitnodiging van prinses Marianne ontving haar te vergezellen op een reis naar het Heilige Land, ging hiermee onverwacht zijn hartenwens in vervulling. De dominee kende de in de Bijbel beschreven heilige plaatsen goed, althans op papier. Geen wonder dus dat hij dit van harte aannam.

In zijn studeerkamer had Van Senden zich terdege verdiept in de Bijbelse geografie, een studie die uitgemond was in de publicatie van de *Aardrijkskundige Beschouwing van Palestina*, bestemd voor scholen en catechisatielessen (1837) en een *Bijbel-Atlas*, die van 1840 tot 1844 in afleveringen was verschenen. Het lag in de bedoeling vervolgens een *Bijbel-Geografisch Woordenboek* ofwel een *Register op den Bijbel-Atlas* samen te stellen. Hieraan wijdde Van Senden ook in het voorjaar van 1849 zijn krachten, toen hem het verzoek van de Prinses bereikte.¹

Kanselredenaar, geograaf en dichter

Door het succes van zijn boeken over het Heilige Land genoot dominee Van Senden, tevens een bevlogen kanselredenaar, enige bekendheid in het land. Alleen al hierom is het te begrijpen dat de prinses hem vroeg haar als 'Geestelijke' en 'Aardrijkskundige' te vergezellen op haar reis. Maar ook op het persoonlijk vlak waren de predikant en prinses Marianne met elkaar bekend. Bij hoogtijdagen in het Koninklijk Huis had Van Senden zijn dichtader regelmatig aangeboord. Nadat hij eerst in 1825 een gelegenheidsvers op het huwelijk van prins Frederik, de oudere broer van prinses Marianne, en prinses Louise van Pruisen had geproduceerd, was het daarna de beurt aan Marianne zelf. Zowel bij haar verloving met prins Albrecht van Pruisen als bij haar huwelijk in 1830 componeerde de dichtende dominee een heilwens op rijm, in het Hoogduits, zodat ook de echtgenoot de verzen tot zich kon nemen.² Bij latere gelegenheden, zoals de zeszestigste verjaardag van koning Willem I in 1838, liet Van Senden wederom van zich horen, terwijl Van der Leer in hem tevens de auteur meent te zien van het in 1849 anoniem verschenen geschrift *Het verblijf van Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Albert van Pruisen op Rusthof, onder Voorburg*.³

Op reis met de prinses

Nadat dominee Van Senden zijn vervanging in Zwolle had geregeld, ging hij op 12 juli 1849 scheid op het raderstoomschip 'Koning Willem de Eerste', gewapend met een paspoort dat hem speciaal voor deze reis was verstrekt door de Minister van Buitenlandse Zaken, Léonard Antoine Lightenveld. Naast de prinses en de

dominee maakten nog elf personen deel uit van het vorstelijk reisgezelschap, van wie Johannes van Rossum, de secretaris/bibliothecaris maar tevens de geliefde van de prinses, ongetwijfeld de belangrijkste was. De verwachting was dat de reis vijf maanden in beslag zou nemen; het zouden er dertien worden. In die tijd werd een traject afgelegd, dat voerde langs de Franse kust (Le Havre), via Portugal en Spanje (Cadiz, Sevilla, Granada) naar Sicilië, waar een voor de medereizigers onverwacht verlof van ruim twee maanden werd ingelast. In gezelschap van Johannes van Rossum en dominee Van Senden betrok prinses Marianne een huis in Cefalu, waar zij op 30 oktober 1849 het leven schonk aan een kind, dat zij Johannes Willem noemde: naar zijn natuurlijke vader Johannes van Rossum en naar haar vader koning Willem I. Het heeft er alle schijn van dat de reis was opgezet als dekmantel voor de aanstaande geboorte van het buitenechtelijke kind. Maar de avontuurlijke

Prinses Marianne in het jaar dat zij in verwachting was en de reis naar het Heilige Land ondernam. Aquarel J.C. Valois, 1849. Huidige verblijfplaats onbekend

Paspoort van dominee Van Senden voor de reis met prinses Marianne naar het Heilige Land, 1849. Collectie Historisch Centrum Zwolle

en diepgelovige Marianne heeft de gelegenheid tevens aangegrepen een pelgrimage naar het Heilige Land te maken. De vraag is of dominee Van Senden van tevoren op de hoogte was van de aanstaande blijde, maar ook pijnlijke gebeurtenis. In ieder geval maakte hij deze van nabij mee en hield hij het kind kort na de geboorte ten doop. Terwijl de reisgenoten onkundig waren van hetgeen er in Cefalu was voorgevallen, brachten zij hun tijd door op het schip, dat inmiddels op de rede van Catania lag, en maakten uitstapjes in de omgeving. Op 13 november bereikte hen echter het bericht dat prinses Marianne en haar gevolg zich weer bij hen zouden voegen en dat de reis zou worden voortgezet. De baby bleef voorlopig achter op Sicilië. In de bewaard gebleven

brieven en dagboeken rept geen der reisgenoten over de verandering die zich in het uiterlijk der prinses voltrokken moet hebben, wellicht uit gevraagde discretie. Alleen de Nederlandse consul op Sicilië meldde in zijn rapportage aan de Minister van Buitenlandse Zaken in Den Haag, dat prinses Marianne het eiland weer verlaten had 'sterk vermagerd en blauwachtig'. Er werd nu koers gezet naar Alexandrië, vanwaar de bezienswaardigheden van het oude Egypte uitgebreid werden bekeken. Vervolgens werd per stoomboot de oversteek naar het Heilige Land gemaakt, waar men op 13 januari 1850 in Jaffa het beloofde land betrad. Onder aanvoering van dominee Van Senden werden de heilige plaatsen van de Bijbel bezocht met als hoogtepunt een zeven weken durend verblijf in Jeruzalem. Via Libanon en Damascus bereikte men uiteindelijk Beiroet, vanwaar op 9 mei, de veertigste verjaardag van de prinses, de terugreis werd aanvaard. Via Malta, Napels, Marseille, Parijs, Brussel en Antwerpen werd op 22 juli Voorburg bereikt. Prinses Marianne was weer thuis op haar Rusthof en dominee Van Senden spoedde zich terug naar Zwolle.

Een gunst van de prinses

Aan te nemen valt dat het traktement van dominee Van Senden in Zwolle al die tijd gewoon doorliep, zodat zijn gezin in financieel opzicht verzorgd achterbleef. Van de prinses ontving hij tijdens de reis geen geldelijke tegemoetkoming, behalve dat zij alle reiskosten voor haar rekening nam. Over een aanvullende afspraak heeft van Sendens achterkleinzoon J.Ganderheijden ons echter in een brief van 11 juli 1955 ingelicht⁴: '[...] Aangezien men het onkies vond hem hiervoor in klinkende munt te honoreren, werd hem machtiging gegeven voor rekening van de prinses alle voorwerpen aan te schaffen, welke hem mochten interesseren.' En van deze gunst heeft de dominee ruimschoots gebruik gemaakt.

In zijn uitvoerige brieven naar huis, die zich sinds 2009 in Paleis Het Loo Nationaal Museum in Apeldoorn bevinden⁵, maakte dominee Van Senden regelmatig melding van aankopen van souvenirs en oudheden. Zo lezen wij in een brief van 25 februari 1850 vanuit Jeruzalem:

[...] Vele zaken heb ik hier gekocht, die U, hun en mij tot een blijvend aandenken zullen zijn. Ook van Alexandrië uit wordt door den vice-Consul het een en ander, dat ik in Egypte kocht met scheepsgelegenheid verzonden. Als Gij nog comisies [sic] hebt, schrijf mij dan wat en voor hoeveel.⁶

En op 12 april horen we vanuit Damascus:

Zoo veel ik kan, zal ik aan Uwe wenschen, om het een en ander te kopen, voldoen. Of ik van den secretaris [i.e. Johannes van Rossum] geld neem of trek [wissel] weet ik nog niet. [...] Op het ogenblik roept men mij om met de Prinses te gaan naar de Bazar.⁷

De bazaars van Damascus worden overigens in een volgende brief 'de markt van Azië' genoemd. 'Zij zijn veel rijker dan die van Cairo.'⁸ Vanuit Napels ontving Gerhard van Senden, de tweede zoon en evenals zijn vader predikant, het bericht: '[...] Uit Alexandrië zult Gij ontvangen of ontvangen hebben een partij palmbomen, manden, mummiën, enz.'⁹ Het transport van de aankopen naar Nederland nam echter langer in beslag dan verwacht en de dominee begon zich ongerust te maken:

[...] Het spijt mij dat Gij van mijne koffers niets weet die ik van Malta door den Nederl. Consul over Londen heb laten expedieren naar Amsterdam. In deze is toch mijn schat van oostersche souvenirs; ik had ze gaarne dadelijk bij de aankomst gevonden!¹⁰

In een ongedateerde brief aan zijn oudste zoon ten slotte verzuchtte de dominee: 'Ik heb gekocht en zal nog meer kopen dan ik geld heb! De gelegenheid biedt zich niet weder aan die er thans is.'¹¹

De Oosterse schatten van dominee Van Senden

Het is goed mogelijk een beeld te krijgen van de 'schat van oostersche souvenirs', die dominee Van Senden van zijn reis met de prinses meebracht. Sinds 2009 bevinden zich meer dan honderd van deze herinneringsstukken, die van generatie op generatie onder de nazaten van de predikant zijn doorgegeven, in Paleis Het Loo in Apeldoorn.¹² Het is een bonte verzameling, die zowel voorwerpen uit Egypte, als uit Palestina en Syrië omvat. Zo zijn er uit Egypte twaalf *shabti's* (grafbeeldjes van lichtgroene faïence), een kleine statuette van een Egyptische vrouw,

Boven:

Egyptische grafbeeldjes en een scarabee, door dominee Van Senden meegebracht van zijn reis. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn. Foto: Tom Haartsen, Ouwkerk aan de Amstel

Onder:

Stenen doosje, stenen boekje, stenen stempel en een parelmoeren plaatje met een voorstelling van het Laatste Avondmaal, behorend tot de reissouvenirs van dominee Van Senden. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn. Foto: Tom Haartsen, Ouwkerk aan de Amstel

Zilveren bekertje met de initialen van dominee Van Senden en de jaartallen 1849-1850, waarschijnlijk door prinses Marianne geschonken als aandenken aan de reis. Maltees zilver, meesterteken van de zilversmid Farrugia, circa 1850. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn. Foto: Tom Haartsen, Ouwerkerk aan de Amstel

Midden:

Bezweringskom, een Foenicisch schaalolielampje, Syro-Palestijnse olielamp en een zwarte kruik in oud-Griekse trant. Aan de gietnaden is te zien dat dit een imitatie is. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn. Foto: Tom Haartsen, Ouwerkerk aan de Amstel

Rechts:

Armbanden bestaande uit handvormige amuletten, Hamsa, en een gebedsnoer, tasbeeh, van kleikralen met inlegwerk van parelmoer. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn. Foto: Tom Haartsen, Ouwerkerk aan de Amstel

een bronzen beeldje van de god Osiris met Atefkroon, staf en vlegel en een zwartstenen scarabee. Uit het Heilige Land stammen ongetwijfeld de twee stenen boekjes, waarvan een het opschrift draagt 'Geruzalem' (voorzijde) en 'masnu'fi al-Quds al-sjerif' (gemaakt in Jeruzalem, achterzijde), alsmede een tweetal doosjes van zwarte steen, waarin zich een reeks parelmoeren plaatjes bevindt, die gebruikt werden voor inlegwerk, en een parelmoeren plaquette met een voorstelling van het Laatste Avondmaal. Dan is er wat vaatwerk, zoals twee Foenicische schaalolielampjes, een Syro-Palestijnse olielamp, vaasjes, schaaltes op een voet in miniatuurformaat, vier stenen zogenaamde bezweringskommen met ingekerfde decoraties, een kohlpotje en een zwart geglazuurde kruik in oud-Griekse trant met een voorstelling in reliëf. Ook sieraden schafte de predikant aan, zoals armbanden van blauwe en veelkleurige Hamsa, handvormige amuletten, die in Islamitische landen ook Handjes van Fatima worden genoemd en in de Joodse cultuur Handjes van Miriam. Zij beschermen in alle gevallen tegen het Boze Oog; kettingen van groenblauwe en veelkleurige glaskralen, een tweetal *tasbeeh*, islamitische gebedssnoeren van donkergekleurde kleikralen ingelegd met parelmoer en van bruine houten kralen, en een set, bestaande uit een halsketting, een armband en een beursje van platte, zwarte ruitvormige kralen, glaskraaltjes en goudband. Verder zijn er een steun voor Koran of Thora in miniatuur, gemaakt van hout ingelegd met parelmoer; drie stempels van zwarte steen met een ingekerfde Arabische tekst; een bundel zwavelstokjes en een paar keel- of broeksknopen

van albast en messing. Tot de persoonlijke bezittingen van dominee Van Senden zullen een mes en een pincet in foedraal hebben behoord. Een zilveren bekertje met de inscriptie *G.H.v.S. / 1849-1850* met zilvermerken van Malta en de daar werkzame zilversmid Farrugia werd waarschijnlijk gedurende de terugreis tijdens het verblijf op Malta van 16 – 22 mei 1850 door prinses Marianne gekocht en aan dominee Van Senden als aandenken ter hand gesteld.¹³

Nauw verwant aan de collectie reisherinneringen die zich nu op Het Loo bevindt, is een aantal voorwerpen in bezit van de Nederlands-Hervormde kerk te Zwolle, de stad waar Van Senden predikant was. Bij het bureau der kerk bevinden zich onder meer enkele Egyptische beeldjes en een met parelmoer ingelegd doosje, die hoogstwaarschijnlijk door hem zijn geschonken.¹⁴

Het hoogtepunt van dominee Van Sendens Oosterse schatten was echter ongetwijfeld een Egyptische mummie. Mogelijk is dit de mummie die zich sinds 1887 in het Stedelijk Museum Zwolle bevindt en nu bekend staat als de Zwolse mummie. De herkomst hiervan is echter niet helemaal duidelijk. Er zouden ooit twee mummies in het museum zijn geweest, een geschonken in 1887 door de oudste zoon van dominee Van Senden, mr. E.G. van Senden, de andere afkomstig van A.B.G. baron van Dedem (1774-1825).¹⁵ Hoe dan ook, we weten dat dominee Van Senden op 9 juni 1850 vanuit Alexandrië een aantal *mummiën* naar Nederland heeft verstuurd, dus het is goed mogelijk dat degene in Zwolle er daar een van was.¹⁶ Onderzoek heeft inmiddels uitgewezen, dat

het een authentiek exemplaar is, waarvan lichaam en windsels uit circa 500-600 v.Chr. dateren. Hoewel het skelet erg beschadigd is, kon worden vastgesteld dat het het lichaam van een ongeveer zestig jaar oude man is. Voor de stevigheid bij het inwikkelen zijn twee extra dijbeenbotten aan de mummie toegevoegd. Aangezien er geen amuletten in de windsels zijn aangetroffen, is hij waarschijnlijk het slachtoffer geweest van grafrovers. Bovendien zijn de windsels bij de teen beschadigd en zijn er enkele teenbotjes verwijderd.

Kunst en kitsch

Hoe beschadigd ook, de mummie stamt in ieder geval uit de Egyptische Oudheid. Dat kan van veel van de andere souvenirs van dominee Van Senden helaas niet worden gezegd. Er zijn veel negentiende-eeuwse imitaties bij en dertien-in-een-dozijn oudheden. De dominee heeft zich, zoals zoveel toeristen, danig bij de neus laten nemen door de opdringerige en vaak onbetrouwbare souvenirverkopers. De in steeds groter getale toestromende reizigers vormden dan ook een dankbare prooi. Zo beschrijft Van Sendens reisgenoot Jacobus Hartman¹⁷ op 15 december 1849 in zijn dagboek hoe het reisgezelschap bij het bezoeken van de piramides lastiggevallen werd door

die wilde mensen die ons onder het naderen [van de piramides] van die kleine oude Beeltjes te koop presenteerden die zij uit die oude graaven vonden van tijd tot tijd van lang voor Christus geboorten af.

En op dezelfde dag wijdde ook Jan Dirk Peletier¹⁸, die als

boekhouder moest toezien op de financiële aspecten van de reis, in zijn dagboek een uitgebreide passage aan de herkomst van de talloze grafbeeldjes:

Wij werden menigvuldig ter koop aangeboden Heilige beeldjes, waarvan eenige door ons zijn gekocht, en die wij wenschen in Holland aan onze betrekkingen ter hand te stellen, deze beeltjes zijn sedert twaalf jaren ontdekt, bij eene zekere gelegenheid bouwende vond men eene kist waarin de beenen van een lijk gelegen had, zij vonden daarin beeltjes, katten en veele voorwerpen, die zij destijds aanbaden, dat punt bezocht en doorgravende vindt men soms graven waar men 3000 beeltjes of andere voorwerpen bijeenzameld, men berekend dat dergelijke lijken ongeveer 4000 jaren geleden begraven zijn en de diepte dier graven is minstens 80 dikwerf 100 voet diep.

Veel van de souvenirs zullen echter door Van Senden en zijn reisgenoten zijn aangeschaft op de kleurrijke en goedgesorteerde bazaars in Alexandrië, Caïro, Jeruzalem en Damascus.

Archeologica

In zijn enthousiasme heeft dominee Van Senden zich een enkele maal schuldig gemaakt aan een vorm van vandalisme, die onder toeristen niet ongewoon is. Onder zijn reisherinneringen bevinden zich namelijk ook een bouwfragment en een steentje, die hij van de oorspronkelijke plaats heeft meegenomen. Het ene is een deel van een mozaïekvloer, waarop met potlood geschreven staat 'Jeruzalem', het andere is een vierkant blokje steen, waarop met een penseel de letter Z is aangebracht. Mogelijk is dit een zelfde soort steen als hij ten geschenke gaf aan de schrijfster mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint, waarvan zij in een brief aan E.J. Potgieter wist te vertellen dat het een vierkant steentje [was], te voorschijn gekomen uit de grond van Zion, uitgemaakt hebbende een gedeelte der vloer in een der huizen of paleizen van het oud Jeruzalem, die stad waarvan geen steen op den anderen zou gelaten worden [...].¹⁹

Naturalia

Een belangrijk deel der souvenirs wordt ten slotte gevormd door naturalia, als zaden en zaaddozen, eikels, een dennenappel, stenen, schelpen, een zeester, zeezegels en fossielen. Bijzondere vermelding verdienen de Egyptische 'kaf maryam' ook wel Maria's bloem genoemd, een plant die onder dorre omstandigheden

Links:

Een armband en een beursje van zwarte, platte kralen, glaskralen en goudband uit het Nabije Oosten, behorend tot de reissouvenirs van dominee Van Senden. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn. Foto: Tom Haartsen, Ouwkerk aan de Amstel

Rechts:

De Zwolse mummie, waarschijnlijk door dominee Van Senden meegebracht uit Egypte. Collectie Stedelijk Museum Zwolle

in de woestijn of op rotsen groeit, helemaal verdroogt en bij bevochtiging weer opbloeit; een rond kartonnen doosje gevuld met kleine schelpjes, waarop Van Senden heeft geschreven: 'aan het strand van Tyrus gevonden' en een glazen stopflesje met water, waarvan het etiket vermeldt: 'Heilige Land'. Waarschijnlijk betreft het hier water uit de rivier de Jordaan, waarin Jezus was gedoopt en dat daarom over de hele wereld als doopwater werd gebruikt.

Een wel heel persoonlijk aandenken vormt het herbarium, dat door dominee Van Senden met veel liefde is samengesteld.²⁰ Het bestaat uit zestien bladen in een omslag. Elk blad bevat bladeren of bloemen, die in de Bijbel worden genoemd, vastgezet met naaigaren. In de rechter benedenhoek heeft hij met pen de soortnaam vermeld.²¹ Het boek vormt een fraai panorama van de vegetatie in het Middellandse Zeegebied. Zo vinden we hierin onder meer bladeren van de *Manna* (wierookboom, *Boswellia sacra* L.), *Carubba* (Johannesbroodboom, *Ceratonia Siliqua* L.), *Papyrus* (*Cyperus papyrus* L.), *Oleatro* (olijfboom, *Olea europaea* L.), *Moerbezië* (witte moerbeï, *Morus alba* t. aff), *Therebintha* (terpentijnboom, *Pistacia terebinthus* L.), *Laurier* (*Laurus nobilis* L.), *Narcissen uit het Heilige Graf* (*Narcissus tazetta* L. aff, trosnarcissen, wit met een geel hart), *Castania* (tamme kastanje, *castanea sativa* Mill.), *Altijd groene Eik van den Thabor* (steeneik, *Quer-*

cus ilex L.), *Peperboom* (*Schinus molle* L.), *Blad van de Sijcomore te Marathiëh* (sycamorevijg, *Ficus sycomorus* L., uit Egypte), *Olijftak van den Olijfberg* (*Olea europaea* L.), *Narcissen uit het H. Graf 1850* (hier vergist de dominee zich: het takje stamt uit de familie der Fabaceae, ofwel Vlinderbloemigen), een niet nader gedetermineerde plant en ten slotte *Struisveëren uit Cairo* (bedoeld wordt de struisvaren, *Matteucia struthiopteris*). Ook bedacht dominee Van Senden vrienden of relaties thuis met voorwerpen uit de natuur als aandenken. Zo schonk hij zijn jongere collega-predikant Leendert Schouten een granaatappel, welke uiteindelijk een plaats zou krijgen in het door hem gestichte Bijbels Museum.²² Prinses Marianne deed mee met het plukken en drogen van bloemen. Zij plakte deze op en maakte er aardige arrangementen van. Kennelijk was dat mode in het Heilige Land. In Jeruzalem werden souvenirboekjes in houten omslag te koop aangeboden, waarin zich Bijbelteksten geïllustreerd met composities van gedroogde bloemen

Boven:

Bloemen uit de hof van Gethsemané, geplukt door prinses Marianne, 1850. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn, in bruikleen van de Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau.

Foto: Tom Haartsen, Ouwerkerk aan de Amstel

Onder:

Narcissen uit het Heilige Graf. Blad uit het herbarium van dominee Van Senden, 1850. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn.

Foto: Tom Haartsen, Ouwerkerk aan de Amstel

bevonden. Paleis Het Loo bezit zo'n door prinses Marianne vervaardigd souvenirblad met het eigenhandige onderschrift: *'Fleurs du jardin de Gethsémané'* en restanten van een lakzegel.²³ De reis bleef de prinses bezighouden. Jaren later, nadat zij in 1855 het slot Reinhartshausen aan de Rijn had gekocht, stopte zij een amandel uit het Midden Oosten, die zij al die jaren had bewaard, in haar tuin in de grond. Die groeide uit tot een fraaie amandelboom waarvan zaailingen nog steeds zijn te bewonderen in deze tuin achter de buste van koning Willem I.

Blijvende herinneringen

Veel van de reissouvenirs, die dominee Van Senden meebracht uit het Heilige Land, moeten verloren zijn gegaan. Wat bijvoorbeeld te denken van het tijgervel, waarover hij op 12 april 1850 vanuit Damascus bericht:

[...] Van Nazareth naar den Karmel was eene korten dagreis; doch om ons en ons vijftigtal lastdieren te recreëren hebben wij 3 dagen van rust bij het prachtige Convent genomen; ik mag liever zeggen, de anderen hebben het gedaan, want ik heb rondgezworven in het gebergte, wel gewapend; want daar huizen tijgers en beren. Een tijgervel heb ik tot aandenken meegenomen.

Ook de palmen en manden, uit Alexandrië verzonden, en de drie bloemmanden of -tafels, waarvan er twee, een paar, bestemd waren voor een zekere juffrouw Wicherlink en één voor de dominee zelf,²⁴ zullen de tand des tijds niet hebben doorstaan.

Voor een blijvende herinnering van formaat zorgde dominee Van Senden echter na zijn terugkeer. Zodra hij weer in Zwolle was, begon hij zijn herinneringen aan de unieke reis op papier te zetten. Een tweedelig werk stond hem voor ogen, waarin hij niet zozeer zijn persoonlijke herinneringen wilde vastleggen, maar zijn eerdere aardrijkskundige beschrijvingen uitgebreid met de nieuwste inzichten en eigen observaties het licht wilde doen zien. Bijzonderheden over prinses Marianne en de geheimzinnige geboorte op Sicilië komt de lezer dan ook niet te weten. Het eerste deel van *Het Heilige Land of Mededeelingen uit eene Reis naar het Oosten gedaan in de jaren 1849 en 1850 in gezelschap van Hare Koninklijke Hoogheid de Prinses Marianne der Nederlanden* was in 1851 in Gorinchem verschenen, toen het noodlot toesloeg. Geheel onverwacht kwam dominee

Van Senden op 20 oktober van dat jaar te overlijden, aangestoken met de mazelen door een ziek gemeentelid. Overeenkomstig zijn wens bracht zijn tweede zoon, Gerhard van Senden junior, predikant te Kruisland, het project van zijn vader ten einde en zo kon in 1852 het tweede deel toch uitkomen. De pelgrimage in het gevolg van de prinses had hiermee tevens zijn wetenschappelijk nut bewezen.

Prinses Marianne bereikte de leeftijd van 73 jaar en overleed pas in 1883 op haar slot Reinhartshausen. Zowel haar zoon Johannes Willem, de boreling van Cefalu, als diens vader, Johannes van Rossum, waren haar respectievelijk in 1861 en 1873 voorgegaan. De herinneringen aan haar lange reis koesterde zij de rest van haar leven, al hadden ze mettertijd wel hun plaats gekregen. Aan Vrouwtje van Loenen liet de prinses op 12 augustus 1874 weten:

Gij hebt mij wederom met een kistje van Het Loo verrast. Ja, die overheerlijke Aprikozen van de Boerderij! Zij smaken lekkerder dan alle Abrikozen, die van Damascus erbij gerekend, die toch wereldberoemd zijn en ik 25 jaar geleden aldaar mogt genieten.²⁵

*Buste van koning Willem I in de tuin van kasteel Reinhartshausen, met daarachter zaailingen van de amandelboom, opgekweekt uit een amandel, door Marianne meegenomen uit het Heilige Land.
Foto Kees van der Leer, 2010*

Literatuur

Algemeen

Kees van der Leer, *Marianne, een Oranjeprinses trouw tot in de dood* (Voorburg, 1998).

Kees van der Leer en Tiny de Liefde-van Brakel, *Prinses Marianne, een leven van liefde en kunst* (Zwolle, 2010).

Dominee Van Laak en prinses Marianne

J. Blonden e.a., *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Maastricht 1632-1932* (Maastricht, 1932).

Drs. F.H.Chr.M. Daams e.a., *Over, door en om de Leytsche Dam* (Leidschendam, 1988).

Drs. R.E. van Ditzhuyzen, *Oranje-Nassau, een biografisch woordenboek* (Haarlem, 1992).

Jacqueline Doorn, *Nederland, Oranje en de doofpot* (Zaltbommel, 1979).

Dr. M. van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming. Een studie over J.J. van Oosterzee* (Amsterdam, 1940).

Brieven en een gedicht voor een schildersfamilie

Dr. H. Ekama, *Geslachtlijst der familie Ekama* (Utrecht, 1934), p. 6, 36-38 en 57-58.

J.J.L. ten Kate, *Italië. Nieuwe Bladen uit het Dagboek der Reiserinneringen* (Arnhem, 1864).

R. van Leeuwen, *Kopiëren in Florence. Kunstenaars uit de Lage Landen in Toscane en de 19de-eeuwse kunstreis naar Italië* (Florence, 1985).

Michiel Roding en Dick Adelaar, *De blijvende verlokking. Kunstenaars uit de Lage Landen in Italië* (Schiedam, 2003).

Dr. K.E.W. Strootman, 'Het verblijf van Prinses Marianne te Rome en hare kunstschaten', in: *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*. Tweede reeks, deel IV. ('s-Gravenhage, 1934).

Een vorstelijke pelgrimage naar het Heilige Land

Anoniem, *Het verblijf van Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Albert van Pruisen op Rusthof, onder Voorburg* (Amsterdam, 1849).

A. des Amorie van der Hoeven, *Bijbelsche landschappen, naar afbeeldingen op de plaats zelve vervaardigd met bijgevoegde tafereelen*. Eerste druk (in losse afleveringen), Amsterdam, 1837-1839. Nieuwe (vrijwel ongewijzigde) uitgave, deel I, 1854

en deel II, 1855 (Leeuwarden 1854-1855).

J. Blonden e.a., *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente te Maastricht 1632-1932* (Maastricht, 1932).

Broeier e.a., *Reizen naar het Heilige Land. Protestantse impressies 1840-1960* (Zoetermeer, 2008).

Annette Dopatka, *Marianne von Preußen Prinzessin der Niederlande. Leben und Werken einer selbstbewussten Frau, für die Schloss Reinhartshausen im Rheingau zum Lebensmittelpunkt wurde* (Frankfurt am Main, 2003).

A. Delancker, *Brieven over het Heilig Land of verhaal eener reis naar Egypte, Palestina & Den Libanon* (Gent, 1888).

F.J.P. van Etten, *Palestina: Het land der twaalf stammen. Het Land geheiligd door J[ezus] C[hristus]*. 2 delen. Met kaarten (Utrecht, 1884-1886).

Dr. L. Heldring, *Reisindrukken in het Oosten* (Rotterdam, 1900).

C. Hooijer, 'Levensbericht van Dr. Gerhard Heinrich van Senden', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1852.

Dr. J. Krayenbelt, *Het Heilige Land. Reis door Egypte, Palestina en Syrië*. Met kaart en platen (Rotterdam, 1892-1893).

J.A. Nederbragt, *Jeruzalem, indien ik u vergeet...* (Den Haag, 1953).

Dr. M. van Rhijn, *Gemeenschap en vereenzaming. Een studie over J.J. van Oosterzee* (Amsterdam, 1940).

Ludwig Schneller, *Die Kaiserfahrt durchs Heilige Land* (Leipzig, 1898).

G.H. van Senden, *Het Heilige Land of Mededeelingen uit eene reis naar het Oosten gedaan in de jaren 1849 en 1850, in gezelschap van Hare Koninklijke Hoogheid, de Prinses Marianne der Nederlanden* (Gorinchem, deel I, 1851 en deel II, 1852).

Chr. Sepp, *Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858* (Leiden, 1869).

P.M.S. pr., P.J. v. L. pr, J.H. v. G [P.M. Snickers, P.J. van Leeuwen en J.H. van Gent], *Pelgrimsreize naar het Heilige Land gedaan in het jaar 1859*. Met platen. Ten voordeele van het Katholiek Ziekenhuis te Jeruzalem ('s Gravenhage, 1863).

C.W.M. van de Velde, *Reis door Syrië en Palestina in 1851 en 1852*. Met kaarten en platen. Twee delen (Utrecht, 1854).

G. Verschuur, *Palestina en aangrenzende landen: Reisherinneringen* (Haarlem, 1884).

J. Westrik, *Konstantinopel, Smyrna, Het Suez-kanaal, Jerusalem. Reiserinneringen*. Ten voordeele van de Diakonessen-Inrichting „Talitha Kumi” te Jerusalem' (Amsterdam, 1870).

De Oosterse schatten van dominee Van Senden

H.J. Busé, 'Brieven van prinses Marianne aan vrouw van Loenen (1829-1883)', in: *Jaarverslag Oranje-Nassau Museum* (1933).

L. van Dijk e.a., *De Zwolse mummie ontrafeld*. (Zwolle, 2003).

J. ten Hove, *De Zwolse mummie*. (Zwolle, 1987).

G. Schutte, 'Licht en warmte. Het Heilige land van G.H. van Senden', in: F.G.M. Broeyer en G.J. van Klinken (red.), *Reizen naar het Heilige Land. Protestantse impressies 1840-1960. Jaarboek voor de Geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800*. (Zoetermeer, 2008).

G. H. van Senden, *Het Heilige Land of Mededeelingen uit eene Reis naar het Oosten gedaan in de jaren 1849 en 1850 in gezelschap van Hare Koninklijke Hoogheid de Prinses Marianne der Nederlanden*. (Gorinchem, deel I, 1851 en deel II, 1852).

Noten

Gebruikte afkortingen

CBG: Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag

GALV: Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg

Paleis Het Loo: Paleis Het Loo, Nationaal Museum, Apeldoorn

KHA: Koninklijk Huisarchief, Den Haag

RKD: Rijksdienst Kunsthistorische Documentatie, Den Haag

SMLV: Stads museum Leidschendam-Voorburg

Dominee Van Laak en prinses Marianne

De transcripties en eventuele vertalingen van brieven zijn van de hand van de auteur, tenzij anders aangegeven.

¹ Dat Marianne dominee Van Laak reeds in 1827 ontmoette wordt door haar zelf gememoreerd in een hierna nog te citeren brief van 8 februari 1880.

² Schriftelijke informatie van de heer H. Ronner, archivaris gemeentearchief Maastricht.

³ CBG, Familieadvertenties, Van Laak.

⁴ V.D.M. is een afkorting van drie Latijnse woorden: Verbi Divini Minister, wat letterlijk betekent: bedienaar van het goddelijke woord ofwel predikant.

⁵ Geertruida Johanna van Galen werd geboren te 's-Hertogenbosch op 10 januari 1807. Zij zou op 15 september 1878 overlijden. www.oudhoornsekerk.nl/predikanten

⁶ *Boekzaal der Geleerde Wereld*, p. 107, 112, 385, 388, 630, 742.

⁷ Voor de afkorting V.D.M. zie noot 4.

⁸ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.

⁹ CBG, Familieadvertenties, Van Laak.

¹⁰ www.oudhoornsekerk.nl/predikanten

¹¹ Blonden (1932), p. 209-211.

¹² CBG, Familieadvertenties, Van Laak.

¹³ Blonden (1932), p. 213-214.

¹⁴ Blonden (1932), p. 219-221.

¹⁵ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.

¹⁶ Blonden (1932), p. 222-223.

¹⁷ Uit het huwelijk van Marianne met Albert (Albrecht) van Pruisen waren in 1865 nog twee kinderen in leven, de in 1837 geboren Albert en de in 1842 geboren Alexandrine. De in 1831 geboren oudste dochter Charlotte was reeds in 1855 overleden, een echtgenoot en drie kinderen (Bernhard, Georg en Marie) achterlatend.

¹⁸ Johanna Alida Hofs was een dochter van Mariannes intendant Gerardus Johannes Hofs, die te Reinhartshausen enige tijd bij de prinses mocht logeren,

¹⁹ Niche betekent nis of alkoof.

²⁰ Edward Bulwer-Lytton (1803-1873), was een van de bekendste Engelse schrijvers uit de Victoriaanse tijd. In 1834 publiceerde hij zijn roman *De laatste dagen van Pompeii*.

²¹ Wilhelmina Frederika Anna Elisabeth Maria, zoals Marie officieel heette, was de op 5 juli 1841 op de Paauw te Wassenaar geboren dochter van Mariannes broer Frederik en diens vrouw Louise van Pruisen. Marie zou eerst op 30-jarige leeftijd huwen met Wilhelm Adolph Maximiliaan Carel von Wied. Van Ditzhuyzen (1992), p. 191. Doorn (1979), p. 287.

²² Mariannes dochter Alexandrine zou inderdaad in 1865 huwen met Wilhelm von Mecklenburg-Schwerin. Mariannes zoon Albert trouwde in 1873 de in 1854 geboren prinses Marie von Saksen-Meiningen.

²³ Nimrod, koning van Mesopotamië, bouwheer van de toren van Babel, wordt vermeld in het bijbelboek Genesis. Nimrod betekent 'groot jager'.

²⁴ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.

²⁵ Nadat Blonden (1932) op p. 222 het emeritaatsverzoek van dominee Van Laak in oktober 1860 had beschreven en de inwilliging daarvan, suggereerde hij dat de emeritus op uitnodiging van prinses Marianne in haar gezelschap een reis naar het Heilige Land maakte. Vervolgens beschrijft hij hoe de dominee zich 'na eene rondzwerving' weer te Maastricht vestigde waar hij ook zou overlijden. Blonden (1932), p. 222-223. Blonden noemt echter geen bron voor zijn suggestie dat Van Laak Mariannes reis naar het Heilige Land meemaakte. Overigens vond deze reis plaats

- van 2 juli 1849 tot en met 22 juli 1850. Geen enkele andere bron, voor zover nu bekend, noemt dominee Van Laak als reisgenoot.
- ²⁶ Schriftelijke informatie van de heer H. Ronner, archivaris gemeentearchief Maastricht op basis van Bevolkingsregister Maastricht 1860-1880.
- ²⁷ GLV, bevolkingsregister, vermeldt dat op 1 mei 1875 werden ingeschreven in Stompwijk, wonend op Meivliet, Willem Frederik Christiaan van Laak, emeritus-predikant, met zijn echtgenote Geertruida Johanna van Galen en hun dochter Wilhelmina Adriana Frederika, gehuwd met Gerrit Jan Mulder, komend vanuit Utrecht. Vanaf september 1876 werd eveneens bijgeschreven op hetzelfde adres Willem Frederik van Laak, geboren 13-10-1872, komend vanuit Nieuw-Helvoet. Ongetwijfeld is dit, gelet op de geboortedatum, de enige zoon van Willem van Laak junior, predikant te Nieuw-Helvoet, en dus een kleinzoon van dominee van Laak senior. Ten onrechte vermeldt de bevolkingskaart de grootouders als ouders van deze kleinzoon.
- ²⁸ De buitenplaats De Honaart werd in maart 1848 gekocht door prinses Marianne, wellicht omdat zij heeft overwogen om een kind dat uit haar relatie met Johannes van Rossum geboren zou kunnen worden hier enigszins 'in het verborgene' te laten opgroeien. In juni 1852, kort nadat Marianne had besloten om de in 1849 geboren Johannes Willem in alle openheid zelf bij zich te houden, verkocht zij De Honaart weer.
- ²⁹ C.H. Voorhoeve, 'Buitenplaatsen, herbergen en oude huizen', in: Daams e.a. (1988), p. 133-134.
- ³⁰ De bevolkingskaart vermeldt als echtgenoot Gerrit Jan Mulder, de weduwe noemt zich echter weduwe van J.G. Mulder.
- ³¹ KHA, A39, V8, brief Marianne aan Wilhelmina Mulder-Van Laak.
- ³² KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ³³ Nieuw-Helvoet is een dorp in Zuid-Holland, dat sinds 1960 deel uitmaakt van de gemeente Hellevoetsluis.
- ³⁴ CBG, Familieadvertenties, Van Laak.
- ³⁵ GALV, bevolkingsregister.
- ³⁶ Onduidelijk is of Willem junior met zijn gezin was verhuisd naar Rotterdam of dat Marianne Nieuw-Helvoet gemakshalve maar tot Rotterdam rekende.
- ³⁷ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.
- ³⁸ KHA, A39, V8, brief Marianne aan Wilhelmina Mulder-Van Laak.
- ³⁹ KHA, A39, V6, brief Marianne via dominee W.F.C. van Laak aan diens echtgenote.
- ⁴⁰ KHA, A39, V8, brief Marianne aan Wilhelmina Mulder-Van Laak.
- ⁴¹ KHA, A39, V8, brief Marianne aan Wilhelmina Mulder-Van Laak.
- ⁴² KHA, A39, V8, brief Marianne aan Wilhelmina Mulder-Van Laak.
- ⁴³ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁴⁴ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.
- ⁴⁵ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.
- ⁴⁶ De meeste passages uit dit chronologische overzicht zijn hier kortheidshalve weggelaten.
- ⁴⁷ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁴⁸ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.
- ⁴⁹ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.
- ⁵⁰ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁵¹ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.
- ⁵² Dominee Willem George Frederik van Voorthuysen was sinds 1863 predikant van Voorburg en een goede huisvriend van Marianne.
- ⁵³ Zie over dit vakantie-reisje Van der Leer (2010), p. 102-103.
- ⁵⁴ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁵⁵ GALV, bevolkingsregister, vermeldt 19 april 1882 als uitschrijfdatum wegens vertrek naar Maastricht van de dominee, zijn dochter Wilhelmina en zijn kleinzoon Willem Frederik.
- ⁵⁶ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁵⁷ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁵⁸ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁵⁹ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁶⁰ KHA, A39, V7, brief Marianne aan Willem van Laak junior.
- ⁶¹ Zie over deze toren: Van der Leer (2010), p. 84. De historische voorstellingen die Kleijn uiteindelijk schilderde voor deze toren staan afgebeeld in De Liefde (2010), p. 178-179.
- ⁶² KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁶³ Zie over de contacten van Marianne met dominee Van Oosterzee: Van Rhijn (1940), p. 124-126. Er was sprake van een regelmatige briefwisseling, maar ook van wederzijdse bezoeken. Zo bezocht Van Oosterzee de prinses op haar Voorburgse buitenplaats Rusthof, om te dineren, maar ook om voor haar een voordracht te houden of 'over hare geestelijke belangen te spreken.' In april 1876 logeerde de dominee enkele dagen bij Marianne op Reinhartshausen en maakte met haar 'een paar prachtige rijtours' in de omgeving.
- ⁶⁴ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁶⁵ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.
- ⁶⁶ Mariannes kleindochter Marie was geboren in 1853 uit het huwelijk van Charlotte, de oudste dochter van Marianne en Georg van Saksen-Meiningen. Eerder in dit verhaal bleek dat Marianne zich in 1865 ook al zorgen had gemaakt over de huwelijkskansen van haar toen 24-jarig nichtje, eveneens Marie geheten, de dochter van haar broer Frederik.
- ⁶⁷ Johan (Jan) Hendrik Lintz was de in 1843 geboren zoon van

Jean Henri Lintz (1817-1894). Jean Henri was administrateur bij achtereenvolgens koning Willem I, II en III. In september 1850 trad hij als administrateur in dienst bij prinses Marianne. Zoon Johan Hendrik werd in maart 1877 benoemd tot adjunct-administrateur bij deze prinses. Hij was op 22 juli 1869 gehuwd met Emma Maria Henriette Schmidt. Op 19 juli 1889 zou dit huwelijk worden ontbonden na een eerdere scheiding van tafel en bed. Bron: Familiearchief Lintz, Rotterdam.

⁶⁸ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.

⁶⁹ KHA, A39, V6, brief Marianne aan dominee W.F.C. van Laak.

⁷⁰ CBG, Familieadvertenties, Van Laak.

⁷¹ CBG, Familieadvertenties, Van Laak.

⁷² *Blonden* (1932), p. 229.

⁷³ W.F.C. van Laak, 'Voorwoord', in: Vlerk, *Reisontmoetingen van Joachim Polsbroekerwoud en zijne vrienden*, derde uitgave (Arnhem, 1902).

Brieven en een gedicht voor een schildersfamilie

De transcripties en eventuele vertalingen van brieven zijn van de hand van de auteur, tenzij anders aangegeven.

¹ Zie o.a. Tiny de Liefde-van Brakel, 'Prinses Marianne, een leven met kunst', in: Van der Leer en De Liefde (2010), p. 128-187.

² De brieven bevinden zich thans in de collectie van de auteur.

³ Voor de familiegegevens van Gerrit Postma, zie Ekama (1934), p. 6, 36-38 en 57-58.

⁴ Jan Adam Kruseman (Haarlem, 12 februari 1804-Haarlem, 17 maart 1862) was in zijn tijd een gevierd portretschilder. Zo schilderde hij een aantal portretten van de toenmalige Koninklijke familie, waaronder koning Willem I en II. Als 15-jarige was hij lid geworden van de Amsterdamse Tekenenacademie. Hier kreeg hij les van zijn 7 jaar oudere achterneef, de bekende kunstschilder Cornelis Kruseman (1797-1857). In 1830 werd hij benoemd tot directeur van de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. Hij wordt wel aangeduid als 'de societyschilder van de Hollandse Romantiek'. Wikipedia.org, juni 2010. In opdracht van prinses Marianne schilderde Kruseman 'Moedertrots', een schilderij waarvan wordt verondersteld dat hierop Marianne en haar zoontje Johannes Willem zijn afgebeeld. De Liefde (2010), p. 158.

⁵ Van Leeuwen (1985), p. 138.

⁶ Zie over Nederlandse kunstenaars in Rome: Roding en Adelaar (2003) en De Liefde (2010), p. 148-151 en p. 156-165.

⁷ Frederik Marinus Kruseman (Haarlem, 1816-Elsene, 1882) werkte in Hilversum en Haarlem maar vestigde zich uiteindelijk

in Elsene bij Brussel. Hij schilderde vooral landschappen, stillevens en wintergezichten met veel ijsvermaak. Peterpappot.com, juni 2010. Ook hij behoort tot de schilders van de Hollandse Romantiek.

⁸ Horace Vernet (Parijs 30 juni 1789-17 januari 1863) was een Franse kunstenaar die zich toedeed op het schilderen van veldslagen, portretten en Arabische onderwerpen zoals 'De verovering van Constantine'. Wikipedia.org, juni 2010.

⁹ Joseph Robert-Fleury (Keulen, 8 augustus 1797-Parijs, 5 mei 1890) was een Duits-Franse kunstschilder die vooral bekend werd om zijn historische taferelen, waaronder 'De triomfantelijke intocht van Clovis te Tours', 'Galilei voor het Heilig Officie in het Vaticaan' en 'De ontvangst van Columbus door het Spaanse Hof te Barcelona'. Wikipedia.org, juni 2010.

¹⁰ RKD, B(eeld)D(ocumentatie), 1372, schetsboeken, Postma, kopieën paarsbruin schetsdagboekje, p. 2-3.

¹¹ Uit het paarsbruine schetsdagboekje van Gerrit Postma waarvan de eerste notitie dateerde van 7 augustus 1850 zijn, naast enkele schetsen, slechts enkele pagina's in kopie aanwezig op de RKD te Den Haag. Onduidelijk is of er in het originele boekje nog meer tekstpagina's aanwezig zijn en tot wanneer deze eventuele notities in dit boekje liepen. Daarnaast heeft het RKD ook nog enkele schetsen en tekstpagina's in kopie uit een zwart schetsdagboekje met enkele ongedateerde en slecht leesbare tekstpagina's. De originele schetsdagboekjes zijn in april 2010 geveild en gekocht door een tot nu toe onbekende koper.

¹² Jean Henri Lintz (1817-1894) was administrateur bij achtereenvolgens koning Willem I, II en III. In september 1850 trad hij als administrateur in dienst bij prinses Marianne, een functie die hij tot Mariannes dood zou bekleden.

¹³ Tijdens Mariannes afwezigheid en later ook na Mariannes officiële scheiding in 1849 werden de drie kinderen uit het huwelijk van Marianne en Albert (Albert, Charlotte en Alexandrine) ondergebracht bij het kinderloze Pruisische koningspaar Friedrich Wilhelm IV, (een broer van Albert) en diens echtgenote Elisabeth (Elise).

¹⁴ Mariannes hofhouding te Rome bestond, naast haar secretaris Johannes van Rossum, uit haar lijfarts Geheimrat Alerzt, kamerheer graaf De Goltz, de Hollandse hofmeester Jacobus Hartman en een Venetiaanse hofmeester Francesco Zerman. Verder waren er een Italiaanse kok, een Italiaanse tuinman en enkele bedienden. Strootman (1934), p. 149.

¹⁵ Zie over Mariannes levensloop o.a. Kees van der Leer, 'Prinses

Marianne, een leven van liefde', in: Van der Leer en De Liefde (2010), p. 10-127.

- ¹⁶ De Nederlandse gezant te Rome was aanvankelijk graaf Auguste de Liederkerke-Beaufort. Na zijn overlijden in september 1855 werd hij opgevolgd door graaf Paul du Chastel. Marianne bezorgde de gezant steeds handenvol werk, omdat zij hem betrok bij vele praktische zaken als het regelen van entreekaarten voor bezienswaardigheden en het verkrijgen van vergunningen om bezittingen of aankopen te mogen meenemen vanuit Rome naar elders. Ook betrok zij hem bij haar pogingen haar familie milder gestemd te krijgen in hun afwijzende oordeel over haar leefwijze. Bovendien had de gezant bemoeienis met de geruchtmakende zaak Zerman, Mariannes hofmeester die een bedrieglijke dief bleek te zijn.
- ¹⁷ Toen door de Duitse schoonfamilie deze zwangerschap werd ontdekt, werd een uitvoerig onderzoek ingesteld naar de momenten waarop Marianne nog contact had gehad met haar echtgenoot Albert, ter beantwoording van de vraag of dit kind wellicht toch nog van Albert kon zijn.
- ¹⁸ Strootman (1934), p. 142-143.
- ¹⁹ Strootman (1934), p. 144-145. De Liefde (2010), p. 156-158.
- ²⁰ Zie over dit schilderij: De Liefde (2010), p. 158. Het is niet bekend of dit schilderij in Rome werd geschilderd of elders.
- ²¹ Strootman (1934), p. 149.
- ²² Gemmen zijn edelstenen waarin figuren of letters zijn gesneden of gegraveerd.
- ²³ Sinds Mariannes scheiding in 1849 was het haar, evenals haar voormalige echtgenoot Albert van Pruisen, verboden om langer dan 24 uur op Pruisisch grondgebied te verblijven.
- ²⁴ Van Leeuwen (1985), p. 138-139.
- ²⁵ Het Uffizi is een uit de zestiende eeuw daterend paleis in Florence, gebouwd in opdracht van Francesco de Medici, als 'kantoor' voor de magistraten van Florence. De Medici verzamelden in dit paleis een omvangrijke collectie kunstwerken van beroemde meesters zoals Sandro Botticelli, Leonardo da Vinci, Albrecht Dürer, Michelangelo, Raphaël, Titiaan, Rubens en Rembrandt. Wikipedia.org, juni 2010.
- ²⁶ Van Leeuwen (1985), p. 139.
- ²⁷ Catharina Aafje Verburg was geboren te Haarlem op 9 april 1836 en zou 13 maart 1915 te Deventer overlijden. Zij was een dochter van Jurriaan Frederik Verburg en Sophia Catharina Loneman. Ekama (1934), p. 36.
- ²⁸ Gerrit (Gerard) Postma, de oudste zoon van Gerrit en Aafje werd geboren in 1859 of 1860, vermoedelijk in Rome en zou op 10

februari 1938 te Deventer overlijden. CBG, Familieadvertenties Ekama.

- ²⁹ Catharina Jacoba Postma (Katrijn) werd geboren te Rome op 9 november 1861. Zij zou overlijden te Utrecht op 6 januari 1933. Ekama (1934), p. 36.
- ³⁰ Deze brieven werden door de auteur verworven in april 2010 uit de nalatenschap van Gerrit Postma, voor zover deze zich nog bevond bij de familie Ekama.
- ³¹ Ten Kate (1864), p. 135-136.
- ³² Louise van Pruisen werd in februari 1808 te Koningsbergen geboren als dochter van Friedrich Wilhelm III van Pruisen en Louise van Mecklenburg-Strelitz. In mei 1825 huwde zij met Frederik, de jongste broer van prinses Marianne. Louise was een zuster van Albert van Pruisen die in 1830 met prinses Marianne in het huwelijk trad. De huwelijksproblemen tussen Albert en Marianne waren dan ook extra lastig voor Frederik omdat het zowel zijn zus als de broer van zijn echtgenote betrof. De twee zonen die uit het huwelijk van Frederik en Louise werden geboren, stierven jong, de oudste dochter Louise huwde de Zweedse koning Karel XV, de tweede dochter Marie trouwde prins Wilhelm von Wied. Wikipedia, juli 2010.
- ³³ Mondelinge informatie Tiny de Liefde-van Brakel, 2010.
- ³⁴ Vertaling uit het Duits.
- ³⁵ Hofs was Mariannes intendant en diens vrouw was Mariannes gezelschapsdame.
- ³⁶ Henri Ekama (Haarlem 25 september 1858-Utrecht 18 september 1935) was een wis- en natuurkundige die in 1882/1883 had deelgenomen aan de Nederlandse Poolexpeditie. Uit zijn huwelijk met Catharina Jacoba Postma werden een dochter Catharina Aafje en twee zoons, Cornelis en Gerrit, geboren. Ekama (1934), p. 35-40.
- ³⁷ RKD, persdossier Postma.

Een vorstelijke pelgrimage naar het Heilige Land

De transcripties en eventuele vertalingen van brieven zijn van de hand van de auteur, tenzij anders aangegeven.

- ¹ Wikipedia, augustus 2010.
- ² Cees Houtman in: Broeyer e.a. (2008), p. 31.
- ³ Ger van Klinken in: Broeyer e.a. (2008), p. 19.
- ⁴ Palestina maakte sinds 1516 deel uit van het Ottomaanse rijk, bestuurd vanuit Turkije. Deze situatie zou, met een korte onderbreking van 1831 tot 1840, voortduren tot 1914, toen de Eerste Wereldoorlog ingrijpende verandering bracht. De Britten, die het mandaat over dit gebied kregen, beloofden in 1917 de joden

- in Palestina ‘een nationaal tehuis te geven’. De over de gehele wereld verspreid geraakte joden waren in het door Arabieren bevolkte Palestina sterk in de minderheid, maar stroomden nu van overal toe, naar de nieuwe staat Israël, tot ongenoegen van de Arabische bevolking, met alle politieke onrust van dien. Zie hierover Frank Broeyer en Gert van Klingen, in: Broeyer e.a. (2008), p. 9-18.
- ⁵ Zie over Amorie van der Hoeven eveneens Cees Houtman, in: Broeyer e.a. (2008), p. 31-45.
- ⁶ De meeste afbeeldingen waren gegraveerd door de graveurs E. en W. Finden, naar tekeningen van onder anderen J.M.W. Turner en A.W. Callcott en eerder gebruikt in het in 1836 te Londen uitgegeven boek *Landscape Illustrations of the Bible*, met begeleidende teksten door T.H. Horne. Zie hierover Cees Houtman, in: Broeyer e.a. (2008), p. 43, noot 13.
- ⁷ Van der Hoeven (1837-1839) in zijn voorwoord en opdracht aan Anna Paulowna.
- ⁸ Hooijer (1852), p. 31, noot 1.
- ⁹ Voor een opsomming van gelegenheidsgedichten door Van Senden, zie Hooijer (1852), p. 23, noot 1.
- ¹⁰ Dopatka (2003), p. 17. Zentrales Staatsarchiv Merseburg, Duitsland, 2.2.1, nr. 19789. Vertaling uit het Duits door de auteur.
- ¹¹ Hooijer (1852), p. 34.
- ¹² Voor de theologische publicaties door Van Senden, zie Hooijer (1852), p. 27, noot 1.
- ¹³ Hooijer (1852), p. 29.
- ¹⁴ De volledige titel van de atlas met beschrijving luidde *Bijbel-Atlas, voornamenlijk ten gebruike bij de Bijbelvertaling van den Hoogleraar J.H. van der Palm* en werd uitgegeven te Leiden in vier afleveringen, ieder voorzien van vier kaarten en twee vel beschrijvingen. Zie Van Senden (1851), deel I, p. 377.
- ¹⁵ Sepp (1869), p. 476.
- ¹⁶ Hooijer (1852), p. 30.
- ¹⁷ Door tijdgebrek en door opeenvolgende gebeurtenissen die Van Senden in beslag namen, is dit Register nooit voltooid. Bij het hierna te noemen vroegtijdig overlijden van Van Senden was het Register slechts gepubliceerd tot de letter J. Veel van het vervolg was wel in concept gereed maar niet uitgegeven.
- ¹⁸ Hooijer (1852), p. 31. Hooijer baseert zijn uitspraak voor een groot deel op Van Senden (1851), p. 179.
- ¹⁹ Hooijer (1852), p. 31.
- ²⁰ Zie over Mariannes intocht in Voorburg: Van der Leer (2010), p. 39-42.
- ²¹ Van Senden vergist zich in het jaartal. Marianne vestigde zich in mei 1848 te Voorburg.
- ²² Van Senden (1851), deel I, p. 181.
- ²³ In het ‘Voorberigt’ van de publicatie wordt hierover opgemerkt: ‘Over beroemde en nog levende personen een oordeel te vellen, mag voorzeker moeilijk heeten. – Zulks kan zoo ligt den schijn hebben van partijdigheid, en, betreft het personen van rang en aanzien, van vleijerij. Van dit een en ander bestaat hier de wezentlijkheid niet. Waartoe dan dit geschrift? Wij beantwoorden deze vraag niet. De lezer moge die zelf beantwoorden. Ik meen, dat het noodig, meer dan noodig is, de pen op te vatten. De naam des Schrijvers blijft een geheim. Hij doet aan de waarde niets af. Waarheid en waarheid alleen is mijne bedoeling. [...] Mogt mijn oogmerk bereikt worden!’
- ²⁴ Van Senden (1851), deel I, p. 180.
- ²⁵ Van Senden (1851), deel I, p. 181-182.
- ²⁶ Van Rhijn (1940), p. 124-125, verwijzend naar p. 9 en 10 van de concept-levensherinneringen van Van Oosterzee, Utrechtse Universiteitsbibliotheek.
- ²⁷ Blonden (1932), p. 222-223. Zie eveneens het artikel over dominee Van Laak in deze aflevering van *Historisch Voorburg*.
- ²⁸ Zie over deze reis: Van der Leer (2010), p. 46-54 en Gerrit Schutte, in: Broeyer e.a. (2008), p. 46-60.
- ²⁹ Zie over dergelijke krantenberichten: Van der Leer (2010), p. 46-53.
- ³⁰ Beide dagboeken bevinden zich in particulier bezit. Van deze dagboeken zijn kopieën aanwezig op het SMLV.
- ³¹ Het dagboek van Hartman heeft als titel: *Dagboek van een reis in 1849 van Voorburg naar Jeruzalem. Bijgehouden tot Jaffa door J. Hartman*.
- ³² Jan Dirk Peletier werd op 26 september 1809 te Schoonhoven geboren. Hij zou op 6 juli 1860 overlijden. Hij was gehuwd met de in 1817 te Bergen op Zoom geboren Johanna Catharina Bleyboom. Zij was naaister van beroep en overleed in december 1857. Het echtpaar kreeg acht kinderen waarvan er twee jong stierven. Schriftelijke mededeling Marjan Reinders.
- ³³ Het dagboek kreeg als titel: *Journal gehouden door J.D. Peletier op eene reis met Hare Koninklijke Hoogheid Mevrouw de Princes Albert van Pruisen (geboren Princes der Nederlanden) en gevolg bestaande uit eene Hof Dame, den Heer Secretaris enz. Van Rossum, den Predikant van Senden te Zwolle*. Met dank aan Marjan Reinders, van wie ik een door haar getranscribeerde versie van het dagboek mocht gebruiken.
- ³⁴ Voor diverse passages uit het dagboek van Peletier, zie Van der Leer (2010), p. 50-53.

- ³⁵ In deze bijdrage zal slechts sporadisch een vergelijking worden gemaakt tussen de dagboeken, de brieven en het boek van Van Senden. De verleiding was groot om dit veel consequenter en ook elders te doen, maar daarvoor ontbrak de ruimte.
- ³⁶ De brieven die Van Senden schreef tijdens zijn Palestinareis en die in deze bijdrage ter sprake komen, bevinden zich alle in de collectie van Paleis Het Loo.
- ³⁷ In afwijking van de brief van Van Senden, vermeldt het dagboek van Peletier dat het schip zich op zondag 26 augustus nog op een zeer ruwe zee bevond met 'zeeën van 30 of 40 voeten hoog', en op dinsdag 28 augustus 1849 bij Palermo voor anker ging.
- ³⁸ Citaten in deze paragraaf uit: kopie-brief Van Senden, 9 september 1849, aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo.
- ³⁹ Dagboek Peletier, 9 september 1849.
- ⁴⁰ Kopie-brief Van Senden, 29 januari 1850, vanuit Jeruzalem aan dominee Sannes. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁴¹ Egypte was sinds 1882 een Britse kolonie. Frits Broeyer, in: Broeyer e.a. (2008), p. 11.
- ⁴² Het dagboek van Peletier vermeldt op 15 december dat de meesten uit het gezelschap, uitgezonderd de prinses, de vice-consul en Peletier zelf, probeerden om de piramidetop te bereiken. Slechts 'de heer Secretaris van Rossum, Ds. Van Senden en den lakeij Hartman' slaagden daarin en konden genieten van het overweldigende uitzicht.
- ⁴³ Brief Van Senden, 17 december 1849, vanuit Caïro aan Cramerus, notaris te Lisse. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁴⁴ Citaten in deze paragraaf uit: brief Van Senden, 17 december 1849 vanuit Caïro en 6 januari 1850 vanuit Alexandrië, beide aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁴⁵ Dagboek Hartman tussen 28 december 1849 en 14 januari 1850. Peletier vermeldt de aankoop in zijn dagboek op 3 januari 1850. Zie over deze slavenjongen: Van der Leer (1998), p. 25 en 42, en Van der Leer (2010), p. 51-52.
- ⁴⁶ Citaten in deze paragraaf uit: brief Van Senden, 13 januari 1850, vanuit Jaffa aan zijn kinderen. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁴⁷ Kopie-brief Van Senden, 29 januari 1850, vanuit Jeruzalem aan dominee Sannes, predikant te Veendam. Collectie Paleis Het Loo. Isaäk Sannes was vanaf 1822 predikant te Veendam, waar hij in 1856 zou overlijden. Hoewel deze brief uitsluitend 'Amice' als aanhef heeft, zonder verdere aanduiding van de geadreseeerde, blijkt uit een latere brief van 25 juni 1852, gestuurd vanuit Veendam, dat genoemde dominee Sannes de geadreseeerde moet zijn. Met deze brief van 25 juni 1852 stuurde genoemde dominee Sannes deze door hem ontvangen brief van 25 juni 1850 aan Gerhard van Senden junior, die deze brief had opgevraagd omdat hij bezig was het boek van zijn vader te voltooien.
- ⁴⁸ Kopie-brief Van Senden, 29 januari 1850, vanuit Jeruzalem aan dominee Sannes, predikant te Veendam. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁴⁹ Kopie-brief Van Senden, 29 januari 1850, vanuit Jeruzalem aan dominee Sannes, predikant te Veendam. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵⁰ Kopie-brief Van Senden, 29 januari 1850, vanuit Jeruzalem aan dominee Sannes, predikant te Veendam. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵¹ Brief Van Senden, 28 januari 1850, vanuit Jeruzalem aan een niet nader aangeduid persoon, Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵² Brief Van Senden, 28 januari 1850, vanuit Jeruzalem aan een niet nader aangeduid persoon, Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵³ Overige citaten in deze paragraaf uit: brief Van Senden, 28 januari 1850 en 25 februari 1850, beide vanuit Jeruzalem aan Mr. E.G. van Senden, advocaat te Zwolle. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵⁴ Dagboek Peletier, 7 maart 1850.
- ⁵⁵ Brief Van Senden, 15 maart 1850, vanuit Tiberias aan Mr. E.G. van Senden, advocaat te Zwolle. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵⁶ Kopie-brief Van Senden, ongedateerd, vanuit Tiberias, aan een niet nader aangeduid persoon. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵⁷ Brief Van Senden, 12 april 1850, vanuit Damascus aan een niet nader aangeduid persoon. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵⁸ Brief Van Senden, 12 april 1850, vanuit Damascus aan Mr. E.G. van Senden, advocaat te Zwolle. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁵⁹ Tenzij anders aangegeven zijn de overige citaten in deze paragraaf uit brief Van Senden, 12 april 1850, vanuit Damascus aan een niet nader aangeduid persoon. Collectie Paleis Het Loo. Uit de brief blijkt dat deze persoon dezelfde is als die aan wie de eerdere, ongedateerde brief vanuit Tiberias werd verzonden.
- ⁶⁰ De brief verhaalt eveneens dat de Pacha, toen deze vernam dat het gezelschap onderweg was naar Damascus, tien kamelen met verversingen naar hen had toegezonden. Omdat hij niet wist dat het gezelschap een andere dan de gebruikelijke route volgde, hadden deze verversingen het gezelschap nooit bereikt en hadden de kameelbegeleiders al die heerlijkheden maar genuttigd.
- ⁶¹ Met de Villa wordt hier bedoeld de Villa Carlotta aan het Como-

- meer. Van Senden vermeldt tevens dat het de bedoeling van de prinses was om de villa over te dragen aan dochter Charlotte, die net getrouwd was met Georg, hertog van Saksen-Meiningen.
- ⁶² Brief Van Senden, 5 mei 1850, vanuit Beiroet aan dominee Krom. Collectie Paleis Het Loo. Tenzij anders aangeduid zijn de citaten in deze paragraaf uit deze brief.
- ⁶³ Brief Van Senden, 28 april 1850, vanuit Beiroet aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁶⁴ Brief Van Senden, 9 mei 1850, vanaf stoomschip Caire aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁶⁵ Brief Van Senden, 9 mei 1850, vanaf stoomschip Caire aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁶⁶ Brief Van Senden, 9 mei 1850, vanaf stoomschip Caire aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁶⁷ Deze datum wordt vermeld in het dagboek Peletier.
- ⁶⁸ Deze opgraving, in tegenwoordigheid van de prinses, wordt genoemd in het dagboek van Peletier, op 27 mei 1850, de dag van het bezoek aan de opgravingen van Pompeji en Herculaneum.
- ⁶⁹ Brief Van Senden, 9 juni 1850, vanuit Napels aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo. Tenzij anders aangegeven zijn de citaten in deze paragraaf uit deze brief.
- ⁷⁰ Dagboek Peletier.
- ⁷¹ Brief Van Senden, 22 juli 1850, vanaf de Schelde aan G.H. van Senden, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo.
- ⁷² Gerrit Schutte, in: Broeyer e.a. (2008), p. 56.
- ⁷³ Van Senden (1851), p. VII-VIII.
- ⁷⁴ Van Senden (1851), p. 1.
- ⁷⁵ Van Senden (1852), p. V-VI.
- ⁷⁶ De preek te Jeruzalem was gebaseerd op Lukas XXIV : 47, waarin de uit de dood verrezzen Jezus zijn discipelen heenzond met de opdracht dat in Zijn naam alle volken opgeroepen zullen worden om tot inkeer te komen, opdat hun zonden worden vergeven. 'Jullie zullen hiervan getuigenis afleggen, te beginnen in Jeruzalem'.
- ⁷⁷ Deze preek had als uitgangspunt 2 Koningen V : 12a: 'Zijn de rivieren van Damascus, de Abana en de Parpar, soms niet beter dan alle wateren in Israël? Had ik me daarin niet kunnen baden om rein te worden?'
- ⁷⁸ Gerrit Schutte, in: Broeyer e.a. (2008), p. 57.
- ⁷⁹ Genoemde motto's zijn Bijbelteksten, uit de brieven van Paulus aan de Korintiërs: 2 Cor. V : 7 en 2 Cor. IV : 18.
- ⁸⁰ Westrik (1870), p. 127.

- ⁸¹ Verschuur (1884), Voorwoord.
- ⁸² Van Etten (1884), Inleiding.
- ⁸³ Delancker (1888), p. 430-436.
- ⁸⁴ Zie over Krayenbelt: Jaap van Gelderen, in: Broeyer e.a. (2008), p. 61-81.
- ⁸⁵ Prof. Dr. C. v. Orelli, *Durch's Heilige Land. Tagebuchblätter* (Basel, 1879).
- ⁸⁶ Lion Cachet (1900), Voorrede.
- ⁸⁷ Zie over dominee Louis Heldring: O.W. Dubois, in: Broeyer e.a. (2008), p. 82-95.
- ⁸⁸ Heldring (1900), p. VII.
- ⁸⁹ Voor de in deze paragraaf genoemde boeken, zie eveneens de literatuurlijst. Hoewel dit geen negentiende-eeuwse uitgave betreft, is in deze literatuurlijst uit 'curiositeitoverwegingen' toch opgenomen de publicatie van Johan Alexander Nederbragt, de voormalige Voorburgse burgemeester, die ondanks zijn veel bekritiseerde oorlogsperiode, in 1947 werd benoemd tot consul-generaal te Jeruzalem en vervolgens de eerste Nederlandse consul in Israel werd, waar hij zijn boek *Jeruzalem, indien ik u vergeete...* schreef, een boek dat diverse herdrukken beleefde. Zie over Nederbragt, zijn Duitse sympathieën, zijn gezantschap en publicaties: Wim Berkelaar, in: Broeyer e.a. (2008), p. 162-178.

De Oosterse schatten van dominee Van Senden

- ¹ Van Senden (1851), p. 180-182. Eerst had de Prinses vergeefs een beroep gedaan op de bekende Rotterdamse kanselredenaar en dichter dominee J.J. van Oosterzee. Zie artikel Kees van der Leer, Een vorstelijke pelgrimage naar het Heilige Land, in deze bundel, p. 60. Voor het tot stand komen van dit artikel heb ik veel hulp ontvangen van Kees van der Leer, Voorburg, waarvoor ik hem hartelijk dank.
- ² *Zur feierlichen Verlobung der Prinzessin Marianne K.H., 1829* en *Zur feierlichen Vermählung der Prinzessin Marianne K.H., 1830*. Van beide bevinden zich exemplaren in het Koninklijk Huisarchief, Den Haag; 's Konings zesenzestigste verjaardag godsdienstig gevierd te Zwolle op den 24 Augustus 1838 (Zwolle 1838), aanwezig op het Koninklijk Huisarchief, Den Haag.
- ³ Van der Leer 2010, in deze bundel p. 59-60.
- ⁴ In een brief van 11 juli 1955 aan directeur J.W. Schotman van het Provinciaals Overijssels Museum te Zwolle. Brief in Stedelijk Museum Zwolle, map 'mummie'. Zie: Ten Hove (1987), p. 9 en Van Dijk e.a. (2003), p. 16.

- ⁵ Verworven van mevrouw J. Brutel de la Rivière te Utrecht, weduwe van een achterachterkleinzoon van dominee Van Senden.
- ⁶ Brief dd 25 februari 1850 aan mr. E.G. van Senden, oudste zoon van de dominee, advocaat te Zwolle. Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn. Alle brieven zijn getranscribeerd door Kees van der Leer te Voorburg.
- ⁷ Brief dd. 12 april 1850 uit Damascus aan mr E.G. van Senden, advocaat te Zwolle. Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn.
- ⁸ Brief dd. 12 april 1850 uit Damascus aan een onbekende ontvanger. Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn.
- ⁹ Brief dd. 9 juni 1850 uit Napels aan G.H. van Senden junior, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn.
- ¹⁰ Brief dd. 22 juli 1850 op de Schelde aan G.H. van Senden junior, predikant te Kruisland. Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn.
- ¹¹ Brief van onbekende datum aan mr E.G. van Senden, Zwolle. Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn.
- ¹² Samen met de brieven (zie noot 5) verworven van mevrouw J. Brutel de la Rivière, Utrecht. Collectie Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn, inv.nrs. RL40157-RL40268. Met dank aan mevrouw Mariska Dumas voor de deskundige registratie van deze verzameling.
- ¹³ Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn, inv.nr. RL40189. Met dank aan dr J.R. Ter Molen, directeur van Paleis Het Loo, voor het identificeren van de zilvermerken.
- ¹⁴ Van Dijk e.a. (2003), p. 19, noot 4.
- ¹⁵ Zie Ten Hove (1987) en Van Dijk e.a. (2003), noot 4.
- ¹⁶ Zie noot 9.
- ¹⁷ Jacobus Hartman (1812-1877) was in de functie van hofmeester aan het reisgezelschap toegevoegd. Aangezien hij ook zeer bedreven was in de vechtsport, vervulde hij tevens de functie van lijfwacht van de prinses. Een kopie van zijn dagboek berust in het Nationaal Archief, Den Haag, toeg.nr. 2.22.01, inv.nr. 395.
- ¹⁸ Het dagboek van Jan Dirk Peletier (1809-1860) bevindt zich in een particuliere verzameling; een fotokopie berust in het Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg. Marjan Reinders te Delft stelde mij haar transcriptie ervan ter beschikking, waarvoor ik haar hartelijk dank.
- ¹⁹ Schutte (2008), p. 54 en p. 60, noot 53.
- ²⁰ Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn, inv.nr. RL40241.
- ²¹ Met dank aan mijn collega Ir L.E. Groen, conservator tuinen van Paleis Het Loo, voor het determineren van de planten.
- Cursief weergegeven zijn de opschriften onderaan de pagina's, neergeschreven door dominee Van Senden.
- ²² Schutte (2008), zie noot 19, p. 54 en p. 60, noot 52.
- ²³ Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn, inv.nr. A753 (bruikleen Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau, geschonken door H.J. Huygens 1927). Op de envelop, waarin het blad oorspronkelijk werd bewaard, staat in een andere hand geschreven: 'Bloemen gedroogd uit den hof van Gethsemané meegebracht door Prinses Marianne van hare reis naar Palestina'. H.J. Huygens: bedoeld is mogelijk dominee Jan Hendrik Huygens (1887-1946), zoon van Ir Jan Hendrik Huygens en Alida Jacoba Terlaak (1842-1875), mogelijk een verwante van dokter W.J. Terlaak, lijfarts van prinses Marianne te Voorburg.
- ²⁴ Brief dd. 9 mei 1850 vanaf het stoomschip Caire op de Middellandse Zee aan G.H. van Senden junior. Collectie Paleis Het Loo, Apeldoorn.
- ²⁵ Vrouwtje van Loenen was Maria Huisman, weduwe van Harmen Lucas van Loenen. Zij bewoonde het boerderijtje van prinses Marianne in het park van Het Loo. De correspondentie, bestaande uit 67 brieven, bevindt zich bij een van haar nazaten in België; fotokopieën in Paleis Het Loo. Zie Busé (1933), p. 22-33.

De auteurs

Drs C.L. (Kees) van der Leer studeerde economische wetenschappen aan de Economische Hogeschool te Rotterdam, de huidige Erasmus Universiteit, waarna hij docent en conrector werd aan het Zandvlietcollege in Den Haag. Zijn historische belangstelling richt zich vooral op buitenplaatsen en hun bewoners. Eerder publiceerde hij *Marianne, een Oranjeprinses trouw tot in de dood* (1998) en (samen met Tiny de Liefde-van Brakel) *Prinses Marianne, een leven van liefde en kunst* (2010).

Drs M.E. (Marieke) Spliethoff is als conservator schilderijen, prenten en tekeningen verbonden aan Paleis Het Loo Nationaal Museum in Apeldoorn. Naast Oranjeportretten, portretminiaturen en de geschiedenis van de kunstverzamelingen van het Huis van Oranje in het algemeen heeft prinses Marianne haar speciale belangstelling. In 2008 nam zij na dertig jaar afscheid van het bestuur van de Geschiedkundige Vereniging Oranje-Nassau (voorheen Oranje-Nassau Museum).

De prinses Marianne-exposities

Ter viering van het 200ste geboortjaar van prinses Marianne worden eind 2010 in Nederland twee exposities gehouden:

*In Paleis Het Loo Nationaal Museum, Apeldoorn, vindt van 30 oktober 2010 - 9 januari 2011 de tentoonstelling plaats: **Op reis met prinses Marianne. Herinneringen aan Egypte, het Heilige Land, Jordanië en Syrië 1849/1850.**

Het thema van de tentoonstelling is de lange reis die de prinses met een gevolg van twaalf personen in 1849/1850 maakte naar Egypte, het Heilige Land, Jordanië en Syrië. Op de heenweg schonk zij op Sicilië het leven aan haar buitenechtelijke zoon Johannes Willem, wiens vader Johannes van Rossum als haar secretaris de reis meemaakte. De kern van de tentoonstelling bestaat uit een collectie souvenirs, die tijdens de reis bijeengebracht is door de Zwolse predikant Ds G.H. van Senden, die aan het reisgezelschap was toegevoegd en die op Sicilië de baby heeft gedoopt. Zijn verzameling van ongeveer 145 voorwerpen, waaronder mummiebeeldjes, scarabeeën, olielampjes en een flesje Jorდანwater, werd onlangs door Paleis Het Loo verworven van zijn nakomelingen. Door middel van portretten, oude foto's, een door de dominee aangelegd herbarium, brieven en andere voorwerpen wordt het mogelijk de avontuurlijke reis van het vorstelijk gezelschap op afstand mee te beleven.

*In het Stedsmuseum Leidschendam-Voorburg wordt van 27 november 2010 – 30 januari 2011 een tentoonstelling gehouden over **Marianne, een kunstlievende prinses in de negentiende eeuw.** Deze veelbesproken dochter van koning Willem I is vooral bekend om de scheiding van haar overspelige echtgenoot Albert van Pruisen en haar liefdesrelatie met haar lakei-bibliothecaris

Johannes van Rossum, met wie zij 30 jaar samenleefde. Zij maakte verre reizen en verbleef beurtelings op haar Voorburgse buitenplaats Rusthof of op een van haar buitenlandse kastelen, waaronder Reinhartshausen bij Wiesbaden en Camenz in Polen. Minder bekend is dat de prinses veel contacten onderhield met diverse kunstenaars, zoals de gebroeders Maris, Laurens Lodewijk Kleijn, Johan Philip Koelman en Charles Quaedvlieg. In 1858 had de kunstverzameling van prinses Marianne een zodanige omvang bereikt dat zij aan haar kasteel Reinhartshausen een museumvleugel liet bouwen, die zij ook voor het publiek openstelde. Na het overlijden van de prinses raakte deze unieke collectie verspreid. Een kleine deel bleef achter op kasteel Reinhartshausen, dat in 1987 tot hotel werd omgebouwd. Enkele schilderijen bevinden zich in een museum in het Poolse Nysa. Ter gelegenheid van het Prinses Mariannejaar organiseert Stedsmuseum Leidschendam-Voorburg van 27 november 2010 tot 30 januari 2011 een expositie over het kunstbezit van Marianne. Diverse schilderijen uit haar voormalige collectie zullen dan voor het eerst in Nederland zijn te zien, zoals de zeven schilderijen die de prinses als huwelijkscadeau kreeg aangeboden van de stad Den Haag, waaronder vier schilderijen van Bart van Hove, alsmede een vijftal schilderijen uit de huidige collectie van Hotel-kasteel Reinhartshausen, waaronder een schilderij van Jan Adam Kruseman. De expositie is mede gebaseerd op het door Kees van der Leer en Tiny de Liefde geschreven, en in mei 2010 bij Waanders gepubliceerde boek, *Prinses Marianne, een leven van liefde en kunst.*

Colofon

Historische Vereniging Voorburg

Secretariaat: Postbus 49
2270 AA Voorburg
telefoon: 070 386 74 56
website: <http://www.historischeverenigingvoorburg.nl>
e-mailadres: info@historischeverenigingvoorburg.nl

Bestuur

dr. R.M.W. van Gelooven, *voorzitter*
ir. M.T.A.M. van der Lans, *secretaris*
ir. F.G.W. Steinhorst, *penningmeester*
dr. W.J.E. van de Graaff
mw. P.J. Kok
mw. drs. A.E. Oostdijk

Lidmaatschap 2010

21 euro, gezin 25 euro

Penningmeester HVV te Voorburg

Postbank 288321
Rabobank te Voorburg
rekeningnummer 12 76 78 743

Historisch Voorburg

Jaargang 16 (2010), nummer 1

Teksten

Kees van der Leer
Marieke Spliethoff

Redactie

Anne Jacobs
Gerard Langerak
Kees van der Leer

Redactieadres

Laan van Rustenburg 16
2271 XT Voorburg
telefoon: 070 386 84 95

Vormgeving basisstramien

Studio Tigges, Rijswijk

Opmaak en productie

Drukkerij Verloop, Alblasserdam

ISSN 1381 – 4672

Copyright

Overname van teksten uit ‘Historisch Voorburg’ is uitsluitend toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt dankzij financiële bijdragen van:

- Agterdenbosch NVM Makelaars
- Mooijman Assurantiën te Voorburg

De redactie heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de afbeeldingen volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Paleis Het Loo

NATIONAAL MUSEUM
APELDOORN

Stads
museum
Leidschendam
Voorburg

HISTORISCHE VERENIGING
Voorburg